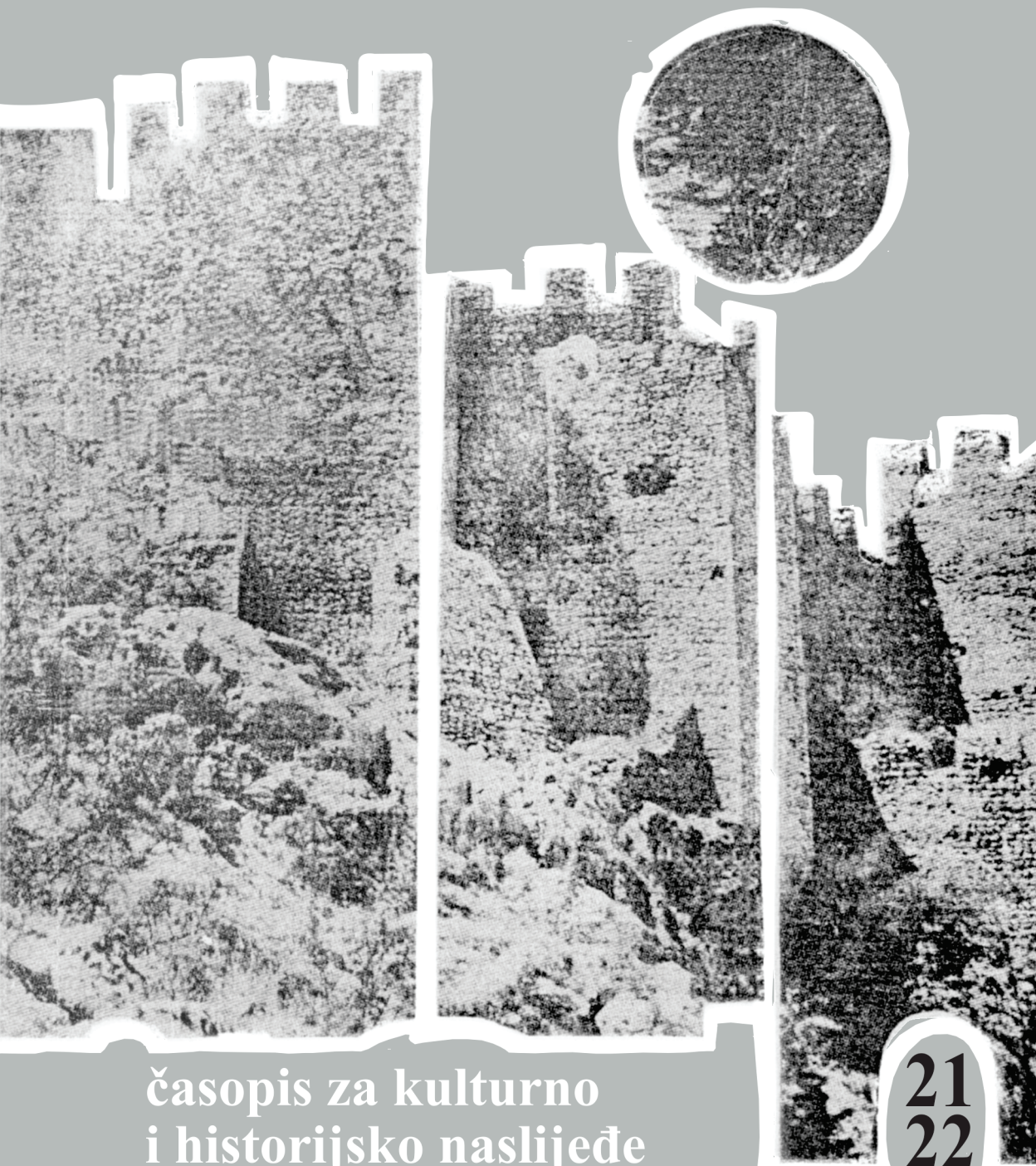

BA ISSN 2566-3534

HERCEGOVINA

časopis za kulturno
i historijsko naslijeđe

21
22

2022/2023.

IZDAVAČI:
Arhiv HNK
Muzej Hercegovine
Fakultet humanističkih nauka
Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru

ZA IZDAVAČA:
Amir Kadribegović
Asim Krhan
Edim Šator

REDAKCIJA:
Omer Aksoy (Turska), Dijana Hadžizukić (BiH), Adnan Kadrić (BiH),
Adnan Busuladžić (BiH), Mirsad Kunić (BiH), Almir Marić (BiH),
Šerbo Rastoder (Crna Gora), Nadija Rebronja (Srbija), Šaban Zahirović (BiH)

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:
Edim Šator

NASLOVNA STRANA:
Bobo Samardžić

DTP:
Edin Džiho

ŠTAMPA:
IC štamparija Mostar

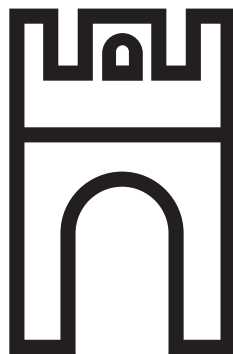
Za štampariju:
Ibro Rahimić

Tiraž: 300

Publikacija izlazi jedanput godišnje.
Objavlivanje ovog broja podržalo je Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.

hercegovina
časopis za kulturno
i historijsko naslijeđe

21-22

Mostar, 2022/2023.

historija

Faruk Taslidža

O BOSANSKIM SEGBANIMA ZA VRIJEME BEČKOG RATA (1683-1699)

Sažetak: U ovom članku govori se o najamničkim odredima – segbanima, kao vrlo bitnom segmentu osmanske vojske u XVII stoljeću. Ti su odredi popunjavani ljudima iz posebnog društvenog sloja, tzv. levendima. U fokusu su segbanski odredi iz Bosanskog ejaleta, odnosno njihova uloga za vrijeme Bečkog rata (1683-1699). Sve ukazuje da je popisivanje i mobiliziranje levenda u Bosni bila uobičajena praksa tokom cijelog spomenutog rata. Sprovedena je u određenim intervalima po nalogu Visoke Porte (miri levendi), ali i od strane bosanskih valija (kapulu levendi). Bosanski levendi su bili domaći ljudi. Naoružavani su vatrenim oružjem, tj. kratkim puškama (mušketama) bosanske proizvodnje. U svim značajnijim bitkama osmanske i habsburške vojske na ugarskom frontu redovno su učestvovali i segbanski odredi iz Bosne. Smatra se da su oni itekako zaslužni za odbranu Beograda i Temišvara, strateških gradova koji su na koncu Bečkog rata ostali pod sultanovom vlašću. Tokom Bečkog rata bosanski levendi su u sastavu segbanskih jedinica sa velikom požrtvovanošću branili i svoj zavičaj, svoja sela i gradove. Pogotovo je to došlo do izražaja u najkritičnijoj ratnoj fazi za vrijeme valije Topal Husein-paše (1687-1691), kada su prekosavski upadi habsburških trupa dopirali u samu unutrašnjost Bosne. Historijski izvori ukazuju i na stalnu ratnu angažiranost jednog od predvodnika bosanskih levenda - segbanskog buljubaše Sarajlije Fazlullah-age (Fazli-age), koji je poginuo u bici na rijeci Tisi (kod Sente) 1697. godine.

Gljučne riječi: Bečki rat, Osmanlije, Habsburgovci, Bosna, levendi, segbani, mobilizacija, pohodi, Fazli-aga

Već tokom osmansko-habsburškog Dugog rata (1593-1606) izvještaji sa ugarskog fronta ukazivali su da sultanova vojska, naoružana samo konvencionalnim oružjem (luk, strijela, koplje, štit), teško parira svojim tehnološki sve naprednijim protivnicima.¹ U nastojanju da odgovori takvim izazovima, Visoka Porta proširuje (od ranije započetu) praksu regrutovanja najamnika koji su naoružavani vatrenim oružjem (mušketama).² Ti plaćenički odredi - bajraci (50 do 100 članova) uglavnom su popunjavani levendima, tj. ljudima koji su uslijed opće društvene i ekonomske krize ostajali bez redovnih prihoda.³ Levendi su angažirani od strane pokrajinskih namjesnika (*kapulu levendi*), ali i direktno iz prijestolnice (*miri levendi*). Sredstva za njihovo plaćanje namicana su vanrednim porezima. Po povratku iz vojnog pohoda levendi su raspuštani, ali su nerijetko odbijali povratak u svoja sela. Mnogi od njih bili su spremni staviti se u službu odmetnutih paša ili pristupiti raznim banditskim skupinama. Takve pojave, posebno izražene u Anadoliji, predstavljale su nagovještaj potpune anarhije.⁴ Zapravo, levendi su na razne

-
- 1 Tokom Dugog rata sve se više manifestirala kriza osmanskog timarsko-spahijskog sistema. U takvim okolnostima započele su korjenite promjene tradicionalnog ustroja i funkcioniranja osmanske vojske. Principi dodjele timarskih posjeda bili su narušeni, a to se itekako odražavalo na brojnost i borbenu spremnost osmanske provincijske konjice. Efikasnost tih spahija nije bila na očekivanom nivou, pa su oni u vojnim pohodima sve češće vršili samo pomoćnu službu. O tome: Jozef Matuz 1992, 111-112.
 - 2 Iako je bila u državnom monopolu, proizvodnja vatrenog oružja tokom XVII stoljeća bitno se uvećava u privatnom (zanatskom) sektoru. Razlog je protuzakonita, ali sve veća potražnja tog oružja od strane seljaka (raje). Povećanje proizvodnje dovelo je i do pada cijene vatrenog oružja. Obična mušketa koštala je 3 do 5 zlatnih dukata, što je iznosilo 1/3 cijene konja. O tome: Halil Inalcik, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, Tomus VI, 1980, 293.
 - 3 Levendi su najčešće dolazili iz reda seljaka (raje). Planirani su za borbe na kopnu (kopnena levendi) i na vodi (pomorski levendi). Najam levenda je obavljan tako što su oni upisivani u spiskove plaćeničkih vojnih redova, prije svega segbana. U službu su primani najčešće na šest mjeseci. Ovi najamnici su, i pored obavljanja vojne službe, i dalje ostajali u statusu raje, ali su imali određene poreske olakšice. Levendi nisu imali posebne uniforme, tako da je samo zastava simbolizirala njihov vojnički status. Najamničke segbanske jedinice organizovane su po principu buljaka kojim su komandovali buljubaše. Mustafa Cezar, *Osmanli Tarihinde Levendler*, Istanbul, 1965, 3-17, 41-169; Срђан Катић, *Јеген Осман-паша*, Београд, 2001, 34-35. Za vrijeme spomenutog Dugog rata (1593-1606) na ugarski front su sa područja Balkana najviše upućivani bosanski i albanski levendi. Vidi: Gabor Agoston, "Ottoman Warfare in Europe 1453-1826", *European Warfare 1453-1815*, London, 1999, 136.
 - 4 Formiranjem plaćeničkih odreda brojni seljaci (raja), bezemljaši, skitnice, imali su priliku pristupiti vojnoj profesiji. Na taj način sela su u znatnoj mjeri ostajala pusta. Iako su levendi (segbani) bitno doprinosili funkcioniranju osmanske vojske, oni su postepeno tokom

načine iskazivali nezadovoljstvo svojim statusom. Pod svaku cijenu nastojali su ga unaprijediti. Otvoreno su isticali zahtjeve za titulama i privilegijama koje su uživali jeničeri. Za tako nešto bilo je i osnova, jer su u vojnom pogledu funkcije levenda i jeničera bile identične. Ipak, zbog suštinskih razlika njihov odnos je obilježen netrpeljivošću i sukobima.⁵ Takav nezdrav rivalitet pokazao se (pogotovo do 1658) vrlo pogubnim za osmanski vojni i državni poredak.

*

Angažiranje levenda u Bosanskom ejaletu uobičajena je praksa i za vrijeme Bečkog rata (1683-1699).⁶ Već u sklopu ratnih priprema (krajem 1682) širom Osmanske države, pored jeničera, spahija i drugih pomoćnih snaga, planiran je i angažman plaćeničke vojske. Svakom levendu koji bi stupio u segbanske odrede zagarrantovana je bila plaća od 80 *esadi* groša.⁷ Takva mobilizacija je ubrzo sprovedena i u Bosanskom ejaletu. U sandžaku Bosna unajmljeno je 650, sandžaku Hercegovina 450, sandžaku Zvornik 238

XVII stoljeća (a i kasnije) postajali ključni faktor decentralizacije sultanove vlasti, odnosno glavni oslonac odmetnutih paša i ajana. Osmanski hroničari iz tog doba u svojim djelima uglavnom ne prave razliku između pojmova levendi i segbani. M. Cezar, *Osmanli Tarihinde Levendler*, 18-29.

- 5 Ne treba zaboraviti da su levendi poticali iz reda raje, a jeničeri su sloveli kao sultanovi ljudi (kulovi). Osmanski pisci poput Koči Bega (Koçi Bey, umro 1650) smatrali su da je u spomenutom razdoblju suštinski problem Carstva pokušaj raje da se infiltrira u jeničerski korpus, a preko njega i u cijelu *kapukulu* organizaciju, pa čak i carski dvor. Pripadnici jeničerskog korpusa, ranije upućivani samo u važnije centre, tokom XVII stoljeća su zbog prevencije od pobuna stacionirani u gotovo svim većim gradovima. Redovno su bili zaduženi za suzbijanje odmetnutih levenda i očuvanje autoriteta centralne vlasti u provincijama. H. Inalcik, "Military and Fiscal Transformation", 298.
- 6 Spomenuti rat započeo je osmanskim pohodom na grad Beč u ljeto 1683. godine. Naredne godine, zalaganjem pape Inocenta XI, formiran je čvrst antiosmanski savez (Sveta liga) kojem su uz Habsburšku Monarhiju, pristupile Poljska, Mletačka Republika, te nešto kasnije i Rusija. Na taj način Osmanlije su bile primorane voditi iscrpljujuće borbe na više frontova, a to ih je u konačnici koštalo do tada najvećih ljudskih, materijalnih i teritorijalnih gubitaka. O osmanskom pohodu na Beč i Bečkom ratu vidi: Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo, 1973; Joseph von Hammer, *Historija turskog/osmanskog carstva*, Tom 2 i 3, prijevod i stručna redakcija Nerkez Smailagić, Zagreb, 1979; Kenneth M. Setton, *Venice, Austria, and Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia, 1991; John Stoye, *The Siege of Vienna. The Last Great Trial between Cross & Crescent*, London, 2007; Cevat Üstün, *Viyana Seferi 1683*, Ankara, 2010; Kahraman Şakul, *II. Viyana Kuşatması: Yedi Başlı Ejderin Fendi*, İstanbul, 2021.
- 7 Pola od toga iznosa vojnici su dobili odmah, dok je isplata ostatka od 40 groša planirana za kasniji period. Gazi Husrev- begova biblioteka, (GHb), Sarajevo, Maliye defter, Knj. 4, 8481/365-1, 1093/1682.

i sandžaku Klis 85 vojnika. Svi su opisani kao *jaki i izdržljivi mladići*. Odmah su upućeni u Beograd i stavljeni na raspolaganje glavnoj komandi osmanske vojske.⁸ Kao što je poznato, preambiciozna opsada habsburške prijestolnice koju je u ljeto 1683. godine poduzeo veliki vezir Kara Mustafa-paša rezultirala je osmanskim porazom i velikim stradanjem sultanove vojske.⁹ Osnovano je zato pretpostaviti da su tom prilikom značajne ljudske gubitke pretrpjeli i najamnički segbanski odredi iz Bosne.

U centru zbivanja bosanski segbani našli su se neposredno nakon što su Habsburgovci početkom septembra 1688. godine osvojili Beograd.¹⁰ Uslijed istovremenog dejstva carske vojske sa sjevera i Bosna je postala zona direktnog vojnog sukoba i stradanja. Ipak, na visini zadatka našao se tada Topal Husein-paša (1687-1691), po mnogima, jedan od najmarkantnijih bosanskih valija cijele osmanske epohe. On je u vrlo kratkom roku uspio mobilisati 50 bajraka bosanskih levenda (*segbana*) koji su smogli snage za uspješnu kontraofanzivu. Zapravo, oni su u jesen iste godine spriječili dugo očekivani habsburški prodor od Save ka Jadranskom moru. Kako stoji u historijskim izvorima, *Topal Husein-paša i njegovi levendi su rastjerivanjem neprijatelja iz okoline Sarajeva omogućili novi život za Bosnu*. Seriju poduhvata pod Topal Husein-pašinim vodstvom bosanski levendi (segbani) zaključuju u ljeto naredne, najkritičnije ratne godine. Nakon 19 dana opsade, Habsburgovci i prekodrinski hajduci predali su im stratešku tvrđavu Zvornik na Drini. O tome je 10. augusta (1689) obavješten i bečki car Leopold I.¹¹

Jednom od prekretnica Bečkog rata smatra se i vojni pohod koji je sa velikim očekivanjem u junu 1691. godine pokrenuo veliki vezir Fazil Mustafa-paša Ćuprilić (1689-1691).¹² Ovaj pokušaj Osmanlija da vrate teritorije izgubljene u prvoj fazi Bečkog rata propao je (19. augusta) u poznatoj bici kod Slankamena.¹³ U sudaru sa habsburškim trupama, sultanova vojska je doživjela

8 GHb, Maliye defter, Knj. 4, Isti dokument.

9 J. Hammer, *Historija*, 2, 550-551.

10 Nekoliko dana po padu Beograda, osmanska vojska je napustila Brčko i Šabac. Uspjeh tog habsburškog pohoda krunisan je sredinom oktobra osvajanjem Zvornika na Drini. C. Катић, Јерен Осман-паша, 162.

11 Faruk Taslidža, "Uloga Topal Husein-paše u Bečkom ratu", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Vol. 66, Sarajevo, 2017, 247-248, 251.

12 Neposredno iza toga umro je teško bolesni sultan Sulejman II (1687-1691). Na prijestolje je došao njegov mlađi brat sultan Ahmed II (1691-1695) koji je Mustafa-pašu Ćuprilića opravdano zadržao na poziciji velikog vezira. Faruk Taslidža, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699)*, Mostar, 2017, 113.

13 Slankamen, danas selo u istočnom Srijemu, u Vojvodini (Republika Srbija).

poraz, a tom prilikom poginuo je i spomenuti veliki vezir.¹⁴ Tadašnjem bosanskom valiji Bujuk Džafer-paši (1691) pred sami Ćuprilićev pohod bilo je naređeno da *kao pomoć za sveti rat* u Beograd pošalje 1000 vještih pješaka-strijelaca (*levenda*). Oni su se trebali pridružiti glavnoj osmanskoj vojsci na rijeci Savi, a onda zajednički nastupati prema carevcima.¹⁵ Međutim, tom prilikom bosanski levendi (segbani) se nisu proslavili. Naime, historijski izvori ukazuju na njihov masovni bijeg sa ugarskog fronta. Valiji Bujuk Džafer-paši je kasnije naloženo da se spomenuti dezerteri pronađu i primjereno kazne.¹⁶ Upitno je da li je ta naredba uopće sprovedena u djelo.

*

Nakon bezuspješnog diplomatskog pokušaja zaustavljanja rata, ponovo su tokom ljeta 1693. godine započela borbena dejstva na ugarskom frontu. Vrhovni komandant carske vojske princ Charles de Croy poduzeo je opsadu Beograda. Strateški bitan grad na ušću Save u Dunav odlučno je u svojstvu muhafiza branio bivši bosanski valija Bujuk Džafer-paša.¹⁷ Sve dileme oko ishoda te bitke riješene su brзом intervencijom velikog vezira Bozoklu Mustafa-paše (1693-1694) kojom je osujećen habsburški osvajački plan.¹⁸ U tim dešavanjima sudjelovao je i segbanski buljubaša Fazlullah-aga (Fazli-aga) sa 2.000 miri levenda prikupljenih (krajem marta) u Bosni. Isto vrijedi i za dodatne vojne snage koje je naknadno kao podršku velikom veziru uputio bosanski valija Korča Mehmed-paša (1691-1697).¹⁹ Na kraju, Habsburgovci su (11. septembra) prinuđeni na potpuno povlačenje. Te su *sretne vijesti* dostojno proslavljene širom Bosanskog ejaleta.²⁰

14 J. Hammer, *Historija*, 3, 52.

15 GHb, Muhimme defter, Knj. 19, 43, 124/I, 678/ 1, 1102/1691.

16 Od 1.000 levenda iz Bosne upisanih za vojni pohod, čak 493 su pobjegla sa dužnosti. Isto, 49, 124/I, 681/3, 1103/1692.

17 Nakon što su ga Habsburgovci osvojili u septembru 1688. godine, Beograd je pod osmansku vlast vraćen početkom oktobra 1690. godinem na koncu uspješnog vojnog pohoda velikog vezira Mustafa-paše Ćuprilića. O tom pohodu: Tatjana Katiћ, Турско освајање Србије 1690. године, Београд, 2012, 47-48. Bujuk Džafer-paša je koncem 1691. godine smijenjen sa položaja bosanskog valije. Ubrzo je imenovan za beogradskog muhafiza. Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, Sarajevo, 1999, 417; Радмила Тричковић, „Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године“, *Историјски часопис*, Књ. XVIII, Београд, 1971, 304.

18 J. Hammer, *Historija*, 3, 55.

19 Ćiro Truhelka, „Pabirci iz jednog jajačkog sidžila“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXX, Sarajevo, 1918, 162.

20 Ć. Truhelka, „Pabirci“, 163.

Nakon deblokade, pristupilo se dodatnom fortifikacijskom ojačavanju Beograda. Bio je to ozbiljan projekt realiziran u više faza. U aprilu 1694. godine iz Istanbula je izdat nalog da se u Bosanskom ejaletu izvrši prikupljanje vojske (levenda) koja će biti upućena u beogradsku tvrđavu kao stalna posada. Za njihovog starješinu imenovan je već spomenuti segbanski buljubaša Bošnjak Fazli-aga. Kako se navodi, izvršavanje tog zadatka moralo je započeti *prije Jurjeva* (mjeseca maja).²¹ U narednom ratnom periodu bosanski levendi su predano služili u odbrani Beograda, kao i brojnim vojnim operacijama na širem sektoru ugarskoga fronta. Pored ostalog, specijalizirali su se za otkrivanje i hvatanje hajduka koji su svake godine (*s proljeća*) upadali preko Save i Dunava, te vodili svoj "hajdučki rat" po Bosni i Rumeliji.²²

*

U junu mjesecu 1695. godine ratoborni osmanski sultan Mustafa II (1695-1703) započeo je veliki vojni pohod. Prema ustaljenoj praksi, prethodila mu je temeljita priprema u kojoj su prednjačili namjesnici brojnih ejaleta sa kompletnom pratnjom. Mobilizacijom su bili obuhvaćeni zaimi i spahije, kao i dio tvrđavskih posadnika.²³ I ovoga puta neizostavni su bili i miri levendi. Ukupno ih je u Anadoliji i Rumeliji popisano 9.220 (konjanika i pješaka), od kojih čak 3.260 u Bosanskom ejaletu.²⁴ Potvrđuje to i izvještaj koji je pred sami pohod stigao na Visoku Portu. U njemu se navodi da segbanski buljukbaša Fazli-aga (Fazlullah-aga) sa više od 3.000 naoružanih strijelaca (*levenda*) iz Bosne kreće prema Beogradu. Borbeni elan tada je očito bio vraćen, jer je mobilizacija, kako je zapisao sarajevski kadija (mulla), *provedena bez ikakvih problema i na opće zadovoljstvo*.²⁵ Združena osmanska vojska predvođena sultanom Mustafom II i velikim vezirom Elmas Mehmed-pašom (1695-1697) u augustu je prešla Dunav i započela borbene aktivnosti. Pri osvajanju tvrđave Titel (16. septembra) istakli su se upravo bosanski levendi i njihov neumorni

21 Ć. Truhelka, „Pabirci“, 164.

22 Npr., u augustu 1695. godine više hajdučkih skupina upalo je u zamke Fazli-aginih levenda na Savi. Na osnovu toga su u Beogradu (na Vračaru) zaslužni bosanski pješaci obilato darovani od samog osmanskog sultana Mustafe II. Радмила Тричковић, *Београдску пашалук 1687-1739*, Београд, 2013, 140.

23 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defterleri, 105, 65, br. 294.

24 BOA, Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD), 10143, s. 12.

25 GHb, Sarajevski sidžil, Knj. 2, 71, 121, 34/2, 1106/1695. *Bosanske i albanske snage* prve su stigle u Beograd. Dok se čekao dolazak sultana i njegove pratnje, bosanski levendi su predvođeni buljubašom Fazli-agom izvršili transport (kolima i devama) *važne opskrbe* iz beogradskog skladišta do temišvarске tvrđave. F. Taslidža, *Bosanski ejalet*, 136.

vođa Fazli-aga (Fazlullah-aga).²⁶ Ključni događaj na ugarskom frontu tog ljeta bila je osmanska vojna pobjeda (21. septembra) nad Habsburgovcima u bici kod Lugoša.²⁷ Ostvarena je uz doprinos krimskih Tatara, ali i svih vojnih, pogotovo segbanskih odreda iz Bosne. Tako je sultanov pohod iz 1695. godine uspješno okončan dolaskom jeseni.²⁸

I naredno ljeto (1696) sultan Mustafa II je pokrenuo brojnu osmansku vojsku i preko Sofije stigao do Beograda.²⁹ Mobilizacija je provedena po istom principu kao prethodne godine. Ponovo je više levenda za segbanske odrede popisano u Rumeliji nego Anadoliji. Sveukupno je unajmljeno 8.820 pješaka i konjanika, a od toga broja iz Bosne je dolazilo 2.160 vojnika (levenda).³⁰ Historijski izvori govore da je segbanskom buljubaši Fazli-agi (Fazlullah-agi) pred vojni pohod naređeno popisivanje i pokretanje više od 2.000 *izdržljivih miri levanda* (pješaka), koji su morali biti naoružani posebnim kratkim puškama (*çifte tabancalı*).³¹ Prva destinacija Fazli-age i njegovih Bošnjaka bio je Beograd, a potom Temišvar, gdje su bosanski odredi stavljeni pod komandu rumelijskog valije vezira Sulejman-paše.³² Na vijest o pristizanju sultanove vojske, Habsburgovci su odmah započeli povlačenje ispod Temišvara, tako da su osmanski branitelji tog grada mogli odahnuti. Boreći se hrabro u vrijeme prethodne habsburške opsade, život je u Temišvaru izgubilo 160 osmanskih vojnika iz Bosne.³³ Do glavnog okršaja na ugarskom frontu tog ljeta došlo je 26. augusta kod sela **Čeneja** na lijevoj obali rijeke Begej.³⁴

26 BOA, MAD, 9880, s.16.

27 Grad Lugoš (Lugož) danas se nalazi u zapadnom dijelu Rumunije.

28 J. Hammer, *Historija*, 3, 64; Глигор Станојевић, Србија у време Бечког рата 1683-1699, Београд, 1976, 211-213.

29 Sultanova vojska je preko Pirota, Niša, Paraćina, Smedereva 31. jula stigla u Beograd gdje je 2. 8. održana velika smotra. U ratnim operacijama koje su uslijedile učestvovalo je oko 80.000 osmanskih vojnika. Vidi: Иван Божић, „Француски дневник о походу Мустафе II 1696 године“, *Грађа*, САН, Књига, XII, Историски институт, Књига 9, Београд, 1956, 179, 191.

30 Isti broj levenda kao u Bosni je za ovaj pohod popisano i na albanskim teritorijama (*Arnavutluk*). BOA, MAD, 10143, s. 12.

31 Dvije hiljade takvih pušaka bosanske buljubaše, i pored velikog truda, nisu mogle obezbijediti. To su opravdali činjenicom da u Bosni nije bilo dovoljno majstora koji bi izradom pušaka mogli podmiriti toliki broj levenda. GHb, Sarajevski sidžil, Knj. 2, 94, 121, 44/2, 1107/1696.

32 GHb, Muhimme defter, Knj. 5, 285, 49, 446/3, 1107/1695.

33 BOA, İbnülemin –Askeriye, (İE, AS), 4088.

34 U ovoj bici Habsburgovci su imali 3.500, a Osmanlije 400-500 mrtvih. I pored toga, Sultanovo vijeće je odustalo od daljih vojnih operacija, zadovoljivši se postignutim rezultatom. Vidi: И. Божић, „Француски дневник“, 202.

Nakon ostvarene pobjede, sultan je ojačao posadu Temišvara koja je ponovo stavljena pod komandu bivšeg bosanskog valije Bujuk Džafer-paše. Istodobno, muhafiz Beograda postao je Amdža-zade Husein-paša iz porodice Ćuprić. Navedeni uspjesi sultanu Mustafi II bili su dovoljni za pobjedonosni povratak u Jedrene krajem oktobra iste godine.³⁵ Interesantno je da se za spomenuti osmanski pohod iz 1696. godine levendi nisu popisivali u južnim dijelovima Bosanskog ejaleta. Razlog tome bila je stalna opasnost koja je tom području prijetila iz mletačkog primorja. Visoka Porta je stoga konkretnim potezima nastojala olakšati položaj svojih podanika u Hercegovini. U tom smislu bila je i naredba upućena hercegovačkom mutesarifu Redžep-paši Nevesinju kojom se u kadilucima Mostar, Blagaj, Nevesinje, Stolac i Konjic (Belgraddžik), u postojećim okolnostima, zabranjuje popisivanje levenda i formiranje segbanskih odreda za odlazak na ugarsko ratište. Ehalija tih kadiluka, kako stoji u fermanu, *sama čuva svoje kadiluke i nipošto se ne smije dozvoliti da bude savladana* (od neprijatelja).³⁶ Takva ratna koncepcija centralne vlasti iz Istanbula pokazala se više nego ispravnom, jer su napadi dalmatinskih providura na spomenute hercegovačke gradove bili kontinuirana praksa sve do samog završetka Bečkog rata.

*

Višegodišnja ratna dešavanja dovela su do potpune iscrpljenosti Bosanskog ejaleta i njegovih stanovnika. Naravno, najviše je trpilo bosansko krajište, gdje su Habsburgovci duže vrijeme vrebali povoljnu priliku za osvajanje Bihaća. Konačno, u junu mjesecu 1697. godine karlovački general Franz Karl Auersperg (1660-1713) i hrvatski ban Adam Batthyanyi (1693-1703) kreću u napad na taj grad - *kapiju Bosanskog ejaleta*.³⁷ Nastupila je višesedmična i neizvjesna bitka u kojoj su se našli i bosanski segbani. Naime, pažljivo prateći pogranične prilike, bosanski valija Mehmed-paša Korča (1691-1697) pravovremeno je (pred sami napad) u Bihać uputio svog čehaju

35 Za Osmanlije ratna 1696. godina nije bila u potpunosti uspješna, jer su tokom ljeta u borbi sa Rusima izgubili strateški važan Azov na Krimu. Vidi: J. Hammer, *Historija*, 3, 66.

36 Faruk Taslidža, „Uloga Redžep-paše Nevesinjca u Bečkom ratu (1683-1699)“, *Prilozi*, broj 44, Sarajevo, 2015, 28.

37 Opsada Bihaća započela je 9. juna 1697. godine. U njoj je učestvovalo 13.000 habsburških vojnika podržanih sa 32 topa. Osim snaga iz karlovačke i primorske krajine, general Auersperg je u pomoć dobio i šest carskih regimenti. Prema generalovoj (pogrešnoj) procjeni, Bihać je branilo samo nekoliko stotina osmanskih boraca. Radoslav Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*, Zagreb, 1890,124.

Sari Ahmed-aga i dodatnih 3.000 vojnika. Od tog broja, polovina su bili segbani mobilizirani u raznim dijelovima Ejaleta.³⁸ I oni su doprinijeli odbrani Bihaća, odnosno potpunom slomu njegove opsade.³⁹ Ozbiljno pristupajući zaustavljanju tadašnje habsburške ofanzive na širem bosanskom krajištu, Visoka Porta je aktivirala i dodatni dio svoje vojske.⁴⁰ U njenom sastavu, pored ostalih, bilo je i 1.500 albanskih segbana, ali i buljubaša Fazli-aga (Fazlullah-aga) sa svim bosanskim segbanima (levendima) do tada raspoređenim u Beogradu. Uz njihovu pomoć spriječen je dublji prodor habsburških snaga na teritoriju Bosanskog ejaleta.⁴¹ Na koncu, Visoka Porta je branitelje Bihaća dostojno nagradila. Među 35 najzaslužnijih oficira koji su odlikovani svečanim carskim odorama nalazio se i bosanski segbanski buljubaša.⁴² Generalno, Bošnjaci su tokom Bečkog rata dokazali da je njihov ejalet najčvršće osmansko uporište na Balkanu. Zato ne treba da čudi da je sultan Mustafa II vojnike iz Bosne javno ubrajao *među najbolje askere svoga Carstva*.⁴³

38 Uz to, grad je snabdjeven dodatnim oružjem i opremom, te značajnom količinom hrane. S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, 424; F. Taslidža, *Bosanski ejalet*, 147.

39 Uvjerene u uspjeh, nakon nekoliko topovskih napada habsburške snage su 24. juna poduzele opći juriš na grad, ali je on odbijen uz velike gubitke napadača. Četiri dana nakon toga branitelji Bihaća pod komandom čehaje Sari Ahmed-age izveli su iznenadni kontranapad kojim je carska i banska vojska bila potpuno razbijena. To je razočaranog i oboljelog bana A. Batthyanya (Bačana) primoralo da napusti bojište, a za njim se poveo i varaždinski general. Na vijest da je bosanski valija (Mehmed-paša Korča) sa 6.000 osmanskih vojnika stigao do Kamengrada, Habsburgovci su 3. jula prekinuli opsadu Bihaća i započeli sa povlačenjem. Vidi: R. Lopašić, *Bihać*, 127, 128; F. Taslidža, *Bosanski ejalet*, 147.

40 U cilju lakšeg osvajanja Bihaća, Habsburgovci su prethodno izvršili forsiranje rijeke Save kod Broda, gdje su za vojne potrebe konstruisali dva improvizovana mosta. Njihova namjera bila je da tokom napada na Bihać izvrše dublji prodor u Bosnu prema Doboju, Tešnju i Banja Luci. U više osmanskih dokumenata kaže se da je taj prodor preko Save izvršio *osječki general sa njemačkim vojnicima i hajducima*. Npr. GHb, Muhimme defter, Knj. 5, 308, 49, 468/1, 1108/1697. Poznato je da su za tu akciju bili zaduženi grof Starhemberg iz Osijeka i pukovnik Johann Ferdinand Kyba iz Broda. Ferdo Šišić, "Austro-tursko ratovanje godine 1697.", *Nada*, broj 19, Sarajevo, 1897, 375.

41 Angažirani su tada mutesarifi Hercegovine, Valone, Janine, Prizrena i Dukadina, kao i sva konjica iz pratnje rumeljskog beglerbega Džafer-paše. Uz to, naknadno su u Bosnu upućeni bivši bosanski hasečija Osman-aga sa 1.000 jeničera i tri ode serdengčđija, 1.000 askera prethodno predviđenih za Temišvar, 800 bosanskih vojnika (segbana) koji su se zatekli u Nišu i dr. GHb, Muhimme defter, Knj. 5, 316, 49, 471/2, 1108/1697; Isto, Muhimme defter, Knj. 5, 318, 49, 472/3, 1108/1697.

42 Tom prilikom nagrađen je bosanski valija Mehmed-paša Korča, njegov čehaja Sari Ahmed-aga, bosanski alajbeg Hasan, bihaćki mutesarif Mustafa-beg Badnjević, bihaćki kapetan i bihaćki dizdari, brojne age i dr. Faruk Taslidža, "Uloga Korča Mehmed-paše u Bečkom ratu (1683-1699)", *Istraživanja*, br. 14, Mostar, 2019, 22-23.

43 GHb, Muhimme defter, Knj. 5, 321, 49, 474/2, 1109/1697.

Sultan Mustafa II je odlučio i ljeto 1697. godine provesti na ugarskom frontu.⁴⁴ Nakon dva uspješna, njegov treći vojni pohod pokazao se fatalnim. Naime, pri prelazu rijeke Tise (kod Sente) osmanska vojska je poražena iznenadnim napadom habsburških snaga (11. septembra) pod komandom generala Eugena Savojskog. Osmanlije su u toj posljednoj velikoj bici XVII stoljeća imali ogromne ljudske i materijalne gubitke.⁴⁵ Pored velikog vezira (Elmas Mehmed-paše), temišvarskog muhafiza Bujuk Džafer-paše, pet vezira, brojnih paša, mirialaja i jeničera, u velikoj su mjeri tada stradali i segbanski odredi. Poginula su čak šestorica segbanskih aga. Među njima je bio i istaknuti osmanski ratnik, višegodišnji predvodnik bosanskih segbana Sarajlija Fazlullah-aga (Fazli-aga).⁴⁶ Habsburškim trijumfom na rijeci Tisi definitivno je riješeno i pitanje konačnog pobjednika Velikog bečkog rata.

Zaključak

Opća poljuljanost osmanskog timarskog sistema tokom XVII stoljeća nije dovela u pitanje funkcioniranje spahijske konjice u Bosni. I pored toga, Osmanlije su imale potrebu da i u tom ejaletu povremeno mobiliziraju dodatne plaćeničke segbanske odrede. Naročito je to došlo do izražaja tokom Bečkog rata (1683-1699). Popisivanje levenda za odlazak na front sprovedeno je po nalogu Visoke Porte, ali i pokrajinskih namjesnika.

Bosanski levendi koji su popunjavali najamničke segbanske odrede bili su domaći ljudi (Bošnjaci). Naoružavani su vatrenim oružjem (kratkim puškama) iz domaće proizvodnje. Tokom Bečkog rata istakli su se u brojnim ofanzivnim i defanzivnim dejstvima na ugarskom frontu. Pored ostalog,

44 Početkom jula sultan je stigao do Sofije gdje je dobio *sretnu vijest* da je razbijena habsburška opsada Bihaća. J. Hammer, *Historija*, 3, 68.

45 Smatra se da je do osmanskog poraza došlo zbog toga što je sultan ignorisao ratnu strategiju koju je prethodno predlagao beogradski muhafiz, iskusni Amdžazade Husein-paša Čupričić. O bici kraj Tise detaljnije: Г. Станојевић, Србија, 219-220; E. Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka*, 59

46 Zejnil Fajić, „Fragmenti iz kronike hadži Husejn-efendije Muzaferije“, *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke*, Knjiga IV, Sarajevo, 1976, 37- 38; Nenad Filipović, „Bošnjaci u bici kod Sente 1697. godine – viđenje pjesnika Fidai- bega“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40/1990, Sarajevo, 1991, 330-331. Fazli-aga je imao sina Omer-agu koji je nastavio očevim stopama. Naime, Omer-aga je u svojstvu kapidžibaše predvodio 2.160 miri levenda koji su pred kraj rata pomagali ofanzivna dejstva tadašnjeg bosanskog valije Daltaban Mustafa-paše. F. Taslidža, *Bosanski ejalet*, 165.

aktivno su sudjelovali u odbrani Beograda, Temišvara i drugih tvrđava, daleko od svog zavičaja. Bosanski segbani su (uz bosanske spahije i posade bosanskih gradova) odigrali ključnu ulogu i pri suzbijanju habsburških vojnih prodora na tlo Bosanskog ejaleta. Bitno je istaći da se to dešavalo u najkritičnijoj fazi rata, kada su se razvojem situacije na ugarskom frontu, branitelji osmanske Bosne našli u potpunom neprijateljskom okruženju.

Historijski izvori XVII stoljeća ne bilježe ozbiljnije pritužbe na račun bosanskih segbana. Na osnovu ostvarenih rezultata oni su u više navrata nagrađivani, čak i od samoga sultana. Posebnu pažnju zavrjeđuje njihov ratni komandant – buljubaša Fazli-aga (Fazlullah-aga), koji se istakao pri samoj mobilizaciji bosanskih levenda, ali i u neposrednim vojnim operacijama. Na kraju, može se reći da bi za Osmansku državu ukupne posljedice Bečkog rata bez doprinosa segbanskih vojnih odreda iz Bosne sigurno bile daleko pogubnije.

ABOUT THE BOSNIAN SEGBANS DURING THE VIENNA WAR (1683-1699)

SUMMARY

This article is about mercenary detachments - segbans, as a very important segment of the Ottoman army in the 17th century. These detachments were filled with people from a special social class, the so-called lavenders. The focus is on the Segban detachments from the Bosnian ejalet and their role during the Vienna War (1683-1699). Everything indicates that listing and mobilizing lavender was a common practice in Bosnia during the entire mentioned war. It was conducted at certain intervals by order of the High Porte (miri levendi), but also by the Bosnian Vali (kapulu levendi). Bosnian levendi were local people, and they were armed with firearms, i.e. Bosnian short rifles (muskets). In all significant battles of the Ottoman and Habsburg armies on the Hungarian front, Segban detachments from Bosnia also participated regularly. It is considered that they are very responsible for the defense of Belgrade and Timisoara, strategic cities that remained under the sultan government at the end of the Vienna War. During the Vienna War, the Bosnian Levendi were part of the Segban Levendi Unit. With great self-

sacrifice they defended their homeland, their villages and cities. This was especially evident in the most critical phase of the war during the reign of Topal Husein Pasha (1687-1691), when the Habsburg troops from the Trans-Savia region reached the very interior of Bosnia. Historically sources also point to the constant war engagement of one of the leaders of Bosnian lavender - the buljubasa of Segban, Sarajlija Fazlullah-age (Fazliage), who died in the battle on the Tisza river (near Senta) in 1697.

Keywords: War of Vienna, Ottomans, Habsburgs, Bosnia, Levendi, segbani, mobilization, campaigns, Fazli-aga

Izvori i literatura

Izvori

Neobjavljeni izvori:

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- Mühimme Defterleri
- Maliyeden Müdevver Defterleri
- İbnülemin –Askeriye.
- Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo
- Maliye defter, Knj. 4
- Muhimme defter, Knj. 5
- Muhimme defter, Knj. 19
- Sarajevski sidžil, Knj. 2 (preveo Abdulah Polimac)

Objavljeni izvori:

- Божих, Иван, „Француски дневник о походу Мустафе II 1696 године“, Грађа, САН, Књига, XII, Историски институт, Књига 9, Београд, 1956.
- Fajić, Zejnil, „Fragmenti iz kronike hadži Husejn-efendije Muzaferije“, *Anali Gazi Hurev-begove biblioteke*, Knjiga IV, Sarajevo, 1976.
- Filipović, Nenad , „Bošnjaci u bici kod Sente 1697. godine – viđenje pjesnika Fidai-bega“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40/1990, Sarajevo, 1991.

Literatura

Knjige:

- Cezar, Mustafa, *Osmanli Tarihinde Levendler*, Istanbul, 1965.
- Hadžihuseinović Muvekkit, Salih Sidki, *Povijest Bosne*, 1, Sarajevo, 1999.

- Joseph von Hammer, *Historija turskog/osmanskog carstva*, Tom 2 i 3, prijevod i stručna redakcija Nerkez Smailagić, Zagreb, 1979.
- Катић, Срђан, *Јеген Осман-паша*, Београд, 2001.
- Катић, Татјана, *Турско освајање Србије 1690. године*, Београд, 2012.
- Ковачевић, Ешреф, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*, Сарајево, 1973.
- Лопашевић, Радослав, *Бићац и Бићацка крајина*, Загреб, 1890.
- Matuz, Jozef, *Osmansko carstvo*, Загреб, 1992.
- Setton, Kenneth M., *Venice, Austria, and Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia, 1991.
- Станојевић, Глигор, *Србија у време Бечког рата 1683-1699*, Београд, 1976.
- Stoye, John, *The Siege of Vienna. The Last Great Trial between Cross & Crescent*, London, 2007.
- Şakul, Kahraman, *II. Viyana Kuşatması: Yedi Başlı Ejderin Fendi*, İstanbul, 2021.
- Taslidža, Faruk, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699)*, Mostar, 2017.
- Тричковић, Радмила, *Београдски пашалук 1687-1739*, Београд, 2013.
- Üstün, Cevat, *Viyana Seferi 1683*, Ankara, 2010.

Članci:

- Inalcik, Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, Tomus VI, 1980.
- Šišić, Ferdo, "Austro-tursko ratovanje godine 1697.", *Nada*, broj 19, Сарајево, 1897.
- Taslidža, Faruk, "Uloga Redžep-paše Nevesinjsca u Bečkom ratu (1683-1699)", *Prilozi*, broj 44, Сарајево, 2015.
- Taslidža, Faruk, "Uloga Topal Husein-paše u Bečkom ratu", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Vol. 66, Сарајево, 2017.
- Taslidža, Faruk, "Uloga Korča Mehmed-paše u Bečkom ratu (1683-1699)", *Istraživanja*, br. 14, Mostar, 2019.
- Тричковић, Радмила, „Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године“, *Историјски часопис*, Књ. XVIII, Београд, 1971.
- Truhelka, Ćiro, „Pabirci iz jednog jajačkog sidžila“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXX, Сарајево, 1918.

Alija Dilberović

DVIJE BILJEŠKE O MOSTARSKIM MUFTIJAMA - PRILOG PROUČAVANJU HISTORIJE MOSTARSKOG MUFTIJSTVA

Sažetak: U dva rukopisa koji se nalaze u Orijentalnoj zbirci Provincijalata franjevačkog samostana u Mostaru nalaze se bilješke u kojima se spominju imena određenih mostarskih muftija i predstavljaju vrlo važan izvor za poznavanje historije Mostarskog muftijstva. Svi dosadašnji autori koji su se bavili temom mostarskih muftija pozivali su se na ta dva izvora. U dosadašnjoj literaturi navodi se da ova dva izvora potječu iz 16. i 17. stoljeća i da su muftije čija su imena spomenuta u tim bilješkama živjeli i djelovali u tom periodu. No, ove dvije bilješke uopće ne potječu iz ta dva stoljeća, već su pisane u kasnijem periodu. U ovom radu će se preispitati redoslijed muftija iz 16. i 17. ali i 18. stoljeća jer se upravo na taj period odnose podaci iz ova dva rukopisa.

Ključne riječi: muftije Mostara, Muftijstvo mostarsko, muftija šejh hadži Ahmed Milavić, muftija Salih, muftija Fevzullah Milavić, muftija Ibrahim.

Najvažniji prilog za proučavanje historije Mostarskog muftijstva dao je Hivzija Hasandedić u članku *Mostarske muftije - prilog kulturnoj povijesti Mostara* koji je publiciran 1975. godine.¹ Hasandedić je, nakon kratkog uvoda o instituciji muftijstva, o dužnostima muftija i njihovoj ulozi u društvu, donio

¹ Hivzija Hasandedić, "Mostarske muftije - prilog kulturnoj povijesti Mostara", *Glasnik VIS-a*, br. 9-10, Sarajevo, 1975.

spisak svih poznatih mostarskih muftija, počev od prvog poznatog muftije pa sve do posljednjeg koji je obavljao tu dužnost kada je došlo do ukidanja Muftijstva 1936. godine. U članku su donesene kratke biografije trideset trojice mostarskih muftija čija je imena autor pronašao u literaturi, raznim dokumentima, rukopisima, bilješkama i drugom arhivskom materijalu. Ovaj rad je bio polazišna tačka za sve kasnije istraživače koji su proučavali historiju muftijstva u Mostaru ili životopise pojedinih muftija.

Nakon ovog rada objavljene su dvije monografije posvećene historiji instituciji muftijstva u Mostaru i mostarskim muftijama. Prva je *Četiri stoljeća Mostarskog muftijstva (1592-1992)* autora Jusufa Mulića objavljena 2008. godine.² Druga je *Muftije Mostara i Hercegovine* autora Ahmeda Mehmedovića objavljena 2023. godine.³ Kada je riječ o hronološkom redoslijedu i biografijama mostarskih muftija, Mulićeva monografija se u potpunosti oslanja na podatke koje je donio Hasandedić, dok Mehmedovićevo djelo predstavlja pomak u proučavanju ove teme. Osim Hasandedićevog rada koji je poslužio kao osnova, Mehmedović je istražio mnoštvo literature i originalne građe što je dalo svoje rezultate. On je pronašao imena nekih novih, do sada nepoznatih, muftija, obogatio biografije onih već poznatih, ukazao na izvjesne greške koje je načinio Hasandedić ili drugi istraživači, te ih je ispravio u svojoj monografiji.

Hasandedićev rad je svojevremeno bio jedini izvor za izučavanje ove teme, no sada je i Mehmedovićeva monografija postala neizostavno štivo za istraživanje životopisa mostarskih muftija i institucije muftijstva Mostara i Hercegovine. Ona pruža mnoštvo novih informacija koje mogu poslužiti kao osnova za nova istraživanja.

Oslanjajući se na radove Hasandedića i Mehmedovića, ali i na originalne dokumente na koje su se ova dvojica autora pozivali, u ovom radu će biti doneseni neki novi podaci o mostarskim muftijama. Ti dokumenti su dvije bilješke u kojima se spominju imena određenih mostarskih muftija i predstavljaju veoma vrijedan izvor za poznavanje historijata institucije muftijstva u Mostaru. Ova dva dokumenta nisu bila nepoznata Hasandediću i on ih je koristio kao izvor prilikom pisanja svoga rada. Oni se nalaze u dvama rukopisima koji se čuvaju u Orijentalnoj zbirci Provincijalata franjevačkog

2 Jusuf Mulić, *Četiri stoljeća mostarskog muftijstva (1592-1992)*, Muftijstvo mostarsko, Mostar, 2008.

3 Ahmed Mehmedović, *Muftije Mostara i Hercegovine*, Muftijstvo mostarsko, Karadževogova medresa Mostar, Medžlis Islamske zajednice Mostar, IC Štamparija Mostar, Mostar, 2023.

samostana u Mostaru. Međutim, uvidom u originalne dokumente uočeno je da je prilikom čitanja ovih dokumenata došlo do previda izvjesnih dijelova, te se tako došlo do pogrešnih zaključaka koji su uneseni u publicirani rad.⁴ Svi kasniji autori koji su se bavili ovom temom pozivali su se na te podatke iz rada, te tako ponavljali te pogrešne zaključke.

Prva bilješku je Hasandedić pronašao u rukopisu br. 138 i odnosi se na muftiju šejh hadži Ahmed-efendiju Milavića. Bilješku je donio njegov sin i u njoj se navodi sljedeće: *moj rahmetli otac šejh hadži Ahmed-efendija Milavić, muftija, prenio mi je sljedeće: godine 1056/1646. prisustvovao sam učenju mevluda u sultan Ahmedovoj džamiji u Istanbulu koje je počelo poslije klanjanja ikindije namaza. Najprije su mujezini proučili suru Kehf iz Kur'ana, a nakon toga je jedan od njih recitovao jednu pjesmu u slavu Muhammeda a.s.. Iza toga su održali vazove šejhovi: sultan Ahmedove, Selimije, Aja Sofije i sultan Bajazidove džamije. Nakon toga su trojica šejhova proučili mevlud i dovu.*⁵ Na osnovu ove bilješke Hasandedić je naveo da je šejh hadži Ahmed Milavić polovinom 17. stoljeća bio muftija u Mostaru, da se rodio početkom tog stoljeća u Mostaru gdje je završio mekteb i medresu, a više nauke je učio u Istanbulu. Hasandedić je, također, iznio mišljenje da je on podigao tekiju u Blagaju koju je spomenuo osmanski putopisac Evlija Čelebija kada je prolazio kroz Blagaj 1664. godine.

Međutim, u originalnom dokumentu zapravo uopće ne piše da je pomenuti muftija boravio u Istanbulu 1056. godine po Hidžri. Godina je napisana slovima i glasi *bin jüz elli alti*, to jest 1156. godina.⁶ To odgovara 1743/44. godini (25. februar 1743 - 14. februar 1744.. Šejh hadži Ahmed-efendija Milavić je te godine boravio u Istanbulu, a ne 1646. godine. Dakle, muftija Milavić je živio i djelovao u 18. stoljeću.

Ime šejha hadži Ahmeda se često može naći u raznim bilješkama i dokumentima koji potječu iz druge polovine 18. stoljeća. Bez sumnje, on je

4 Mi smo do ovih rukopisa došli prilikom posjete Arhivu Provincijalata decembra 2014. godine. Pomenuti rukopisi su nam predloženi i mi smo uslikali navedene dokumente koje je Hasandedić naveo kao svoj izvor. Tom smo prilikom uslikali još nekoliko bilješki i dokumenata, od kojih će se neki koristiti kao izvor u ovom radu. Ovom prilikom želimo da se zahvalimo tadašnjem arhivaru Arhiva Provincijalata franjevačkog samostana fra Anti Tomasu na njegovoj susretljivosti i ljubaznosti.

5 H. Hasandedić 1975, 435-436. Vidjeti također: Hivzija Hasandedić 2009, 151.

6 Orientalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca (OZPHF), R-138 fol. 2a.

bio taj šejh hadži Ahmed Milavić kojeg je u svojoj vakufnami iz džumade-l-uhra 1186, odnosno avgusta 1772. godine Mehmed-beg Išerlić postavio za doživotnog vaiza u Tabačica džamiji u Mostaru. Njegova dužnost je bila da svakog utorka drži propovijed u džamiji za što je bio plaćen tri akče, a nakon njegove smrti tu su dužnost trebali preuzeti njegovi potomci.⁷

Šejh hadži Ahmed se, također, spominje u bilješci iz jednog mostarskog rukopisa u kojoj se navodi da je on sa nekoliko učenika (*talebom*) otišao u pomoć vidinskom muhafizu Muhsin-zade Mehmed-paši 5. rebiul-evvela 1185, odnosno 18. juna 1771. godine i da su se navedeni šejh Ahmed i drugovi vratili u Mostar 29. ramazana 1185, odnosno 5. januara 1772. godine.⁸ U bilješci nije navedeno njegovo prezime, ali sasvim sigurno je riječ o Milaviću.

Na osnovu jedne bilješke o vlasništvu jednog djela, koju je ostavio šejh hadži Ahmed, saznaje se da mu je ocu bilo ime Muhammed i da je bio kadija. U potpisu stoji: šejh hadži Ahmed-efendija sin Muhammeda kadije. U istom djelu se nalazi i bilješka o vlasništvu koju je ostavio njegov sin koji se zvao Abdullah. U bilješci stoji: vlasnik Abdullah sin šejh hadži Ahmeda-efendije Milavi-zade (Milavića).⁹ Sigurno je on donio podatak o boravku njegova oca na mevludu u Istanbulu. Imena oca i sina se spominju i u popisu mostarskih terzija, ćurčija i ćebedžija iz 1755. godine gdje je naveden munla Abdullah, sin Ahmed-efendije Milavića.¹⁰

Pošto se u gore navedenim dokumentima Milavić spominje bez muftijske titule, može se zaključiti da je on stupio na položaj mostarskog muftije nakon 1772. godine.

Druga bilješka se odnosi na muftiju Saliha. Hasandedić je u radu donio podatak da se u jednom mahzaru, to jest predstavci, koji su Mostarci uputili sultanu navodi da je muftija Salih umro 1007/1598. godine i mole da se za muftiju postavi Fevzullah Muftić (Mufti-zade).¹¹ Na osnovu ovoga podatka došlo se do zaključka da je muftija Salih bio na položaju mostarskog muftije u 16. stoljeću. Rukopis koji je korišten kao izvor sadrži uzorke kako pisati

7 Hivzija Hasandedić 2000, 295.

8 Salih Trako i Lejla Gazić 1989, 97-123

9 OZPHF, R-203, prva unutarnja korica i fol. 1a.; A. Mehmedović 2023, 77.

10 Ahmed S. Aličić - Hivzija Hasandedić 1973, 330.

11 Hasandedić Hivzija 1975, 433-434.

razna pisma i predstavke vlastima, a mahzar Mostaraca nalazi se na listovima 44b-46a.¹² Nakon uvida u originalni rukopis uočeno je da se na navedenim listovima zapravo nalaze dva dokumenta. Prvi dokument je pomenuti mahzar iz Mostara, nalazi se na listu 44b i nije datiran. Drugi dokument se nalazi na listovima 45a - 46b i napisan je mjeseca zu-l-kadeta 1007, odnosno maja 1599. godine. Mahzar Mostaraca se nalazi na samo jednom listu, dok se drugi dokument uopće ne odnosi na Mostar, niti se spominju imena muftija i pisan je drugom rukom.¹³

U mahzaru se kaže da su ulema, dobri ljudi, imami, hatibi, age i ostali stanovnici grada (*medine*) Mostara naveli da je prije tri godine umro muftija (*me'zun bil-ifta*) Salih i mole da se nakon njega za muftiju postavi Mufti-zade Fevzullah-efendija. Međutim, trenutno dužnost mostarskog muftije obavlja osoba koja se zove Ibrahim-halifa. Pomenuti Ibrahim je nakon smrti muftije Saliha požurio da dođe do muftijskog položaja i uz pomoć dvije tri osobe poslao molbu da se postavi za muftiju. Pomenuti Ibrahim je neznalica u fikhu, a nije vičan ni drugim naukama, te se moli državni vrh da se Fevzi-efendija imenuje na taj položaj.¹⁴

U ovom dokumentu se spominju, dakle, imena trojice osoba Saliha, Ibrahima i Fevzullaha, te prema postojećem spisku muftija oni su trebali obavljati svoju muftijsku dužnost koncem 16. stoljeća. No, ovaj mahzar nije datiran, već mu je pripisana 1599. godina koja se odnosi na drugi dokument. Molba Mostaraca uopće ne potječe s konca 16. stoljeća, već iz druge polovine 18. stoljeća. Dokaz za to je sam spisak muftija prema kojem se upravo u tom periodu spominju imena muftije Saliha, muftije Ibrahima i muftije Fevzija ili Fevzullaha.

Muftija Salih je umro 1784. godine i sahranjen je u Stocu u haremu Careve džamije.¹⁵ Poslije njegove smrti na spisku muftija se istovremeno spominju i Ibrahim i Fevzullah. Muftija Ibrahim je dobio berat da nakon

12 Prikaz rukopisa se nalazi u Katalogu rukopisa Orijentalne zbirke Provincijalata franjevačkog samostana u Mostaru. Katalog je obradio Hivzija Hasandedić i nalazi se u jednoj fascikli u Arhivu Hercegovačko-neretvanskog kantona u Mostaru.

13 OZPHE, R-66, fol. 44b-46a.

14 OZPHE, R-66, fol. 44b.

15 A. Mehmedović 2023, 135. Hasandedić je naveo da je ovaj muftija umro 1786, međutim Mehmedović je pronašao podatak da je Salih umro 1784. i da je sahranjen u Stocu. Njegov izvor je Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo - Publishing, Sarajevo, 1998, str. 369. Na nišanu piše Salih-efendija, mostarski muftija, a kao godina smrti navedena je 1199. po Hidžri, odnosno 1784/85. godina.

Salihove smrti može obavljati muftijsku dužnost 5. redžeba 1200, odnosno 4. maja 1786. godine i određeno je da mu se za platu ima davati 40 akči dnevno iz *vojnugan mukate*. Oko 1787. uputio je molbu Sultanu u kome moli da se naredi mostarskom kadiji da mu se iz *vojnugan mukate* isplaćuje 40 akči dnevno za vršenje muderriske i vaiske dužnosti u Mostaru za što ima dekret od Sultana.¹⁶ Zatim je muftija Ibrahim u mjesecu džumade-l-ula 1204, odnosno februaru 1790. pozvan na savjetovanje u Travnik u vezi priprema za rat. Ime muftije Ibrahima se posljednji put spominje 1207, to jest 1792. u vezi naplate plaće.¹⁷ Nije poznato kada je umro.

Muftija Fevzi se prezivao Milavić i u svojstvu mostarskog muftije spominje se prvi put 17. zu-l-kade 1021, odnosno 31. avgusta 1787. godine, nepunih 16 mjeseci nakon postavljanja Ibrahima na muftijski položaj.¹⁸ Također, ime Fevzullah-efendije u svojstvu mostarskog muftije pojavljuje se u Sidžilu mostarskog kadije kada je bio svjedok jednog vjenčanja obavljenog redžeba 1202, to jest aprila 1788. godine.¹⁹ Fevzullah je osim muftijske dužnosti obavljao i dužnost ordijskog (vojnog) kadije Bosanskog ejaleta. On se 13. džumade-l-uhra 1204, odnosno februara 1790. godine spominje kao bivši mostarski muftija, što znači ili da je umro ili iz nekog drugog razloga nije mogao obavljati svoju funkciju.²⁰ Sljedeći muftija je Muhammed Ćišić koji je stupio na dužnost 1791. godine.²¹

Ibrahim i Fevzullah su obavljali dužnost mostarskog muftije u isto vrijeme. Ako se ovi podaci usporede sa sadržajem mahzara koji su poslali Mostarci vidi se da je riječ o ovoj trojici muftija. Muftija Ibrahim je na položaj muftije došao nakon Salihove smrti i on je bio taj pomenuti Ibrahim-halifa iz molbe. Mostarci nisu bili zadovoljni s njim te su tražili da se na njegovo mjesto postavi Fevzullah Mufti-zade. To je zaista i učinjeno, jer već godinu nakon što je Ibrahim postavljen na muftijski položaj, kao mostarski muftija se spominje i Fevzullah. Ibrahim nije svrgnut s položaja, već je i dalje nastavio vršiti dužnost muftije. Mostar je, dakle, u isto vrijeme imao dvojicu muftija. Njih dvojica se nisu smjenjivali na dužnosti ili mijenjali jedan drugog, već su,

16 H. Hasandedić 1975, 440; A. Mehmedović 2023, 135-136.

17 A. Mehmedović 2023, 136.

18 A. Mehmedović 2023, 136.

19 Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona (Arhiv HNK), Sidžil mostarskog kadije V-2-52 fol. 13b. Muftija Fevzullah je bio prvi potpisani svjedok, a drugi je bio blagajski muftija Mustafa-efendija.

20 A. Mehmedović 2023, 137.

21 H. Hasandedić 1975, 441; A. Mehmedović 2023, 137.

izgleda, djelovali paralelno. Iz sadržaja mahzara se može shvatiti razlog zašto se u istom periodu u raznim dokumentima s konca 18. stoljeća naizmjenično pominju imena dvojice muftija. Mahzar je upućen nakon što je Ibrahim dobio položaj muftije, a prije avgusta 1787. godine kada se Fevzullah spominje kao mostarski muftija.²²

Fevzullah se, dakle, prezivao Milavić, a u mahzaru je nazvan Muftizade. To ne označava prezime Muftić, nego su time Mostarci htjeli naglasiti da dolazi iz porodice u kojoj je već bilo muftija, a to je zasigurno bio njegov otac. On je moguće bio sin Mustafe-efendije Milavića koji se kao mostarski muftija spominje 1713. godine.²³ Možda u prilog toj tvrdnji ide podatak da se tako zvao i njegov sin. U jednom mostarskom sidžilu kao svjedok jednog vjenčanja 1829. godine pojavljuje se munla Mustafa-efendija Milavić sin muftije Fevizije.²⁴ Također, Fevzullah je imao brata Lutfullah-efendiju.²⁵

Za bilješku koju je ostavio sin muftije šejh hadži Ahmeda Milavića i mahzar Mostaraca smatralo se da potječu iz 16. i 17. a zapravo se odnose na 18. stoljeće. Neispravna datacija je dovela do toga da se u literaturi koja se bavila historijom Mostarskog muftijstva cijelo vrijeme pojavljivao pogrešan redoslijed muftija. To je period koji obuhvata prva tri stoljeća historije Muftijstva mostarskog, odnosno od samog početka uvođenja institucije muftijstva u Mostaru u 16. stoljeću, pa sve do konca 18. stoljeća.

Bilješka o šejhu Milaviću i predavka Mostaraca odnose se, dakle, na 18. stoljeće, te se na osnovu podataka iz ova dva izvora mogu upotrijebiti biografije

22 U rukopisu u kojem se nalazi ovaj mahzar nalazi se još prijepisa raznih dokumenata koji uglavnom potječu iz druge polovine 18. stoljeća. Tako se pominju dokumenti s imenima mostarskog kadije Osmana iz 1784. godine, kao i blagajskog kadije Nurije iz 1786. godine (Fascikla Kataloga rukopisa Orijentalne zbirke Provincijalata franjevačkog samostana u Mostaru, Arhiv HNK).

23 H. Hasandedić 1975, 436; A. Mehmedović 2023, 105-106.

24 H. Hasandedić 1975, 442; A. Mehmedović 2023, 137.

25 A. Mehmedović 2023, str. 138. Za Lutfullaha se prvobitno mislilo da je brat mostarskog pjesnika Fevzi Mostraca autora *Bulbulistana* za kojeg se smatralo da je bio na položaju mostarskog muftije. Tvrdnju da je Fevzi bio na položaju mostarskog muftije je iznio Čehajić, ali ju je kasnije odbacio. Također, i Mehmedović je u monografiji dokazao da ovaj Lutfullah ne može biti Fevizijev brat i da je tvrdnja da je ovaj mostarski pjesnik bio muftija pogrešna. Lutfullah-efendija se, također, spominje kao svjedok vjenčanja 1788. godine u istom mostarskom sidžilu na istom listu kao i njegov brat muftija Fevzullah (Arhiv HNK, Sidžil mostarskog kadije V-2-52 fol. 13b).

muftija koji su djelovali, prije svega, u drugoj polovini tog stoljeća i koliko-toliko razriješiti nedoumice u vezi redoslijeda muftija tog perioda.

Prema Hasandediću, redoslijed muftija je sljedeći: šejh Ahmed (u. 1758) - hadži Ahmed sin Muhammedov (u. 1776) - muftija Jusufkadić - Abdi - Salih (u. 1786) - Ibrahim - Muhammed Ćišić.

Prema Mehmedoviću, redoslijed je sljedeći: šejh Ahmed (u. 1759) - Salih (od 1754. do 1784) - Ibrahim - Fevzi Milavić - Muhammed Ćišić.

Mehmedović je otkrio da muftije Jusufkadić i Abdi uopće ne pripadaju ovome spisku. Jusufkadić nikada nije bio mostarski muftija, već kadija koji je umro u Sarajevu 1770. godine, a Abdi ili Abdullah je djelovao kao mostarski muftija u 17. stoljeću jer je tada potpisao vakufnamu hadži Mustafe sina Turhanova.²⁶ S druge strane, pomenuti autor ovome spisku muftija iz druge polovine 18. stoljeća nije dodao poznatog mostarskog muftiju Ahmeda sina Muhammedova, mada je u svom djelu naveo da je umro 1776. godine. Kako se može shvatiti iz njegova djela, ovaj muftija je na položaju muftije bio u prvoj polovini 18. stoljeća, ali je godina njegove smrti 1776. Muftija Fevzi/Fevzullah Milavić se kod Mehmedovića nalazi između Ibrahima i Muhammeda Ćišića, dok je Hasandedić Milavića smjestio među muftije prve polovine 19. stoljeća, jer se tada njegov sin spominje kao svjedok u sidžilu.²⁷

Ovome spisku muftija iz druge polovine 18. stoljeća sada treba dodati i šejh hadži Ahmeda Milavića. Pouzdano se zna da je na položaju mostarskog muftije do 1172. (septembar 1758 - avgust 1759) ili 1173. (avgust 1759 - avgust 1760) godine bio muftija Ahmed. On je te godine umro, a na toj dužnosti ga je naslijedio muftija Salih. To se saznaje iz dva dokumenta. Prvi dokument je datiran 8. safera 1173, odnosno 1. oktobra 1759. godine i u njemu se navodi da je muftija Salih preuzeo 69 knjiga koje su se ranije nalazile u kući umrlog mostarskog muftije Ahmeda, a koje je uvakufio Babus-sa'ade Ahmed-aga za svoju medresu u Mostaru.²⁸ Prema drugom dokumentu koji potječe iz mjeseca

26 A. Mehmedović 2023, 54, 71. Vakufnama hadži Mustafe nije datirana, ali, pošto ju je potpisao mostarski pjesnik Sulejman Mevlevi koji je živio u prvoj polovini 17. Stoljeća, saznalo se da je Abdi ili Abdullah bio na položaju muftije u tom periodu.

27 H. Hasandedić 1975, 442. Hasandedić je, također, naveo da je njegovo puno ime bilo Abdurrahman Fevzi.

28 OZPHE, *Acta Turcarum*, XI/475; *Regesta Franjevačkog arhiva u Mostaru 1446-1862*, ur. Andrija Nikić 1984, 154; A. Mehmedović 2023, 133-134. Sultan Sulejmanova džamija u Mostaru je, zapravo, mesdžid koji se nalazi uz Stari most, a koji je poznat i kao Sultan Selimov mesdžid. O lokaciji Sultan Sulejmanovog mesdžida vidjeti: "Stari most" u *osmanskim dokumentima*, prir. Idris Bostan 2010, 47.

rebiu-l-evvela 1173, odnosno oktobra 1759. godine muftija Salih je tražio mjesto propovjednika u Sultan Sulejmanovoj džamiji u Mostaru nakon smrti muftije Ahmeda.²⁹ Ovaj podatak o muftiji Salihu je Hasandediću bio nepoznat, a kod Mehmedovića ovaj je Salih bio na položaju muftije od 1759. do 1784. godine.

Šejh hadži Ahmed Milavić se u navedenim izvorima spominje bez titule muftije što znači da je postao muftijom nakon avgusta 1772. godine kada se javlja u Išerlićevoj vakufnami.³⁰ U biblioteci u Bratislavi, u kolekciji orijentalnih rukopisa Safvet-bega Bašagića, nalazi se jedan kodeks u kojem je naveden spisak djela koje je napisao muftija Ahmed iz Mostara i godina njegove smrti 1190. po Hidžri, odnosno 1776. godina. Prevladava mišljenje da se ova godina smrti odnosi na mostarskog muftiju Ahmeda sina Muhammedova, autora više djela od kojih je najpoznatije zbirka fetvi *Fetava Ahmedijja*. Međutim, upitno je da je pomenuti muftija umro te godine. Naime, na osnovu podataka koji se nalaze u prijepisima dva njegova djela, a koje je ostavio prepisivač oba djela Mostarac Mustafa sin Salihov Naimić (Naimi-zade), može se zaključiti da je pomenuti muftija umro dosta ranije. U prijepisu *Fetava Ahmedijja* iz 1765. godine Naimić je okončao prijepis bilješkom *Neka Bog oprostí onome koji učí dove za umrlog autora (džami al-marhum) i siromaha prepisivača*,³¹ a u drugom muftijinom djelu *Tenvirul-kulub*, koje je prepisano 1774, na kraju prijepisa sa strane glavnog teksta prepisivač je zapisao *Bože oprostí umrlom piscu (muelif al-marhum) i siromahu prepisivaču*.³² Muftija Ahmed sin Muhammedov već te 1765. godine nije bio među živima, te se sa sigurnošću može reći da on nije umro 1776. godine. Ove bilješke je ostavio prepisivač koji je bio muftijin sugrađanin, savremenik i, vjerovatno, lični poznanik. Dakle, podatak o godini smrti iz kodeksa Bratislavske biblioteke ne može se odnositi na poznatog mostarskog muftiju Ahmeda sina Muhammedova, već na nekog drugog muftiju čije je ime bilo Ahmed.³³ To navodi na pomisao da bi ovdje moglo biti riječ o šejh hadži Ahmedu Milaviću.

29 Bašbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), C.EV. 29703.

30 H. Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, str. 295.

31 Orijentalni institut u Sarajevu (OIS) R-15, fol. 193b; *Katalog rukopisa Orijentalnog instituta*, prir. Lejla Gazić 2009, 120-121. Naimić je prilikom okončanja prijepisa raznih djela, izgleda, često koristio navedenu formulaciju tražeći od čitaoca da se moli za prepisivača i umrlog pisca. To je učinio i kada je prepisao *Bulbulistan* od Fevzi Mostarca, gdje je na kraju prijepisa zapisao *neka Bog oprostí onome koji učí dove za umrlog autora (al-musannaf al-marhum) i siromaha prepisivača (ar-rakim al-fakir)* (Fevzi Mostarac, *Bulbulistan*, 2003, 159).

32 Gazi Husrev-begova biblioteka, R-4633, fol. 295/a.

33 Osoba koja je donijela bilješku o smrti muftije Ahmeda sigurno nije bila iz Mostara. To je vjerovatno bio Abdullah, sin Salihov prepisivač jednog djela iz kodeksa 1777. godine. On je bio porijeklom iz Gornjeg Vakufa. (Ahmed Mehmedović 2011, 237-238).

Te 1776. godine je najvjerojatnije umro šejh hadži Ahmed Milavić, sin kadije Muhammeda, ali su mu u bilježici iz Bratislavskog kodeksa pripisana djela muftije Ahmeda sina Muhammedova.³⁴ Salih, koji je na muftijsku dužnost stupio 1759. godine, umro je nakon 1772, a naslijedio ga je Milavić.³⁵ To bi značilo da je šejh hadži Ahmed Milavić obavljao dužnost mostarskog muftije jedan kraći period sedamdesetih godina 18. stoljeća, a da ga je nakon njegove smrti 1776. godine naslijedio drugi muftija. Prema spisku muftija sljedeći je bio Salih koji je umro u Stocu 1784. godine, te je možda upravo on bio Milavićev nasljednik na muftijskom položaju. Nakon ovoga Saliha dužnost muftije obavljaju Ibrahim i Fevzullah čija se imena spominju u mahzaru Mostaraca.

Prema tome, spisak muftija iz druge polovine 18. stoljeća bi po našem sudu bio sljedeći: šejh Ahmed (u. 1759) - Salih (od 1759) - šejh hadži Ahmed Milavić (poslije 1772. do 1776) - Salih (u. 1784) - Ibrahim - Fevzullah Milavić - Muhammed Ćišić (od 1791. do 1804)

34 U kodeksu su uz godinu smrti navedena i sljedeća djela: *Dijau-l-musalli*, *Muharrid ul-ibad*, *Enfeud-dela'il li tahsini suveri-l-mesail*, *Fetavai-Ahmedijja* i *Risaletun fi fedailil-džihad* (Amir Ljubović 1998, 75-76.). Ovo su djela za koje se smatra da je napisao muftija Ahmed sin Muhammedov i to je samo djelomičan spisak. Muftija Ahmed sin Muhammedov je napisao još djela: *Durretu-l-fetava*, *Tenvirul-kulub* i *Kitab al-fera'iz*. Prepisivač kodeksa je, dakle, naveo djela koja je zapravo napisao Ahmed sin Muhammedov, ali je, izgleda, naveo godinu smrti šejh hadži Ahmeda Milavića. Zanimljivo je da se i otac šejh hadži Ahmeda Milavića zvao Muhammed. Kada je riječ o godini smrti muftije Ahmeda sina Muhammedova, treba reći da je Bašagić prvo naveo da je muftija Ahmed umro 1776, ali je kasnije naveo da je godina smrti bila 1748. Međutim, pošto je muftijino djelo *Tenvirul-kulub* okončano 1749. godine, onda se 1748. kao godina smrti može dovesti u pitanje. Moguće je da je godina njegove smrti bila 1758, a na to upućuje datum pisanja djela *Tenvirul-kulub*, kao i postojeći spisak muftija. Muftija Ahmed sin Muhammedov bi stoga bio identičan muftiji koji se u spisku spominje kao šejh Ahmed, a koji je umro 1759. godine. O tome vidjeti: Alija Dilberović 2016, 636-637.

35 Mehmedović je u svom djelu donio jedan zanimljiv podatak o događaju u kojem se spominju imena muftije Saliha i šejh hadži Ahmeda Milavića. Naime, autor je prenio zapis koji je donio Osman Asaf Sokolović u *Novom beharu* iz 1931. godine u kojem je opisana proslava *donanme* (sedmodnevni praznik uz obavezne iluminacije nakon pobjede ili rođenja princa) sultana Selima iz Mostara iz druge polovine 18. stoljeća. Riječ je bilo o svečanoj šetnji Mostarom i kaže se *najprije je išao pobožni Topalović, sin hadži Mustafe, noseći na glavi Kelami-Kadim, zatim od pobožnih i miroljubivih ljudi: muftija Salih-efendija i Šejh Milevija hadži Ahmed-efendija i Kadi-efendija* (A. Mehmedović 2023, 134). Možda ovaj redoslijed u povorci ukazuje i na slijed koji se dogodio na muftijskom položaju. Spomenimo da se u popisu mostarskih terzija, čurčija i čebedžija iz 1755. godine spominje Alija, sin hadži Mustafe Topalovića (Ahmed S. Aličić - Hivzija Hasandedić, "Popis terzija, čurčija i čebedžija u Mostaru iz 1755. godine", str. 341.). Vjerojatno je on bio taj *pobožni Topalović, sin hadži Mustafin* koji će nekoliko decenija kasnije s Kurantom na glavi predvoditi muftiju, šejha, kadiju i ostale muslimane grada prilikom pomenute proslave.

Pošto se smatralo da bilješke iz rukopisa potječu iz 17, odnosno 16. stoljeća potrebno je stoga obratiti pažnju i na redosljed muftija iz ta dva stoljeća.

Ovdje je mahzar Mostarca itekako interesantan, jer se smatralo da se odnosi na 16. stoljeće i shodno tome na same početke institucije muftijstva u Mostaru. Kod Hasandedića u spisku muftija se u 16. stoljeću spominju imena dvojice muftija, Ahmeda i Saliha, dok je u Mehmedovićevom spisku naveden samo Salih.

Prema Hasandediću, prvi mostarski muftija je bio mevlana Ahmed koji je potpisao Derviš-pašinu vakufnamu iz 1001. hidžretske, odnosno 1593/94. godine, a koja se odnosi na gradnju njegove džamije. Sve ranije značajnije vakufname poput Čejvan-ćehajine (1558), Vučjakovića (1564) i Karadoz-begove (1571) nisu potpisali muftije nego kadije, muderisi, hatibi i drugi ugledni građani Mostara, a u onima kasnijim iz 17. stoljeća poput Koski-pašine, Ibrahim-age Šarića i Ahmed-age Lakišića prvi potpisnici bili su mostarske muftije. Na osnovu toga, Hasandedić je zaključio da je Mostar svog prvog muftiju dobio nakon 1571, a prije 1593. godine. Prema Hasandediću, prvi poznati muftija je bio Ahmed iz 1593. godine, a poslije njega na položaj muftije dolazi Salih.³⁶ Drugi poznati muftija je, dakle, bio Salih koji je umro 1599. godine, a izvor tom podatku bio je pogrešno datirani mahzar.

Mehmedović je, međutim, naveo da je Salih bio prvi poznati mostarski muftija. Naime, on je uočio grešku koju je napravio Hasandedić kada je muftiju Ahmeda smjestio među potpisnike prve Derviš-pašine vakufname iz 1593. godine, a koji se zapravo javlja kao prvi potpisani svjedok u drugoj Derviš-pašinoj vakufnami iz 1601. godine.³⁷ Zbog toga je Mehmedović naveo da Salih nije drugi poznati, već prvi poznati muftija Mostara, a koji je umro između maja i juna 1599. godine.³⁸

Mehmedović je, također, naveo da je Mostar imao muftiju već 1591. godine, jer je o njemu te godine u svom šehrengizu o mostarskim uglednicima pjevao mostarski pjesnik Adli Čelebi, ali ne spominjući mu ime. Šehrengiz je napisan hiljadite godine po Hidžri (1591/92) i glasi:

36 H. Hasandedić 1975, 432-434.

37 Prijevođe vakufnama i imena potpisnika vidjeti u: H. Hasandedić 2000, 262-264. Prvi potpisnik prve Derviš-pašine vakufname bio je muderris Omer sin Ahmedov, a nakon njegova nalaze se imena drugih velikodostojnika Mostara.

38 A. Mehmedović 2023, 61-62.

*Da li probleme naroda mufti-efendija rješava
To sunce, što svijet svjetlom obasjava*

Autor je kazao da se “samo može pretpostvljati da se ovi stihovi odnose baš na Salih-efendiju, prvog nam poznatog mostarskog muftiju”.³⁹ Kojem je muftiji Adli Čelebi posvetio svoje stihove ne zna se, no prvi poznati mostarski muftija nije bio Salih. Pogrešno datiranje mahzara je dovelo do toga da se muftija Salih iz 18. stoljeća nađe među muftijama 16. stoljeća. Kada je riječ o prvom poznatom mostarskom muftiji, izgleda da se ponovo treba vratiti muftiji Ahmedu. Ali sada Ahmedu iz 1601. godine, prvom potpisniku druge Derviš-pašine vakufname.

Kada je riječ o 17. stoljeću Hasandedićev spisak muftija je sljedeći: Ahmed sin sufi Velije - šejh Ali - šejh hadži Ahmed Milavić - Ali Ćafi Nevesinjac - Ali - Hasan - Mustafa Ejubović Šejh Jujo.

Kod Mehmedovića je sljedeći spisak: Ahmed sin sufi Velije - Abdurrahman - Husejin - Zekerijja - Nimetullah - šejh Muhammed - Salih Nevesinjac - šejh Ali sin Huremov - Abdullah - Ali Kafi Nevesinjac - Ali Kešfi - Ali - šejh hadži Ahmed Milavić - Hasan - Mustafa Hasanefendić - Mustafa Ejubović Šejh Jujo

Mehmedovićeve spisak sadrži više muftija nego Hasandedićev. Muftija Ahmed sin sufi Velije je potpisao vakufnamu Mehmed Koski-paše iz 1612. godine. Prema Mehmedoviću, ovaj Ahmed sin sufi Velije i muftija Ahmed potpisnik druge Derviš-pašine vakufname iz 1601. godine su ista osoba. Imena muftija Abdurrahmana, Husejina, Zekerijje, Nimetullaha, šejh Muhammeda i Saliha Nevesinjca, Mehmedović je pronašao u raznim dokumentima, no naglasio je da ustvari nije poznato kada su oni zaista bili na muftijskom položaju. On je pretpostavio da su oni djelovali u prvoj polovini 17. stoljeća, jer su muftije iz kasnijih perioda uglavnom poznate.⁴⁰ O muftiji Abdullahu je već bilo riječi. On se kod Hasandedića nalazi među muftijama 18. stoljeća, ali je tu grešku Mehmedović uočio i ispravio.⁴¹ O

39 A. Mehmedović 2023, 62-63. Pjesma Adli Čelebije nalazi se u: Lamija Hadžiosmanović - Salih Trako 1986, 105.

40 A. Mehmedović 2023, 67-69.

41 Mehmedović je za muftiju Abdullaha kazao da je na dužnosti muftije bio prije 1638. jer je te godine umro pjesnik Sulejman Mevlevi. Međutim, postoji podatak da je pomenuti pjesnik

muftiji Ali Kešfiju Hasandedić nije imao nikakvih podataka. Za njega se pouzdano zna da je umro 1664. godine. Muftiju Alija spominju obojica autora. On je potpisao vakufnamu Ahmed-age Lakišića datiranu redžeba 1081, odnosno novembra 1670. godine.⁴² Nakon njega dolazi Hasan, jedan od učitelja Šejh Juje, samo što postoji razlika u godini njegova stupanja na muftijski položaj. Kod Mehmedovića između Hasana i Šejh Juje nalazi se ime Mustafe Hasanefendića.

Kada je riječ o šejh hadži Ahmedu Milaviću, Hasandedić je naveo da je on bio muftija polovinom 17. stoljeća, a razlog tome bio je njegov navodni boravak u Istanbulu 1646. godine. S druge strane, Mehmedović je donio bilješku šejh hadži Ahmedovog sina s pogrešnom 1646. godinom, i naveo da je Milavić postao muftija između 1684. i 1686. godine. On ga je poistovjetio s šejh hadži Ahmedom halvetijom, prvim potpisnikom vakufname hadži Ibrahima Ćevre iz 1686. godine.⁴³ Poistovjećujući ga s ovim imenjakom i smještajući ga u navedeni period obavljanja muftijske dužnosti, Mehmedović je, izgleda, bio prinuđen prepoloviti period obavljanja dužnosti mostarskog muftije Hasana. Tako je za Hasana navedeno da je prvo bio muftija od 1670. do 1685. godine, pa je muftija bio šejh hadži Ahmed Milavić, pa je Hasan ponovo postao muftijom negdje iza 1686. i bio na tom položaju do smrti 1692. godine.⁴⁴

umro 1064. po Hidžri, odnosno 1653. godine (H. Hasandedić 2000, 277). To znači da muftija Abdullah nije bio na dužnosti prije 1638, već prije 1653. godine. Također, Hasandedić je na drugom mjestu naveo da je vakufnama hadži Mustafe sina Turhanova koju je potpisao muftija Abdullah napisana oko 1650. godine (Hivzija Hasandedić 2005, 164.). Hasandedić je, izgleda, dobro znao iz kojeg perioda potječe hadži Mustafina vakufnama, ali kako se nije više vraćao temi muftija Mostara, Abdullah/Abdi je ostao među muftijama 18. stoljeća.

42 Ova vakufnama prvi put je napisana 1062. (1651/52) godine, jer je u njoj navedeno da ako se poveća broj službi koje su određene u vakufnami i ako se poveća broj uvakufljenih nekretnina onda treba napisati novu vakufnamu i unijeti je u sidžil. Vakufnama je konačno redigovana i pred sudom legalizovana mjeseca novembra 1670. godine (H. Hasandedić 2000, 58). Vakufnamu je posvjedočio veliki broj svjedoka i nameće se pitanje koju su vakufnamu zapravo oni posvjedočili? Moguće je da potpisnici potječu iz prve vakufname iz 1651/62. godine. Čini se zanimljivim da je kao drugi potpisani svjedok nakon muftije Alija bio naveden Sulejman-efendija. To bi zapravo mogao biti Sulejman Mevlevi koji je umro 1653. godine. I u vakufnami hadži Mustafe sina Turhanova on se javlja kao drugi potpisnik nakon muftije. U slučaju da je u Lakišića vakufnami riječ o mostarskom pjesniku Sulejmanu Mevleviji, onda bi potpisnici vakufname bili iz 1651/52. godine, pa tako i muftija Ali. On bi, stoga, bio identičan Ali Kafi Nevesinjicu, jer je on, prema postojećem spisku muftija, u tom perodu bio na muftijskom položaju.

43 A. Mehmedović 2023, 76-77. Vakufnama se nalazi u H. Hasandedić 2000, 289-291.

44 A. Mehmedović, 2023, 78.

Kada se ime šejh hadži Ahmeda Milavića ukloni iz spiska muftija 17. stoljeća onda je redosljed muftija tog perioda jasniji. Također, uklanjanje imena šejh hadži Ahmeda Milavića sa spiska muftija 17. stoljeća povlači za sobom i pitanje identifikacije mostarskog muftije koji je podigao halvetijsku tekiju Blagaju. Naime, Evlija Čelebija kada je prolazio kroz Blagaj 1664. godine zabilježio je da je tekiju podigao mostarski mufti-efendija, ali bez navođenja njegova imena. Pošto je Hasandedić bio mišljenja da je tekija podignuta polovinom 17. stoljeća, iznio je pretpostavku da bi se Čelebijin podatak mogao odnositi na šejha Milavića koji je u tom periodu obavljao dužnost mostarskog muftije. O identitetu ovog muftije se dosta pisalo i iznesena su razna mišljenja, pa tako i ona gdje je prihvaćeno Hasandedićevo mišljenje o šejh hadži Ahmedu Milaviću kao mogućem graditelju tekije.⁴⁵ No, pošto Milavić nije uopće živio u 17. stoljeću, Čelebijin podatak se definitivno ne može odnositi na njega, već na nekog drugog muftiju.⁴⁶

Prema tome, redosljed muftija iz 17. stoljeća bi mogao biti sljedeći: Ahmed (1601) - Ahmed sin sufi Velije (1612) - (Abdurrahman - Husejin - Zekerija - Nimetullah - šejh Muhammed - Salih Nevesinjac)⁴⁷ - šejh Ali sin Huremov (1633) - Abdullah (prije 1653) - Ali Kafi Nevesinjac (u. 1653) - Ali

45 Ova pretpostavka o Milaviću kao graditelju tekije je prihvaćena od strane Muhameda Hadžijahića i Senada Mičijevića. No, obojica autora su ga poistovijetili s Ahmedom sinom Mustafinim Mujezinovićem (Muezin-zade) halvetijskim šejhom i autorom više djela za kojeg se smatralo da je bio mostarski muftija. Tako je Hadžijahić naveo da je halvetijska tekija podignuta sredinom 17. stoljeća i da je njen graditelj bio Zijaudin Ahmed sin Mustafe mujezina koji je u svojstvu muftije bio savremenik Evlije Čelebije i poistovijetio ga je sa hadži šejh Ahmedom Milavićem, mostarskim muftijom iz sredine 17. stoljeća zbog vremenske podudarnosti, te podudarnosti imena i zvanja (Muhamed Hadžijahić 2010, 177.). Mičijević je naveo da je graditelj halvetijske tekije i njen prvi šejh bio Zijaudin Ahmed sina Mustafin Mujezinović, za kojeg je rekao da potječe iz stare mostarske porodice Milavić (Senad Mičijević 2004, 84-85). Prema svim dostupnim podacima koje imamo o Mujezinoviću, može se zaključiti da on nije nikada nosio titulu muftije, dakle nikada nije bio na položaju mostarskog muftije. O tome vidjeti: Alija Dilberović 2014. Također, i Mehmedović u svome djelu dovodi u pitanje tvrdnju da je pomenuti mostarski šejh i pisac obavljao muftijsku dužnost (A. Mehmedović 2023, 55-56.).

46 Mehmedović je naveo da bi se Čelebijin podatak mogao odnositi na muftiju Alija Kešfija, jer je upravo on u vrijeme Čelebijinog prolaska kroz Blagaj i Mostar vršio dužnost mostarskog muftije (A. Mehmedović 2023, 75).

47 Za ovu šestericu muftija se ne zna da li su zaista bili na položaju muftije u navedenom periodu. Moguće je zaista da je neko od njih tada i bio mostarski muftija, no to je teško potvrditi.

Kešfi (u. 1664) – Ali (1669/70) - Hasan (u. 1692) - (Mustafa Hasanefendić)⁴⁸ - Mustafa Ejubović Šejh Jujo.

Ahmed koji se spominje 1601. godine je prvi poznati mostarski muftija. Istina, Mostar je imao svoga muftiju već hiljadite hidžretske, odnosno 1591/92. godine, kako je to napisao pjesnik Adli Čelebi, no njegovo ime nije poznato.

Zaključak

Bilješka koju je donio sin šejh hadži Ahmeda Milavića i mahzar Mostaraca upućen nakon smrti muftije Saliha predstavljaju veoma značajan izvor za poznavanje historije Muftijstva mostarskog. Nažalost, prilikom njihovog čitanja došlo je do previda, te su ovi dokumenti pogrešno datirani. Za ove dokumente se mislilo da potječu iz 16. i 17. stoljeća, a zapravo se odnose na 18. stoljeće. Neispravno datiranje dovelo je do toga da se u literaturi koja se bavila historijom Mostarskog muftijstva i mostarskih muftija cijelo vrijeme pojavljivao pogrešan redoslijed muftija. Pravilnim datiranjem dokumenta u 18. stoljeće došlo se koliko-toliko do rasvjetljavanja stvarnog redoslijeda muftija jednog dijela toga perioda, ali i perioda 17. i konca 16. stoljeća, a to je sami početak institucije muftijstva u Mostaru.

48 Ovaj Mustafa je bio sin muftije Hasana. Mehmedović je pronašao jednu bilješku u kojoj se kaže *Mustafa aš-šahir bi mufti Hasan efendi zade* koja je prevedena kao *Mustafa poznat kao muftija sin Hasan efendije*, te se na osnovu toga došlo do zaključka da je sin muftije Hasana i sam jedno vrijeme bio na položaju mostarskog muftije. Međutim, ova bilješka se može i drugačije razumjeti. Ona u prijevodu može da glasi *Mustafa poznat kao sin muftije Hasan-efendije*, ili *Mustafa Muftihasanefendić*. Bilješka, po našem sudu, prije da upućuje da je on bio poznat kao sin muftije, a ne da je on bio muftija.

TWO NOTES ON THE MUFTIS OF MOSTAR - CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE HISTORY OF THE MOSTAR MUFTI'S OFFICE -

SUMMARY

Two manuscripts found in the Oriental collection of the Mostar Franciscan Monastery Provincialate contain notes with the names of certain Mostar Muftis and represent a very important source for the history of the Mostar Mufti's Office. All former authors who wrote on this topic mentioned these two sources. Present literature says that these two sources date back to the 16th and 17th century, and that the Muftis mentioned in the sources lived and served in the aforementioned period. However, these notes do not date back to the aforementioned centuries, but were written in some later period of time. This paper will re-examine the chronology of the service of the 16th and 17th century Muftis, but also those from the 18th century as well, as the information from the manuscripts related to the 18th century.

Key words: Mostar Muftis, the Mostar Mufti's Office, Mufti Shaikh Hajji Ahmed Milavić, Mufti Salih, Mufti Fevzullah Milavić, Mufti Ibrahim

Izvori i literatura

- Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, Sidžil mostarskog kadije V-2-52.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, C.EV. 29703.
Gazi Husrev-begova biblioteka, R-4633.
Orijentalni institut u Sarajevu, R-15.
Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca, R-138.
Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca, R-203.
Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca, R-66.
Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca, *Acta Turcarum*, X/475.
- Aličić, S. Ahmed – Hasandedić, Hivzija, "Popis terzija, ćurčija i ćebedžija u Mostrau iz 1755. godine", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 18/19, Sarajevo, 1973.
- Bostan, Idris, "Stari most" u osmanskim dokumentima, Muzej Hercegovine, Mostar, 2010.
- Dilberović, Alija, "Bilješka o Vučjakovića i Koskinoj džamiji iz 17. stoljeća – Prilog biografiji Ahmeda, sina Mustafina, Mujezinovića", *Znakovi vremena*, god. XVII, 65/66, Ibn Sina institut, Sarajevo, 2014.

- Dilberović, Alija, "Biografija mostarskog muftije Ahmeda, sina Muhammedova u svjetlu novih podataka", u: *Zbornik radova, Naučni skup Hercegovački naučnici/ znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini (Mostar, 11. i 12. decembra/ prosinca 2015. godine)*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, Mostar, 2016.
- Fevzi, Mostarac, *Bulbulistan*, Kulturni centar I.R. Iran u BiH, Sarajevo, 2003.
- Gazić, Lejla (prir.), *Katalog rukopisa Orijentalnog instituta*, London-Sarajevo, 2009.
- Hadžijahić, Muhamed, „Tri etape u historijatu tekije na vrelu Bune u Blagaju“, (bogumilska, beктаšijska i halvetijska)“, u *Zbornik radova, Dani mevluda i zikra 2010.*, Medžlis IZ Mostar, Mostar, 2010,
- Hadžiosmanović, Lamija; Trako, Salih, „Šehrengiz Adli Čelebija o Mostaru“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 35/1985, Sarajevo, 1986.
- Hasandedić, Hivzija, „Mostarske muftije - prilog kulturnoj povijesti Mostara“, *Glasnik VIS-a*, br. 9-10, Sarajevo, 1975.
- Hasandedić, Hivzija, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, IKC Mostar, 2005.
- Hasandedić, Hivzija, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Medžlis Islamske zajednice, Mostar, 2000.
- Hasandedić, Hivzija, *Geneaološka istraživanja*, Islamski kulturni centar Mostar, 2009.
- Hasandedić, Hivzija (prir.), *Katalog rukopisa Orijentalne zbirke Provincijalata franjevačkog samostana u Mostaru*, Fascikla u Arhivu Hercegovačko-neretvanskog kantona.
- Ljubović, Amir, *Nad Bašagićevom zaostavštinom*, Arhiv Hercegovine, Mostar, 1998.
- Mehmedović, Ahmed, *Muftije Mostara i Hercegovine*, Muftijstvo mostarsko, Karadžobegova medresa Mostar, Medžlis Islamske zajednice Mostar, IC Štamparija Mostar, Mostar, 2023.
- Mehmedović, Ahmed, Gornjovakufski prepisivači orijentalnih rukopisa, *Anali GHB*, XXXII, Sarajevo, 2011.
- Mičijević, Senad, *Blagaj*, DTP Slovo, Mostar, 2004.
- Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo - Publishing, Sarajevo, 1998.
- Mulić, Jusuf, *Četiri stoljeća mostarskog muftijstva (1592-1992)*, Muftijstvo mostarsko, Mostar, 2008.
- Nikić, Andrija (ur.), *Regesta Franjevačkog arhiva u Mostaru 1446-1862*, Mostar, 1984.
- Trako, Salih; Gazić, Lejla, „Dvije mostarske medžmue“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 38/1988, Sarajevo, 1989.

و اما که می گویند در این کتب
 و اکثره وقت در کتب قدسی نیزه فالوس

و جب شخص کعظم تعلقو فالوس
 المقوده بر این شمشیر بقار قباله بقلو
 ادا شاه آج

و حسن الخیم قله فالوس
 و الخیمان یو خدشی نه در دوا بغیره فیوض علی ان رفیق
 در کتب حقا که مخصوص
 ان البعوضه نه در کتب نیزه فالوس

در کتب که نبود بطبعش کرم
 کف باد عصابا و بی این ششم
 جارح

و زیور ام جیانت اوله نسبت عیب
 لب آنخت حکیم قدحی با ججو کجور

در کتب که نبود بطبعش کرم
 کف باد عصابا و بی این ششم
 جارح

حیرت بفلک کف که بالا غروی جوج
 زیرا که مرام سید این منصب بالا

حاتم طهر
 لنت انکور زن بیوه دانه نظر در کتب

R-138, fol. 2a

عنه وبنوه عدل عنون وبنوه سادات نشاء لالزت نجمة بجاية الملك السنان
ترابيه فونة بالسنه واقع مدينه موستاجر ساكن على اوصالها واثيرة وخطبا واعوان ضابطها وبنوه
فقرانك بطريق المحضر وصالحت انزل يدركه بوزنه ارفع سنة مقدم بلده فرم تا دون بالافان
صلح افندي تام كنه فوت اولد قوه برينه جمله فرك التماجد بلده فرك سكرتزن اولوب وجو بعلم
افنا اخفائت وليا قى اولاد مفضي زام فوز الله افندي باعيلرى بلده فرم تا دون بالافان
موي الله افندي واعيلرى زيوا علم ابد آسته وورع تقوى بله بيبر آسته اولوب على ما هو الامر
اصح اقوال اسم حفيظه ايلد افنا ايلد كيندن غيري جمله فر احوال واطوار بنون واقوال واقفالند
خشنود وراضى اولوب رضى عن رضيه للافناد عاكنا اولد له مفضى موي البرهان
اصحاب اغراضندن سيرا ابراهيم خليفه شمردى به دوكه ابكى اوچ دفعه خلافت انا ابله و ختم
عمن و قهر ابله بلده فر قنوا سنة مداضله اتم كله والآن مداخذن حال اولوب اجن
وقوم سيرا ابراهيم خليفه علم فقهدن راجل وفتون سايزوم باكليله جا ابله اولوب ايلت
استحقاقى اولد بعنده غيري اختلال مملكتن باعث با دي اولغون حسنه نه عا
وقوم سيرا خليفه تك بيه استدعاي ظهور ايدرس االينك خير و اكا هي اولوب
سخته و تزوير اتم مبنى ابروكى اولغله صفا اولغون و موي الله فوز افندي واعيلرى
كنايله اخفائت وليا قى و ابا ابله حسن امتن اچي اولد بغي قيدينه شرح و بر لك ايجون
اذن عاليله رعنايت واجب ببولون رجايله بطريق المحضر وصالحت ابله اولد
باقر او و فو در حواله اكمرد

Emir Demir

OSMANSKE GRAĐEVINE NA KLEK-NEUMU U XIX STOLJEĆU

Sažetak: Dokumenti iz Osmanskog arhiva u Istanbulu potvrđuju postojanje i detaljno opisuju osmanske građevine na Klek-Neumu. 1851. godine uspostavljen je karantinski sistem u rumelijskom dijelu Osmanskog Carstva i Hercegovini. Tada se spominje način odabira i finansiranja sanitarnih i policijskih službi na Kleku i Sutorini, njihov smještaj i privremene mjere do izgradnje novih objekata. Zbog poštivanja 'statusa quo' s Austrijom, odobrava se samo popravak objekta karantina, te odbacuje bilo kakvo proširenje ili jačanje vojnog prisustva usidrenjem osmanskog broda. Već od 1861. godine evidentne su namjere, planovi i poduzete aktivnosti na izgradnji novih sanitarnih zgrada, vojnih utvrđenja i telegrafskog centra. Projicirani su radovi i troškovi za izgradnju stražarske karaule, karantina, trijema, skladišta, kasarne, dva topnička utvrđenja i jednog mosta. Novembra 1868. godine konstatovana je i saglasnost Austrijske monarhije za izgradnju kompleksa. Instrukcija za gradnju vjerskog objekta – džamije datira iz 1865. godine, a 1872. već se urgira njen dovršetak, kao i okončanje radova na novom karantinu, kasarni i ostalom prostoru. Ustanak u Hercegovini bio je presudan, jer je već 1876. cijeli kompleks na ovom bosanskohercegovačkom pristaništu devastiran. Također, Osmanski katastarski registar pruža dokaze o postojanju ovih građevina, kao i o vlasništvu nad zemljišnim parcelama na području Klek-Neuma.

Gljučne riječi: Osmanska imperija, Klek-Neum, objekti, luka, pristanište, džamija, vojni kompleks

Potkraj 18. i početkom 19. stoljeća prestaje administrativno i političko postojanje dvije republike: Mletačke i Dubrovačke. Bečkim kongresom 1815. godine Austrija vraća jurisdikciju nad cijelom Dalmacijom nastojeći pred Osmanskim carstvom zadržati pravila reduciranog pristupa bosanskohercegovačkim pristaništima Kleku i Sutorini koja su vladala još za vrijeme Mlečana. Nova situacija bila je otežavajuća za Osmanlije u najzapadnijem dijelu njihovog carstva, jer su tradicionalno dobri odnosi sa Dubrovčanima prethodno omogućavali pomorski promet i trgovinu preko njihove teritorije ka unutrašnjosti Bosanskog vilajeta. Reduciranje pristupa otvorenom moru na dva uska moreuza Klek-Neum i Sutorinu, čiji geografski položaj, zemljišna konfiguracija i opća pristupačnost nisu bili idealni za uspostavljanje većih pomorskih pristaništa, dodatno je zakomplikovano agresivnim odnosom Austrijske monarhije i njene dalmatinske uprave koja je na svaki način sprečavala i otežavala pristup pristaništima Klek-Neum i Sutorina.

Austrija je od Venecije naslijedila praksu držanja stražarskih brodova na ulazima Kleka i Sutorine u dometu broskog topništva, prvenstveno u cilju potpune izolacije pristaništa od bilo kakvih trgovačkih aktivnosti, i to nametanjem zdravstvenih i carinskih propisa, te pod izgovorom sprečavanja krijumčarenja. Diplomatskim aktivnostima nastojala je i prisvojiti ove dvije enklave, a i u nekoliko navrata pokušala prinuditi Osmanlije na njihovu prodaju, ili, barem, iznuditi trajno priznanje i saglasnost Osmanlija na principu „osmanska obala, a austrijsko more“.

Vrhunac nesporazuma između dva carstva oko Kleka i Sutorine, uz ostala diplomatska pitanja, trajao je između 1849. i 1853. godine. Iskrčavanje novog bosanskog valije Hajredin-paše 1850. godine u Sutorini-Njivicama sa još hiljadu vojnika Austrija je smatrala incidentom kojim se želi promijeniti postojeći status bosanskih enklava. Na to je reagirala protestnim notama a iskrčavanje je uzela kao alibi za daljnje pritiske za njihovo otkupljivanje, ili, u najmanju ruku, konačno priznavanje 'statusa quo'. Tada je Osmansko Carstvo, misleći na svoju budućnost, intenziviralo aktivnosti na podizanju zdravstvenih ustanova i pratećih objekata na Kleku. Zastava Osmanske Carevine je podignuta na Klek-Neumu početkom juna 1852. godine 'na mjestu Kula koje se uzdiže nad morem'.¹ Napeta situacija vodila je ka gotovo konačnom prekidu diplomatskih odnosa i potencijalnom ratnom sukobu. Ipak je Visoka Porta na kraju dala

1 Šljivo 2001, 199.

saglasnost na pridržavanje dogovora po tačkama koje je predložio Lajningen, ali bez zvaničnog potpisivanja sporazuma i konačnog utvrđivanja 'statusa quo', već samo priznanja 'statusa quo radi izbjegavanja sukoba'². Austrija je suštinski dobila samo garanciju da će se Osmansko Carstvo držati pisanih i nepisanih pravila iz prethodnog perioda i da neće otvoriti svoja pristaništa za dolazak stranih, prvenstveno engleskih i italijanskih, trgovačkih brodova. U praksi je to značilo da će ih koristiti samo po potrebi i uz odobrenje Austrije, da ni austrijski brodovi neće imati pravo uploviti u njih, kao i da će Austrija nastaviti koristiti vojne kopnene puteve preko enklava. Ovim dogovorom je, vezano za Klek i Sutorinu, nastupila mirnija faza u odnosima između dva carstva na koju se odnose i dokumenti obrađeni u knjizi „Bosanskohercegovačko pristanište Klek-Neum u osmanskim dokumentima 1859-1876“³.

I pored toga što su odnosi bili uveliko relaksirani, incidenti nisu izostajali. Nekada su nastajali iz nesporazuma, a nekada iz tendencioznih tumačenja pomorskih pravila od strane austrijskih (dalmatinskih) pomorskih službenika. Ipak, ovakvo stanje se smatralo trpeljivim za obje strane.

U ovom radu prezentiran je dvadeset jedan hronološki poredan dokument. Svi su preuzeti iz Osmanskog arhiva u Istanbulu, a potvrđuju postojanje, pa čak i do detalja opisuju osmanske građevine na Klek-Neumu. Trinaest ih se prvi put objavljuje, a osam ih je već u kontekstu diplomatskih odnosa na Klek-Neumu tretirano kroz navedenu knjigu. Osmanlije su poduzeli intenzivne aktivnosti na izgradnji objekata nakon obostranog priznanja „statusa quo“ 1853. godine. Tako se sama izgradnja na ovom pristaništu može podijeliti u tri faze:

Prva obuhvata generalno uspostavljanje karantinskog sistema⁴ u rumelijskom dijelu Osmanskog Carstva, pa i u Hercegovini. O tome detaljnije govori prvi dokument iz 1851. godine u kojem se od maršala jedne osmanske vojne artiljerijske uprave traži odabir i imenovanje službenika u hercegovačkim pristaništima Klek i Sutorina i to po uzoru na već provedene aktivnosti u osmanskoj Albaniji. U sljedeća dva dokumenta iz 1852. godine detaljno se spominje način odabira i finansiranja karantinskih i policijskih službi na Kleku

2 Šljivo 2001, 248.

3 Demir, Emir 2023.

4 Pod pojmom karantina se misli na mjesto iskrcavanja putnika, roba i životinja koji se prevoze pomorskim putevima, a zatim njihov pregled i eventualno određivanje kraćeg ili dužeg zadržavanja, a sve u cilju sprečavanja širenja zaraznih bolesti. Puna karantina je mogla trajati i do četrdeset dana. Izvor: Ali Cevat (1313 H) *Memâlik-i Osmaniye'nin tarih ve coğrafya lûgatı*, Dersaadet [Istanbul], Mahmud Bey Matbaası.

i Sutorini, njihovom smještaju i privremenim mjerama do izgradnje novih objekata. Pojavljuje se i jedan dokument iz 1859. godine, koji se, također, može svrstati u ovu prvu fazu, a u kojem Osmanlije svojim službenicima odobravaju isključivo popravak objekta karantina, te odbacuju bilo kakvo proširenje objekata ili pojačanje vojnog prisustva usidrenjem osmanskog broda u Klek-Neumu, a sve zbog poštivanja sporazuma s Austrijom, koji bi takvim aktivnostima bio doveden u pitanje.

Druga faza počinje 1861. godine i prožeta je osmanskom namjerom, planovima i aktivnostima na izgradnji sasvim novih sanitarnih objekata, strateških vojnih utvrđenja i uvezivanja Kleka u telegrafski sistem uspostavljanjem telegrafskog centra. U dokumentima iz ovog perioda nalazimo da su nadležni obavili terenske preglede i odobrili da se projiciraju potrebni radovi i troškovi za izgradnju sljedećih građevina: stražarske karaule, karantina, trijema karantina, skladišta, kasarne, dva topnička utvrđenja i mosta na Krupi, pritoci Neretve. Detaljno su projicirani troškovi u ukupnom iznosu od cca 1.400.000 groša. Kako se navodi u priloženom dokumentu, projekat je sadržavao i tlocrte i stereometrijske nacрте, a od njih je danas samo sačuvan nacrt karantina koji je prikazan u prilogu dokumenta pod brojem VI. Ova faza je obilježena i težim opstrukcijama od strane Austrijanaca i dilemama pojedinih nivoa osmanske vlasti u vezi svrsishodnosti ovog velikog projekta ukoliko objekti ne budu mogli služiti svojoj namjeni. O tome nam govori dokument iz aprila 1861. godine u kojem se navodi da je potrebno prekinuti sve poslove nakon izgradnje vojne utvrde i pojedinih pratećih objekata. Opstrukcije izgradnje bile su sinhronizovane sa veoma čestim zabranama i provokacijama pri ulasku osmanskih brodova u pristanište Klek u ovom periodu.

U dokumentu iz novembra 1861. godine već se govori u izgradnji objekata karantina i skladišta u reduciranim obimu. Dokument iz jula 1863. godine, u kojem se navodi žalba stanovnika okolnih sela na moguće dodatne namete, potvrđuje intenziviranje radova u ovom periodu. Najstariji dostupni dokument o gradnji vjerskog objekta – džamije datira iz 1865. godine, a predstavlja ujedno instrukciju za intenziviranje radova i na ostalim objektima. Dovršetak izgradnje džamije, novog karantina, kasarne i pratećeg zatvorenog prostora već se spominje u dopisu seraskeru/glavnokomandujućem osmanske vojske iz 1872. godine, što je jasan dokaz da su sve ove građevine bile pred samim završetkom gradnje. U dopisu Hercegovačkom vilajetu s početka 1876. godine ponovo se urgira i konačni dovršetak novog objekta karantina.

U ovom razdoblju je zbog potrebe i opuštenijih odnosa pokrenuta i izgradnja puta od Mostara do Kleka, koji je 1868. godine završen zajedničkim zalaganjem viših i nižih nivoa osmanske vlasti na tom području. Također, u dopisu upućenom seraskeru iz novembra 1868. godine konstatovana je saglasnost Austrije za izgradnju objekata i njime je označena treća faza osmanske izgradnje objekata na Klek-Neumu koja traje do polovine 1876. godine i njome se završava osmansko prisustvo na ovom području. Nekoliko je potencijalnih faktora koji su utjecali na stalno odgađanje dovršetka radova: konstantne austrijske opstrukcije, nedostatak potrebnih sredstava, jer je Osmansko carstvo tada bilo u ozbiljnoj finansijskoj krizi, kao i opća nesigurnost uzrokovana čestim ustancima u Hercegovini u tom periodu. Posljednji razlog je bio presudan za egzistiranje objekata na Klek-Neumu, jer dokumenti iz avgusta 1876. do kraja iste godine pružaju informacije o devastaciji cijelog kompleksa, palim šehidima u borbi protiv ustanika-razbojnika, kao i kasnijem odlikovanju upravnika karantina za izuzetnu požrtvovanost u tim ratnim okolnostima. Te 1876. godine službenici sa upravnikom su se zbog vlastite sigurnosti morali povući u Stolac i Mostar. Vjerovatno se nikada više nisu ni vratili, jer je već 1878. godine Bosnu i Hercegovinu okupirala Austro-Ugarske Monarhija.

Dokument Osmanskog katastarskog registara (1872-1873) koji se vodio za Bosnu i Hercegovinu u periodu 1865-1875. godine podastire dokaze o postojanju karantina i pristaništa, kao i o vlasništvu nad zemljišnim parcelama na području Klek-Neuma.

Također, nakon prvih imenovanja 1852. godine na Kleku su redovno službovali upravnik karantina, policajci i stražari, što se može potvrditi i kasnijim godišnjacima Bosanskog vilajeta, zvanim 'Salname' od 1868-1878. godine. Kao prvi upravnik 1852. godine spominje se Sulejman-efendija. Hadži Ahmed-efendija se spominje od 1874-1878. godine, a njegov prethodnik je bio Salih-efendija. Sa Ahmed-efendijom su 1874. godine kao službena lica bili i njegov pisar Osman-efendija, te četiri policajca i šest stražara. 1875. godine je stanje bilo isto, osim što je pisar bio hafiz Ibrahim-efendija.⁵

Dokumenti u ovom radu predočavaju mnoštvo pojedinosti koje se kontekstom, vremenom i smislom uklapaju u podatke iz ostalih izvora,

5 Izvor: Bosna ve Hersek Vilayeti Salnamesi, za 1868, 1871, 1874, 1875 i 1878. godinu; Izdavač: Vilajetska uprava Bosanskog vilajeta; Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo. Signatura: 811/868, 871, 874, 875 i 878.

naročito austrijskih, koji su prezentirani kroz vrijedno djelo dr. Galiba Šljive *Izlaz Bosne i Hercegovine na Jadran - Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815. do 1878. godine*, kao i podatke iznesene u knjizi Hivzije Hasandedića *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*.

Trebamo znati da danas dostupni diplomatički dokumenti predstavljaju manji dio aktivnosti i korespondencije vezanih za pristanište Klek-Neum. Svi su prikazani u formi prijevoda i transkripcije originalnog teksta prema standardima turske latinice. Sadržaj pojedinih dokumenata nekima će možda u prvom čitanju biti malo teže shvatljiv, jer često predstavljaju koncepte za zvanične dopise, prijevode i telegrafske poruke, čijem se stilskom i jezičkom uređenju po naravi nije pridavala posebna pažnja. Kako se sadržaj ne bi ponavljao, jer je veoma sličan, ciljano je iz svakog dosjea izvršen odabir dokumenta koji sadrži najviše podataka o zadanoj temi. Sadržaj svakog dokumenta je sažet u vidu naslova, pa bi oni redoslijedom izgledali ovako:

DOKUMENT I	<i>Uspostavljanje karantinskog sistema u Rumeliji i Hercegovini</i>	-septembar 1851-
DOKUMENT II	<i>Uspostavljanje karantinskih službi na Klek-Neumu i Sutorini</i>	-septembar 1852-
DOKUMENT III	<i>Imenovanje službenika karantina na Klek-Neumu i Sutorini</i>	-oktobar 1852-
DOKUMENT IV	<i>Zahtjev za popravku objekta karantina na pristaništu Klek</i>	-mart 1859-
DOKUMENT V	<i>Procjena troškova gradnje zgrade karantina i pratećih objekata</i>	-februar 1861-
DOKUMENT VI	<i>Terenski pregled, predmjeri radova i troškova za izgradnju objekata i vojnih utvrda na Klek-Neumu</i>	-februar 1861-
DOKUMENT VII	<i>Uspostavljanje telegrafskog centra na Klek-Neumu</i>	-april 1861-
DOKUMENT VIII	<i>Nedoumica oko svrhe gradnje objekata pod austrijskim embargom</i>	-april 1861-
DOKUMENT IX	<i>Privremena obustava gradnje objekata</i>	-april 1861-
DOKUMENT X	<i>Tehničke potrebe i pravne norme za uspostavljanje telegrafske veze od Klek-Neuma do Trebinja</i>	-april 1861-

DOKUMENT XI	<i>Troškovi i uslovi završetka gradnje objekata na Klek-Neumu</i>	-novembar 1861-
DOKUMENT XII	<i>Žalba stanovnika sela Gradac i Moševići na moguće nove namete</i>	-juli 1863-
DOKUMENT XIII	<i>Visoka instrukcija za gradnju džamije, karantina i karaule</i>	-septembar 1865-
DOKUMENT XIV	<i>Problemi prilikom transporta robe, tumačenje sporazuma sa Austrijom, urgencija za dovršetak objekata na pristaništu Klek, gradnja puta</i>	-avgust 1868-
DOKUMENT XV	<i>Saglasnost Austrije za izgradnju objekata na pristaništu Klek</i>	- novembar 1868-
DOKUMENT XVI	<i>Dovršetak objekata karantina, skladišta i džamije</i>	- juni 1872-
DOKUMENT XVII	<i>Urgencija za dovršetak gradnje karantina</i>	-februar 1876-
DOKUMENT XVIII	<i>Urgencija za ukop šehida na Klek-Neumu</i>	-avgust 1876-
DOKUMENT XIX	<i>Ratne okolnosti, devastiranje karantina i objekata</i>	-septembar 1876-
DOKUMENT XX	<i>Odlikovanje upravnika karantina Klek-Neum</i>	-novembar 1876-
DOKUMENT XXI	<i>Zemljoposjednici na Kleku u osmanskom katastarskom registru</i>	-1872-1873-

DOKUMENT I

-septembar 1851-

Uspostavljanje karantinskog sistema u Rumeliji i Hercegovini

Maršalu Vojne uprave osmanske artiljerije

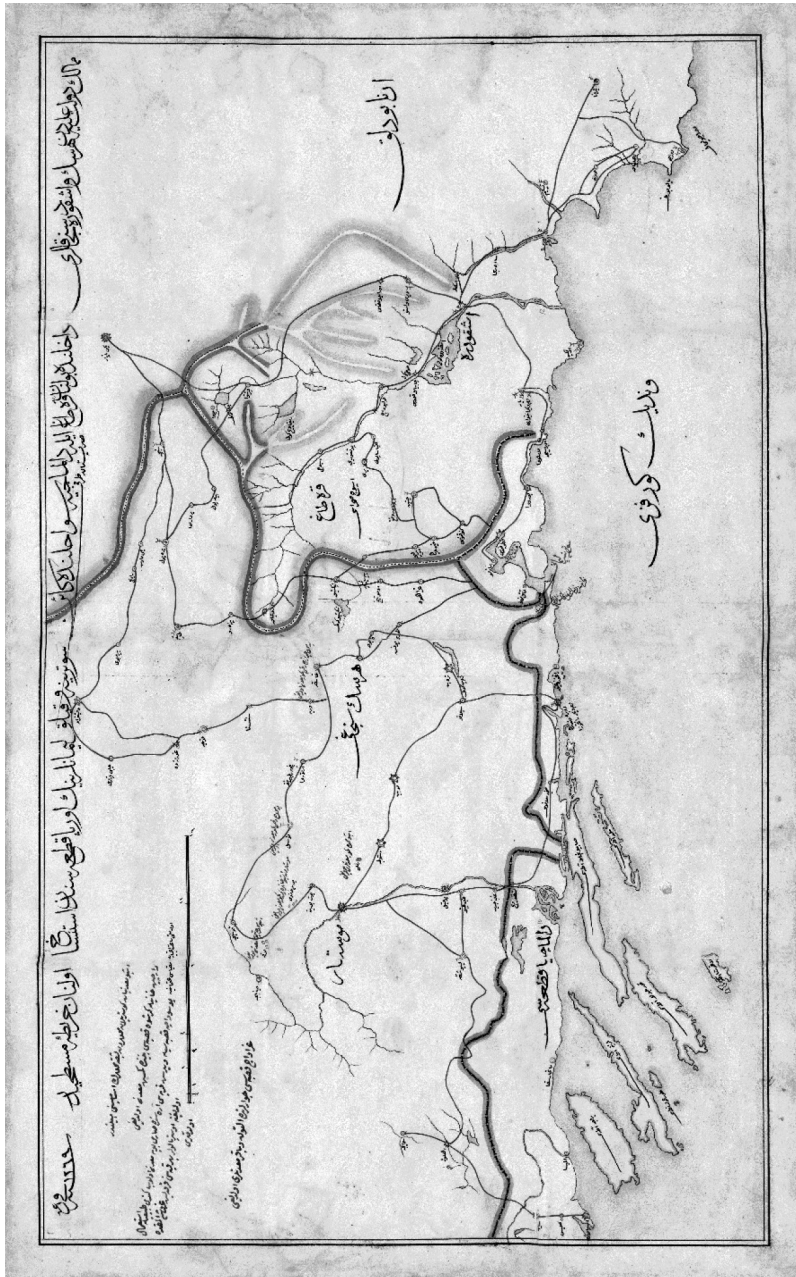
U Osmanskoj imperiji su pod sultanskim okriljem u većini mjesta provedene uredbe o karantinima. Tako na području Albanije danas imaju upravnici karantina počevši od Drača, tvrđave Lješ i Ulcinja, sve do Hercegovačkog sandžaka u kojem se nalaze dva moreuza Sutorina i Klek, što je evidentno iz izvještaja pomorskih oficira i rasporeda prikazanog na karti.

U tom smislu, za osnivanje uprava karantina obavezuje se provesti odabir odgovarajućih osoba, i to dalje primjenjivati, tako što će im se odrediti plaće i za njihovo postavljenje zatražiti zvanično odobrenje. Tim povodom se ovo pitanje prosljeđuje državnoj vlasti i Visokom vijeću na prihvatanje, uz traženje krajnjeg odobrenja od neprikosnovene sultanske pozicije. Volja je to pronicljivog Padišaha, koji je ovo zamislio i dekretom objavio. Zato, neka obavezno pristupe izvršenju ovog visokog dekreta. 12. zul-kadeta 1267. po H/18. septembar 1851. godine.

Tophâne-i Âmire Müşîrine

Karantina nizâmâtının sâye-i me'âlî-vâye-i hazret-i şehinşâhide memâlik-i mahrûse-i cenâb-ı Şâhânenin ekser-i mahallerinde icrâ olunduğu misillü Arnavutluk kıt'asında kâin olub el-yevm karantina me'mûru bulunan Draçdan be'den olunarak Leş kalesi ve Ülgün nâm mahaller ile Hersek sancağı dâhilinde vâki' Sutorina ve Kılık (Kınık) boğazlarına iş'âr-ı müşîrileri ve tanzîm olunan harîtada gösterlidiği cihetle karantina mahalli ihdâsiyle müdürlikleri için şimdiden münâsiblerinin intihâbı ve emsâlına tatbîkan îcâb iden ma'âşlarının tahdîd ve istîzân olunması husûsunun savb-ı devletlerine havâlesi Meclis-i Vâlâda tensîb ve hâkpây-ı hümayun-ı hazret-i hilâfetpenâhiden istîzân olunarak irâde-i hikmet-i ifâde-i cenâb-ı Mülkdâri dahi ol merkezde şerefriiz-i sunûh ve sudûr buyurulmuş olmağla mantûk-ı 'âlisince îcâbının icrâsına himmet buyuralar deyü.⁶ 12 Zilka'de 1267

6 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}MKT.MVL. 45.15.

Osmanska karta iz 1853. s prikazom pristaništa Klek i Sutorina, te putnih komunikacija na području Hercegovine, Skadra, Crne Gore i Dalmacije⁷

7 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, HRT.h. 102.1.

DOKUMENT II

-septembar 1852-

Uspostavljanje karantinskih službi na Klek-Neumu i Sutorini

Izvještaj

Husni-efendija

Posljednjeg dana zul-kadeta 1268. po H/15. septembra 1852. godine.

Na moreuzima Klek i Sutorina, koji su u sastavu Hercegovačkog sandžaka, uvode se karantini. Na Kleku je za upravnika imenovan Sulejman-efendija uz plaću od 1.500 groša, a u Sutorini Akif-efendija uz 1.250 groša sve dok traje njihovo službovanje. Prema visokom dekretu koji je izdat, njima je upućen i poziv da preuzmu funkcije. Dok se, kako je pojašnjeno, na odgovarajućem mjestu ne uspostave karantin i prostor za predkarantinski pregled, oni će na prikladnim mjestima za obavljanje službe pronaći i u najam uzeti objekat, i to uz jasno predočeni iznos i slanje izvještaja. Kako se u visokom dekretu jasno definiše, za njihove saradnike se određuju sljedeći iznosi: dvojici pisara⁸ - onome na Kleku 400, a u Sutorini 300 groša. Zatim, četverici policijskih službenika po 150, odnosno ukupno 600 groša za plaće, na temelju čega će svi biti odabrani i imenovani. Dvojici spomenutih upravnika od početka imenovanja na upravnička mjesta do dolaska u službu dodjeljivat će se pola predviđene plaće, a od dolaska u službu će im za svaki mjesec biti obračunat puni iznos. Plaće pisara/evidentičara će se, također, isplaćivati od datuma stupanja u službu. O tome će po dolasku uvaženoj strani maršala Uprave Osmanske artiljerije biti sastavljen i dostavljen dopis. Nakon što dvojica upravnika stupe u službu obavljajući dužnost na licu mjesta, upravniku karantina na Kleku će se za najam smještaja, koji je odabran na odgovarajućem mjestu, davati 15 groša. Njegove saradnike je obavezno imenovati: jednog pisara i četiri policijska službenika; odnosno jednog pisara i jednog policijskog službenika od 15. marta 1268. godine/27. marta 1852. godine i tri policijska službenika od početka aprila iste godine/27. aprila 1852. godine. Za imenovanje upravnika karantina u Sutorini unajmljen je smještaj u iznosu od 30 groša, te za jednog pisara i četvericu policijskih službenika, također od početka aprila iste 1268./1852. godine, izvršen je odabir i imenovanje s istim iznosom plaća. Vijeću spomenutog sandžaka njegova ekselencija Upravnik

8 Tj. katib, čato, evidentičar.

Osmanske artiljerije dostavio je pisani dokument uz dva izvještaja koji se odnose za završetak iste procedure revidiranjem izdanih odrednica. Odlučeno je da se pri novom uspostavljanju karantina na moreuzima Klek i Sutorina upravniku na Kleku dodijeli 1.500, a u Sutorini 1.250 groša, pisaru na Kleku 400, a u Sutorini 300 groša. Za svakog od četverice policajaca uz po 150 groša obaviti će se imenovanje, to jest uz ukupnu plaću od 600 groša, a sve prema volji sultanske vlasti. Također, ova odluka se odnosi za period imenovanja upravnikâ Sulejmana-efendije na Kleku i Akif-efendije u Sutorini. Uvaženi hercegovački valija je u tom smislu obavio korespondenciju u kojoj se navodi da je za boravak upravnikâ karantina na ovakav način mjesečno određeno do 50 groša na ime iznosa najma i to iz kase lokalnih finansija, čije je izvršenje prema sadržaju izvještaja prihvaćeno. Za spomenute karantine obavljeno je imenovanje pisara i policijskih službenika iz lokalne zajednice. Shodno datim smjernicama, spomenuti iznosi izdataka na ime pristojnog najma smještaja u karantinu Klek mjesečno iznose 15, a u karantinu Sutorina 30 groša. Od početka naznačenih datuma iz kase spomenutog sandžaka mjesec za mjesec isplaćivat će se troškovi koji će se potom predložiti u finansijskim knjigama s iskazanim imenima. U tom smislu, uvaženom valiji će se sastaviti izvještaj Finansijskog ureda, a o čemu će pismeno obavijestiti i Zdravstveno vijeće. Pravedanje rashoda treba prikazati na rubu izvještaja. Na način kako je zapisan, proračun je usklađen sa izdatom odlukom Ministarstva. Sada se traži pokretanje procedura realizacije.

Takrîr

Hüsnü Efendi

Fî Selh-i Zilka'de 1268

Hersek sancağına tâbi' Kılık (Kınık) ve Sutorina boğazlarına ihdâs olunan karantinalardan mezkûr Kılık boğazına bin beş yüz gurûş ma'âşla Süleyman Efendi ve Sutorina boğazına bin iki yüz elli gurûş ma'âşla Akif Efendi müdür-i ta'yîn olunarak me'mûriyetlerini hâvî buyurulan emr-i 'âlî-i i'tâ ve kendüleri ol tarafa i'zâm kılındığı beyânıyla ilerüde münâsib-i mahalda tahaffuzhâne ve parletorya inşâsına değîn şimdilik bunlar için îfâ-yı me'mûriyet idecek münâsib-i mahallerin tedârük ve isticârıyla mikdâr-ı bedelini mübeyyen mazbatasının irsâli ve emr-i 'âlî-i mezkûrda -- olduğundan refâkatlarına virilmesi lâzımgelen tasrîh olunan iki nefer kâtibden Kılık boğazı kâtibinin

dört yüz ve Sutorina boğazı kâtibinin üç yüz ve dörder gardiyandan beheri yüz ellişerden altı yüz gurûş ma'âşlarıyla intihâb ve ta'yîniyle müdür-ı mûmâileyhimâ ma'âşlarının me'mûriyetleri târihinden vusûllerine kadar nısf ve vusûllerinden i'tibâren mâh be-mâh tamâm-ı hasebiyle ve kâtib ve gardiyan ma'âşlarının dahi me'mûriyetleri târihinden i'tibâren tesviyesi bâbında makâm-ı vâlâ-yı müşîri Tophane-i Âmire'ye tastîr ve tesyîr olunan tahrîrâtın vusûlünden ve müdürân-ı mûmâileyhimâ mahall-i me'mûriyetlerine bi'l-vusûl îfâ-yı me'mûriyet itmekde olarak zikr olunan Kılık karantinası müdürinin ikâmesiçün şehriye on beş gurûş icârıyla bir mahall-i tedârük olunmuş ve refâkatine ta'yîni lâzımgelen birer nefer kâtib ile dört nefer gardiyandan bir nefer kâtib ve bir nefer gardiyan altmış sekiz senesi Mart'ın on beşinden ve üç nefer gardiyan dahi sene-i merkûme-i Nisanı ibtidâsından ve mezkûr Sutorina boğazı karantinası müdürü ikâdiçün dahi otuz gurûşla bir mahall-i isticâr ve bir nefer kâtib ile dört nefer gardiyan kezâlik sene-i merkûme Nisanı ibtidâsından i'tibâren mezkûru'l-mikdâr ma'âşlarla inthâb ve ta'yîn kılınmış olduğu -- beyânıyla icrâ-yı icâbı husûs-ı livâ-yı mezkûr-ı meclisinden bi'l-vürûd Tophane-i Âmire nâzırı se'âdetlü Efendi hazretleri tarafından bâ takrîri takdîm olunan iki kıt'a mazbatada inhâ olduğuna binâen kuyûda mürâcâ'at olan mezkûr Kılık ve Sutorina boğazlarına müceddeden karantina ihdâsıyla Kılık müdürine bin beş yüz ve Sutorina müdürine bin iki yüz elli ve Kılık kâtibine dört yüz ve Sutorina boğazı kâtibine üç yüz ve beherine yüz ellişer gurûşdan dörder nefer gardiyanlara altı yüz gurûş ma'âş ta'yîni iktizâ-yı irâde-i seniyyeden olarak ve zikr olunan Kılık boğazına Süleyman Efendi ve Sutorina boğazına dahi Akif Efendi müdür-i ta'yîn ile me'mûriyetlerini hâvî Hersek vâlîsi devletlü Paşa hazretleri tahrîrât-ı çâkeri-i tastîr olunmuş ve bu makûle karantina müdürleri ikâmesiçün şehriye elli guruşa kadar isticâr olunan mahallerin bedel-i icârî mahalleri emvâlından bi'l-i'tâ hazînece mahsûbu icrâ olunmakta olmuş olduğundan ber mantûk-ı takrîr-i tesviyesi tensîb ve irâde buyurulduğu zikr olunan karantinalara mahallince ta'yîn olunan kâtib ve gardiyanlara ber-müceb-i kuyûd-ı tahsîs olunan mezkûru'l-mikdâr ma'âşlarıyla Kılık boğazı karantinasının şehriye on beş ve Sutorina karantinasının dahi şehriye otuz gurûş bedel-i icârlarının emsâlî misillü tevârih-i merkûmeden i'tibâren livâ-yı mezkûr emvâlî tahsîlâtından mâh be-mâh i'tâsıyla ba'demâ takdîm olunacak masraf-ı defterlerine isimleri gösterilerek idhâlî zımnında vâlî-i müşarûn-ileyh hazretlerine tahrîrat-ı çâkeri tastîriçün Mektûbî-i mâliye odasına ve keyfiyet-i ma'lûm olmak üzere Sıhiyye meclisi cânibine ilm ü haberlerinin tahrîriyle tesviyesi lâzımgeleceği mesârifât

*mühâsebesinden muhrec derkenârda gösterilmiş olmağla ber-vech-i muharrer tesviyesi muvâfık-ı irâde-i aliyye vekâletpenâhileri buyurulduđu hâlde icrâ-yı iktizâsına ibtidâr olunacađı.*⁹

DOKUMENT III

-oktobar 1852-

Imenovanje službenika karantina na Klek-Neumu i Sutorini

Milostivi i poštovani gospodine,

Ministarstvu finansija je na razmatranje dostavljen Izvještaj na čijem kraju se nalazi zabilješka Visokog vijeća. Naime, za boravak upravnika Kleka i Sutorine u Hercegovačkom sandžaku neophodno je iznajmiti smještaj u mjesečnom iznosu od četrdeset pet groša. Uz to, za službene pisare i policijske službenike spomenute karantine potrebno je odrediti plaće koje će se namirivati iz ejaletske kase. U tom smislu za pokretanje obavezne procedure spomenutom ministarstvu je proslijeđena napomena. Kada se radi o ovom pitanju, kako Padišah bude htio i kakvu odluku donese, tako će se i postupati. Dopis je uz obrazloženje numerisan 13. muharema 1269. po H/27. oktobra 1852. godine.

Predstavka podređenih;

Dopis Ministarstva, ukrašen izrazima posebnog respekta, uz spomenuti Izvještaj dat je na uvid Sultanu. Shodno pisanom prijedlogu vezira, spomenuti iznos plaća će se zajedno namirivati iz ejaletske kase. U tom smislu, procedura i odluka spomenutog Ministarstva prema Odluci Sultana tretiraju se kao visoka potreba. Spomenuti Izvještaj je ponovo upućen na ured Velikog vezira. Naredba i dekret o ovom pitanju pripadaju onome ko je nadležan, 15. muharema 1269. po H/29. oktobar 1852. godine.

Atûfettlü Efendim Hazretleri

Mâliye Nezâret-i Celîlesi'nin manzûr-ı âlî-i buyurulmak için takdîm kılınan takrîri zeyline Meclis-i Vâlâdan işâret olunduđu vecihle Hersek sancađına tâbî' Klık ve Sutorina müdürleri ikâmetine muktezâ-yı hâneler icâresi olan şehriye

9 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, C.SH . 24.1167. Dokument je Osmanskom arhivu datiran na 1265., ali se u sadržaju spominje jedino 1268. hidžretska godina.

kırk beş gurûşun dahi mezkûr karantinalara ta'yîn olunan kâtib ve gardiyan-ı ma'âşlarıyla beraber emvâl-ı eyaletden i'tâsı zımında icrâ-yı icâbının nezâret-i müşarün-ileyhaya havâlesi tezekkür olunmuş ise de ol bâbda her ne vecihle irâde-i seniyye-i hazret-i padişahi müte'allik ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkere-i senâveri terkîm kılındı efendim.¹⁰ Fî 13 Muharreem sene 1269

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Enmile-zîb-i ta'zîm olan işbu tezkere-i sâmiye-i asafâneleriyle takrîr-i mezkûr-ı meşmûl-ı nazar-ı şevket-i eser-i hazret-i pâdişâhi buyurulmuş ve bermûceb-i istizân-ı mablağ-ı mezbûrun zikr olunan ma'âşlarla beraber eyaletden i'tâsı zımında icrâ-yı icâbının nezâret-i müşarün-ileyhaya havâlesi müte'allik ve şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı tacdâri iktizâ-yı âlisinden olarak mezkûr-ı takrîr yine savb-ı sâmi-i sadâretpenâhilerine i'ade kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân-ı hazret-i veliyyü'l-emrindir. 15 Muharrem sene 1269

DOKUMENT IV

-mart 1859-

Zahtjev za popravku objekta karantina na pristaništu Klek

Predstavka Ministarstva vanjskih poslova (Visokoj Porti)¹¹

28. redžeba 1275. po H/2.marta 1859. godine

„Uvaženom efendiji/gospodinu,

U Hercegovackom sandžaku nalazi se pristanište Klek u kojem se vrši popravak zgrade karantina, a radi se i o gradnji¹² još nekoliko objekata u vidu kuća i jednom odgovarajućem mjestu za stacioniranje četiri buljuka/odreda Carske vojske, kao i da se na pristanište zastalno dopremi jedan carski brod. Službeni dopis seraskera o tome u prilogu ostalih dokumenata dostavljen je i predat na Vaše razmatranje, ali ste već upoznati da se izgled postojećeg pristaništa Klek neće mijenjati, jer je Austriji o tome prije dato obećanje. Isto

10 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, İ.MVL. 250.9166.

11 U ovom dosijeu nalazi se o dokument sličnog sadržaja koji je u vidu predstavke prvo upućen Ministarstvu vanjskih poslova, a potom od istog ministarstva Visokoj Porti.

12 Tj. mogućnosti gradnje.

tako, nije pogodno da se tamo na jednom od dva mjesta grade kasarna i objekti, kao i da se dopremi brod za stalno prisustvo, pa je, stoga, dovoljno da se samo izvrši popravka karantina. Tim povodom se u formi dogovora traži pismeno određivanje. Kako god, odluka je u nadležnosti Padišaha, pa kako odluči, tako će se i postupiti. Dopis je numerisan uz davanje obrazloženja, 3. zul-hidžeta 1275. po H/3. jula 1859. godine.¹³

Isti dokument je prosljeđen Padišahu i njegov sadržaj je istim tekstem i potvrđen, 4. zul-hidžeta 1275. po H/4. jula 1859. godine.

‘Atûfetlü Efendim Hazretleri

Hersek sancağı dâhilinde kâin Klek limanında vâki‘ karantinahânenin ta‘mîri sırada bir kaç hâne şeklinde ebniyenin ve dört bölük Asâkir-i Şâhâne ikâmesine elverişli bir mahallin inâşası ve liman-ı mezkûrda bulunmak üzere bir kıt‘a sefîne-i hümayun isrâsı husûsuna dâir olan tezker-i behiyye-i sipehsâlâri melfûf tahrîrât ile manzûr-ı ‘âlî buyurulmak için ‘arz u takdîm kılındı ma‘lûm-ı ‘âlî buyurulduğı üzere bu Klek iskelesi hey‘et-i mevcûdesi tağyîr olunmayacağıma dâir mukaddemâ Avusturya Devleti’ne söz verilmiş olan iki mahallin biri olmasıyla şimdi oraya kışla ve hâneler yapıdırılması ve dâimî sûretde beylik gemi gönderilmesi münâsib olmayacağından fakat karantinahânenin ta‘mîriyle iktfâ olunması husûsunun cevâben yazdırılması hakkında her ne veçhle emr ü fermân-ı hazret-i Pâdişahi müte‘allik ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkere-i senâveri terkîm kılındı efendim. Fî 3 Cemâziyelevvel sene 1275.

Ma‘ruz-ı çâker-i kemîneleridir ki;

Râhe-pirâ-yı ihtirâm olan işbu tezkere-i sâmiye-i asâfânleriyle mezkûr tezkere ve tahrîrât-ı manzûr-ı me‘âlî-mevfûr hazret-i mülükâne buyurulmuş muharrer-i mezkûr karantinahânenin ta‘mîriyle iktfâ olunması husûsunun cevâben yazdırılması müte‘allik ve şeref-sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i cenâb-ı Pâdişahi muktezâ-yı münifinden olarak mârru’z-zikr tezkere ve tahrîrât yine savb-ı ‘âlî-i asafilerine i‘âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân-ı hazret-i veliyyü’l-emrindir Fî 4 Cemâziyelevvel sene 1275.

13 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, I.HR. 169.

DOKUMENT V

-februar 1861-

Procjena troškova gradnje zgrade karantina i pratećih objekata

Uvaženom Seraskeru,

Gradnja karantina na pristaništu Klek prema prvoj procjeni troškova iznosi 10.000 groša. U skladu sa voljom sultanske vlasti, na spomenutom mjestu uz granicu obavezno će se graditi kvalitetne i čvrste građevine. Kasnije je napravljena procjena, pa je uz to još za neke građevine potrebno 25.000 groša. Važnost ovog poduhvata je očita, a ovdje je riječ o informaciji za pokretanje radova gradnje. Od njegove ekscelencije, hercegovačkog mutesarifa, Seraskeru su stigli spisi na razmatranje koji su dostavljeni u prilogu. O ovom pitanju volja pripada Vama. 24. džumadel-ahira 1277. po H/7. februara 1861. godine.

Taraf-ı Vâlâ-yı Hazret-i Seraskeri'ye

Klık limanı karantinahânesinin evvelki keşfi mücibince on bin gurûşla inşâsı muktezâ-yı irâde-i seniyyeden ise de mahall-ı mezkûr hudûd üzerinde olunarak yapılacak ebniyenin mükemmel ve metîn olması lüzumuna mebnî muahharan icrâ olunan keşfi vecihle bazı şeyler 'ilâvesiyle yirmi beş bin gurûş masrafla vücûde geleceği derkâr olan ehemmiyeti cihetle inşâsına bed' olunduğu ifâdesine dâir Hersek mutasarrıfı se'adetlü Paşa hazretleri tarafından tevârüd iden tahrîrât-ı manzûr-ı sâmi-i sipehsâlarileri buyurulmak üzere leffen irsâl kılınmış olmağla ol bâbda irâde efendimindir.¹⁴ Fi 24 Cumâdelâhire 1277.

DOKUMENT VI

-februar 1861-

Terenski pregled, predmjeri radova i troškova izgradnje objekata i vojnih utvrda na Klek-Neumu

Uvaženoj strani Velikog vezira,

Predstavka podređenih;

Riječ o informaciji da je zapovjednik Hercegovačke vojne divizije, njegova ekscelencija Derviš-paša, imenovao i poslao izaslanstvo¹⁵ na pristanište

14 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}MKT.MHM. 205.10.

15 U drugom sličnom pratećem dokumentu se spominje tročlana vojna delegacija na čelu sa Derviš-pašom koja je obavila pregled terena na Klek-Neumu. A.}MKT.NZD. 340.99.2.

Klek i njegovu okolicu, da bi se u skladu sa situacijom i interesom gradili karantin i ostala vojna utvrđenja. Od uvaženog maršala Rumelijskog korpusa osmanske vojske prispjeli su spisi o čijem sadržaju je uredu Velikog vezira u prilogu dopisa na uvid i odlučivanje dostavljena i predstavka sa još nekoliko finansijskih proračuna.¹⁶ Osam tlocrta i stereometrijskih nacрта su, također, dati su na razmatranje. S obzirom na očekivani završetak, proračune i nacрте, kakve procedure treba poduzeti? Ukoliko postoji saglasnost Ministarstva, potrebno je o tome izvijestiti i spomenutog maršala, a sve ovisi o odluci uvaženog Velikog vezira. Naredba i dekret o ovom pitanju pripadaju onome ko je nadležan. 15. redžeba 1277. po H/27. februara 1861. godine.

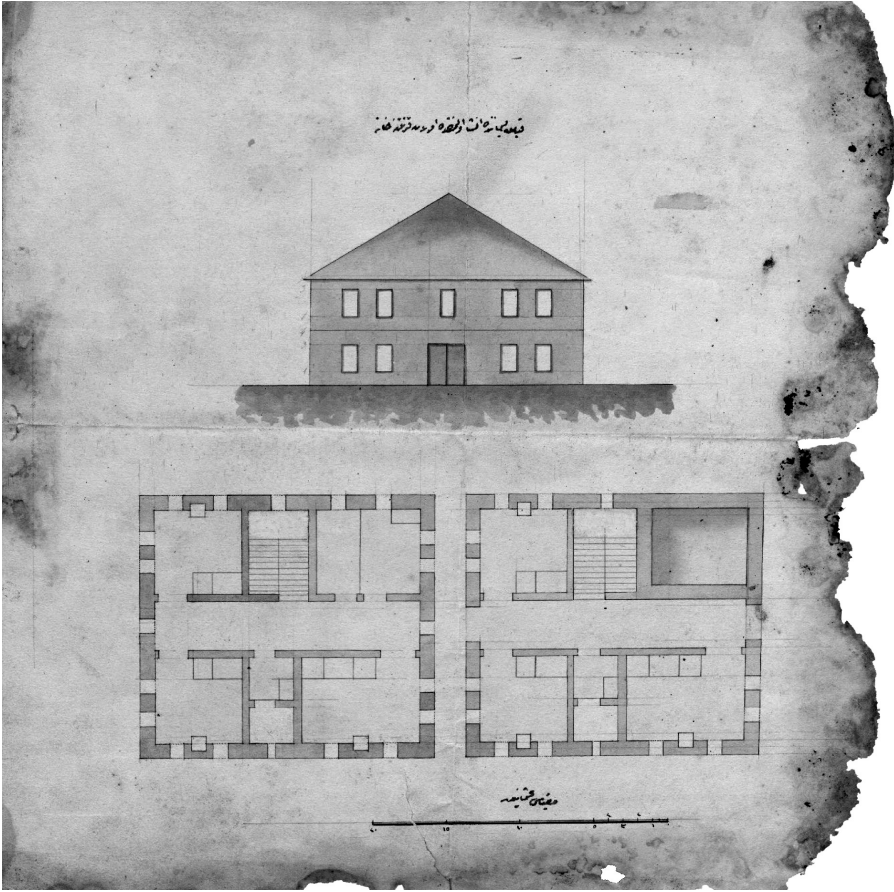
Pișgâh-ı Sâmi-i Hazret-i Sadâretpenâhi'ye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Hersek fırka-ı askeriyesi kumandanı se'âdetlü Derviş Paşa hazretleri ta'yîn ve i'zâm olunarak Kılık limanı ve ol havâlice yapılmış muvâfik-ı hâl ve maslahat olan karantinahâne ve istihkâm-ı sâire hakkında bazı ifâdeyi hâvî Rumeli ordury hümmâyunu müşîri devletlü Paşa hazretleri tarafından vârid olan tahrîrât

16 U ovom dosjeu postoji nekoliko stranica dokumenata, a oni sa istom oznakom A.}MKT. NZD. 340.99, od 03 do 08, predstavljaju predmjer troškova za gradnju objekata na Kleku. Za svaki objekat su navedene precizne dimenzije na osnovu kojih je izvršena procjena potrebnog materijala do najmanjih detalja: od kamena, kreča, drveta, vrata, prozora, stakla i dr., do vrijednosti majstorskih i fizičkih radova, i to sve u skladu sa tadašnjim tržišnim cijenama. Tako su vanjski zidovi stražarske karaule imali ukupnu zapremnu od 399 kubnih aršina (cca 200 m³), njihova ukupna dužina je iznosila 42, a visina 9 aršina (cca 21m i 4,5m). Troškovi gradnje karaule su procijenjeni na 32.650 groša i 20 para. Izgradnja zgrade karantina ukupne dužine zidova 74, širine 1 i visine 9 aršina (cca 37m, 0,5m i 4,5) procijenjena je na 47.447 groša. Gradnja karantinskog trijema (sundurma) procijenjena je na 31.362 groša, sa ukupnom dužinom vanjskih zidova 74 i visinom od 5 aršina (cca 37m i 2,5m). Za skladište ukupne dužine zidova 53 aršina i visine 5 aršina (cca 27m i 2,5m) obračunati su troškovi u iznosu od 21.301 groš. Za kasarnu ukupne dužine zidova 135 i visine 9 aršina (cca 68m i 4,5m) ukupno su obračunati troškovi u iznosu 88.518 groša. Za gradnju tabije (topničkog utvrđenja) ukupne dužine zidova od 199, visine 4 i debljine 3 aršina (cca 200m, 2m i 1,5m) obračunati su troškovi u iznosu od 375.238,25 groša. Za gradnju heksagonalne tapije (topničkog utvrđenja) ukupne dužine zidova 270, visine 4 i debljine 3 aršina (cca 135m, 2m i 1,5m) obračunati su troškovi u iznosu od 747.366 groša. U ovaj dosje uvršteni su i troškovi gradnje mosta na rijeci Krupac (Krupa pritoka Neretve, Hutovo blato) dužine 13,5, širine 5 i visine 8 aršina (cca 7m, 2,5m i 4m) u iznosu od 56.876 groša. Prema tome, ukupni troškovi gradnje objekata na Klek-Neumu 1861. godine procijenjeni su na 1.400.966,45 groša.

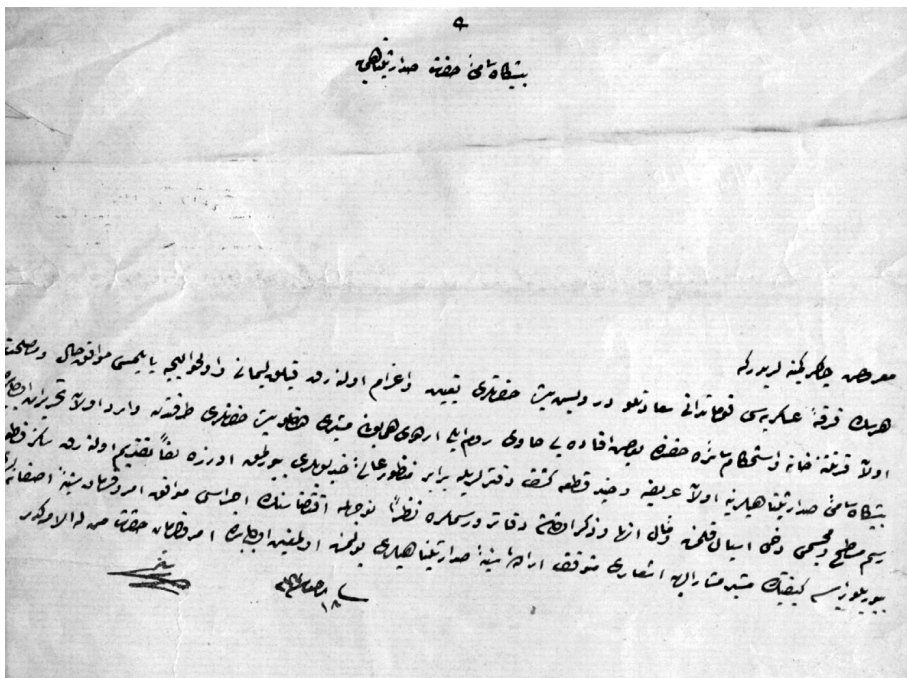
ol bâbda pişgâh-ı sâmi-i sadâretpenâhilerine olan arıza ve çend-ı kıt'a-ı keşf-i defeterleriyle beraber manzûr-ı âli-i hidivileri buyurulmak üzere leffen takdîm olunarak sekiz kıt'a resm-i musattah ve mücessemi dahi isbâl kılınmış ve meâl-ı inhâ ve zikr olunan defâtir ve resimlere nazaran ne vecihle iktizâsının icrâsı muvâfık-ı emr ü fermân-ı (irâde-i) seniyye-i asafâneleri buyurulur ise keyfiyetin müşîr-i müşarün-ileyhe iş'ârı mütevakkıf-ı irâde-i seniyye-i sadâretpenâhileri bulunmuş olmağın ol bâbda emr ü fermân-ı hazret-i men lehü'l-emrindir.¹⁷ Fi 18 Receb sene 1277

Tloctni prikaz karantina na Klek-Neumu¹⁸

17 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}MKT.NZD. 340.99.1.

18 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, PLK.p. 5088.

Faksimil dopisa Osmanske vojne uprave Uredu Velikog vezira iz februara 1861. godine o procjeni radova i troškova za izgradnju karantinsko-vojnog kompleksa na Klek-Neumu¹⁹

DOKUMENT VII

-april 1861-

Uspostavljanje telegrafskog centra na Klek-Neumu

Davud-efendiji, upravniku telegrafa

Urgentno

Riječ je o potrebnom nacrtu za izgradnji telegrafske stanice na pristaništu Klek, kao i traženju dozvole za procedure ostalih pratećih pitanja. Od uvaženog Ismail-paše, neka uvijek bude sretan, stigla je dešifrovana telegrafska poruka koja se dostavlja u prilogu. Prema primjerku dopisa, urgentno se nalaže sastavljanje dopisa s obrazloženjem i dostavljanjem informacije. 1. ševala 1277. po H/12. aprila 1861. godine.

19 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}MKT.NZD. 340.99.1.

Telgraf müdürü Davud Efendi'ye

Müsta'cil

Klık limanına bir telgrafhânenin sûret-i inşâsı lüzumuna ve müteferri'âtın icrâsı istîzânına dâir devletlü İsmail Paşa hazretleri tarafından gelen telgrafnâme halli leffen irsâl kılınmağla sûret-i iş'âra nazaran icâbının ser'ân beyân ve ifâdesi siyâkında tezkere.²⁰ Fi 1 Şevval 1277.

DOKUMENT VIII

-april 1861-

Nedoumica oko svrhe gradnje objekata pod austrijskim embargom

Od Derviş-paşe iz Mostara, na datum 9. ševvala 1277. po H/20. aprila 1861. godine, stigla je dešifrovana telegrafska poruka

Velikom osloncu, uvaženoj poziciji Velikog vezira;

Za vojnu utvrde, gradnju karantina i telegrafske stanice na pristaništu Klek izdvajaju se ogromni troškovi, dok austrijska strana na svaki mogući način pokušava istu spriječiti. Ako Osmanskoj Imperiji već prema sporazumu nije dozvoljeno da koristi to pristanište, onda će se za gradnju objekata troškovi uzaludno izdvajati. Postavlja se dilema na koji način djelovati po ovom pitanju? 9. ševvala 1277. po H/20. aprila 1861. godine.

Mesned-i 'Ulyâ-yı Sadaret-'Uzmâ'ya

Fi 9 Şevval 1277 târihiyle muerrahan Mostar'da bulunan Derviş Paşa tarafından vürûd iden telgrafın hallidir

Klık limanında istihkâm ve karantina ve telgrafhâne inşâsıyla haylıca mesârif idilmekde ve Avusturyalı tarafından her türlü mümâna'at olunmaktadır eğerce limanın Devlet-i 'Aliyye'ce sûret-i isti'mâlî 'âhden memnû' ise bunlar için olacak mesârif beyhûde olacağından bu bâbda ne sûretle hareket olunmak lâzımgelür.²¹ Fi 9 Şevval 1277

20 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}MKT.MHM. 208.85.

21 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}DVN 163.14.

DOKUMENT IX

-april 1861-

Privremena obustava gradnje objekata

Šifrovana telegrafska poruka general-pukovniku Derviš-paši koji se nalazi u Mostaru

Dana 9. ševvala 1277. po H/20. aprila 1861. godine u Vašoj telegrafskoj poruci zatraženo je pojašnjenje o pristaništu Klek koje prema sporazumu nije u upotrebi od strane Osmanske Imperije. Pošto je do isteka ljeta za neke brodove natovarene naoružanjem i vojnom opremom sa Austrijskom Monarhijom razmjenom mišljenja napravljen dogovor, u tom smislu, svu gradnju mimo vojne utvrde i ostalih objekata koji su do sada izgrađeni treba ostaviti i prolongirati. 10. ševvala 1277. po H/21. aprila 1861. godine.

Mostar'da bulunan Ferîk Dervîş Paşa'ya rakamlı telegrafnâme

Fî 9 Şevval sene 1277 târihiyle muerrahan telgrafnâmenizde istihsâr olunduğu üzere Kılık limanın taraf-i Develet-i 'Aliyye'den kullanılmaması taht-ı mukâvelede olarak eğerce mevsim-i sayf inkizâsına deđin bazı vapûr ve sefine ile mühimmât ve eşyâ-yı askeriye nakl ve ihrâcî Avusturya Devleti'yle bi'l-müzâkere kararlaştırılmış olduđu cihetle istihkâm ve ebniye-i sâireden şimdiye kadar yapılmış olanlardan mâ'adâsının terk ve teahhur olunması lâzım gelecekdir.²² Fî 10 Şevval 1277

DOKUMENT X

-april 1861-

Tehničke potrebe i pravne norme za uspostavljanje telegrafske veze od Klek-Neum do Trebinja

Telegrafska poruka Ismail-paši koji se nalazi u Mostaru;

Urgentno

Riječ je o uspostavljanju telegrafske veze između pristaništa Klek i Trebinja kao i ostalim pratećim pitanjima. Prema prispjelim telegrafskim

²² T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}MKT.UM. 466.69.

porukama, o çemu su razmijenjene informacije sa upravnikom telegrafa, na spomenutom pristaništu bi se za uspostavljanje stanice linija s lahkoćom mogla produžiti i nadovezati na (postojeću) austrijsku. Međutim, za uspostavljanje linije od Dubrovnika do Trebinja potrebno je obezbijediti neophodne alate sa aparaturom koja se mora dopremiti iz Evrope. Uspostavljanje buduće telegrafске stanice na pristaništu Klek, uz telegraf u Trebinju i sa završetkom ostalih pratećih poslova, sada treba neizostavno sagledati. Spomenutom upravniku je o tome prenesena obavijest. Pored toga, boravak strane službe na državnom vlasništvu Osmanske Imperije nije dozvoljen. U spomenutoj telegrafskoj stanici može boraviti samo (osmanska) uprava, a boravak (naših) službenika je od posebnog interesa. Sačinjeno je pojašnjenje trenutnog stanja, 13. ševvala 1277. po H/24. aprila 1861. godine.

*Mostar'da bulunan İsmail Paşa'ya şifreli yazılacak telgrafnâme-i sâmi
Müsta'cil*

Klık limanından Terbine'ye birer telgraf inşâsına ve teferruâtına dâir gelen telgrafnâmeleri üzerine keyfiyet-i telgraf müdürî ile lede'l-muhâbere liman-ı mezkûrda bir telgraf inşâsıyla o taraftan geçen Avusturya telgraf teline temdîd ve rabtî suhûletle hâsıl olabiliüb fakat Raguzâdan Terbine'ye kadar temdîdi taleb olunan hatt için lâzımgelen edevât ile mâkîneliği mevcûd olub Avrupâdan celbi lâzım geldiğinden şimdilik Klık limanı telgrafhânesinin inşâsı ve teferruâtının ikmâlî ile Trebin telgrafının ilerüde icâbına bakılması müdür-i mûmâileyhe havâle olunmuş ve fakat Devlet-i 'Aliyye mülkünde ecnebî me'mûriyetin ikâmesi câiz olmayacağından mezkûr telgrafhânedede yalnız telgraf idâresi tarafından emsâlî vecihle bir me'mûrun ikâmesi icâb-ı maslahatdan bulunmuş olmağla beyân-ı hâle ibtidâr kılındı.²³ 13 Şevval 1277

23 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}MKT.UM. 457.3.1.

DOKUMENT XI

-novembar 1861-

Troškovi i uslovi završetka gradnje objekata na Klek-Neumu

Milostivi gospodine,

Od Visokog pravosudnog vijeća u pisarnicu je odnesen Izvještaj i zajedno u prilogu s ostalim spisima upućen na razmatranje uvaženoj strani Sultana. Iz njega se razumije da je u pristaništu Klek, koje se nalazi Hercegovačkom sandžaku, za ukupno četiri prostorije u konačnici potrebno izdvojiti 10.000 groša. Shodno posljednjoj odluci o potrebi objekata za predkarantinski prijem i pregled, počinje se sa gradnjom (još) dvije prostorije, jednog spremnika za vodu, kuhinje, i također, jednog skladišta. To će prema procjeni koštati 20.000 groša koje će se lokalno prikupiti, a iz odgovora se razumije da je prikupljanje već privedeno kraju. Buduća zdanja na ovakvim važnim mjestima trebaju biti uređena i skladna, jer je to od posebne važnosti. Uslov završetka je da se ne prelazi iznos predviđenih troškova, a neophodne pojedinosti za pisani izvještaj će po okončanju biti evidentirane. Tim povodom je Ministarstvu finansija upućena napomena. Vezano za ovo pitanje, postupat će se onako kako bude sultanska volja odlučila i naredbu izdala. Dopis je u obrazloženje numerisan, 14. rebiul-evvela 1278. po H/17. novembra 1861. godine.

Predstavka podređenih

Dopis Ministarstva, ukrašen iskazom poštovanja, sa ostalim dokumentima izložen je na uvid poštovanom Sultanu. Tim povodom su iznesene napomene i predstavljen vezirov dopis sultanu (istizan). Dostavljeni dokumenti koji se tiču spomenutog Ministarstva i odluka uzvišene strane Padišaha o tome tretiraju se kao visoka potreba. Spomenuti dokumenti su ponovo vraćeni uvaženom Ministarstvu. Naredba i dekret o ovom pitanju pripadaju onome ko je nadležan. 15. rebiul-evvela 1287. po H/16. novembra 1861. godine.

Atûfetlü Efendim Hazretleri

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'den Kaleme alınub melfûfuyula beraber manzûr-ı âlî-i cenâb-ı mü'lûkâne buyurulmak için 'arz ve takdîm kılınan

mazbata me'âlinden müstebân olduğu vecihle Hersek sancağında vâki' Klık limanı iskelesinde dört odadan 'ibâret olmak üzere nihâyet on bin gurûş masrafla inşâsı karâr vâki' iktizâsından olan parletorya ebniyesinin muahharan lüzumuna mebnî iki bâb oda ve bir adet sahrınc ve matbah ve kilâr 'ilâvesiyle inşâsına başlanub bunun bi'l-keşf yirmi bin gurûş masrafla vücûde geleceği mahallinden cevâben gelen inhâdan anlaşlımış ve bu misillü mevâki'-i mühimmede bulunacak ebniyenin müretteb ve muntazam olması derece-i ehemmiyyetde bulunmuş olmasıyla mesârifi mikdâr-ı mezkûru tecâvüz itmeme şartıyla ikmâl olunarak hitâmında lâzımgelen müfredât defterinin irsâliçün mahalline tahrîrât tastiri husûsunun Maliye Nezâret-i Celîlesine havâlesi tezekkür kılınmış ise de ol bâbda her ne vecihle irâde-i seniyye-i hazret-i mülükâne-i müte'allik ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkere-i senâveri terkîm kıldını efendim. Fî 14 Rebî'ülevvel 1278

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Hâme-zîb-i ta'zîm olan işbu tezkere-i sâmiye-i âsafâneleriyle evrâk-ı ma'rûza-ı manzûr-ı me'âli-mevfûr-ı hazret-i padişahi buyurulmuş ve husûs-ı mezkûrun tezekkür ve istîzân olunduğu vecihle nezâret-i müşarünileyhâya havâlesi müte'allik ve şeref-sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülükâne-i muktezâ-yı münîfînden olarak evrâk-ı merkûme yine savb-ı sâmi-i vekâletpenâhilerine iâde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân-ı hazret-i veliyyü'l-emrindir.²⁴ Fî 15 Rebî'ülevvel 1278

DOKUMENT XII

-juli 1863-

Žalba stanovnika sela Gradac i Moševići na moguće nove namete

Napomena u zaglavlju: Radi ispitivanja stanja i davanja izjava, predstavka je dostavljena hercegovačkom mutesarifu, 9. safera 1280. po H/25. jula 1863. godine

	groša	para
I potvrda o preuzimanju	1.292	33
II potvrda	487	15
III potvrda	930	0
bez potvrde	192	0
Ukupno:	2.902	8

24 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, İ.MVL. 453.20273.

Riječ je o tome da se u Stolačkom kadiluku, odnosno pristaništu Klek, već otprije grade i uređuju objekti na ime čega se vrši utrošak sredstava. Gore više je zabilježen iznos od 2.902 groša i 8 para koji je 1276. po H/1860. godine prikupljen od sela Gradac i Moševići na ime vojne pomoći.²⁵ Službenik zadužen za gradnju, Stočanin Škoro Ahmet, vršio je nadzor nad prikupljanjem sredstava. Nakon što su sredstva uručena, spominje se da ista nisu prošla obračun u fondu Stolačkog kadiluka i, kako se navodi u informaciji, da će se ista ponovo prikupljati od strane vlasti. S obzirom da iz takvog postupanja proizlazi jasna prevara uboge sirotinje, obraćamo Vam se kao poznavaoocu zakona da u duhu brižnosti i samilosti naredite da se ista sredstva uvrste u fond kadiluka ili da se preuzmu od spomenutog tahsildara Ahmeta. Ova procedura ovisi o volji presvijetle vlasti, a u svakom slučaju o ovom pitanju odluku donosi onaj ko je nadležan.

Nikola, kodžobaša sela Moševići

Luka, kodžobaša sela Gradac

Odgovor Vijeća Hercegovačkog sandžaka, 11. safera 1280. po H/27. jula 1863. godine

Rezultat pritužbe koja je podnesena u vidu predstavke: Prethodno su u pristaništu Klek sagrađene osmanske carske građevine čija su sredstva na ime troškova uz izdavanje potvrda uručena službeniku Ahmed-agi. 2900 groša je obračunato na ime vojne pomoći zbog nastale potrebe. Izdaci za spomenute objekte su na poravnanju između vojne uprave i imovinskog fonda, pa je tako od spomenutog službenika u tu svrhu uzeta potvrda o primopredaji, a podnositeljima predstavke/arzuhala za obračunatu vojnu pomoć uručena priznanica. Upravniku Stolačkog kadiluka upućen je dopis u prilogu sa službenim spisima mutesarifa. O ovom pitanju krajnja odluka pripada onome ko je nadležan.²⁶

Vijeće Hecegovačkog sandžaka

Tahkîk ve ifâde buyurulmak üzere mütesarrîf Paşa'ya

Fi 9 Safer sene 1280

Kıymet-i gurus 1

Ashâb-ı arzuhâlin netîce-i istid'âları mukaddemâ Klek iskelesinde inşâ kılınmış olan ebniye-i mîrîyye mesârifine sarf olunmak üzere me'mûru Ahmed

25 Orig.: 'Tâne-i askeriye' - vojni porez za nemuslimane.

26 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.MKT.UM 688/67.

Ağa'ya bâ senedât virmiş oldukları iki bin dokuz yüz bu kadar guruşun i'âne-i askeriyelerine mahsûbu niyâzından 'ibâret bulunmuş ve ebniye-i mezkûre mesârifî idâre-i askeriye ve mülkiye sandıkları beyninde derdest-i tesviye olduğundan meblağ-ı mezkûr için me'mûr-ı mûmâileyh yedinden ta'viz sûretiyle bir kıt'a-ı makbûz senedi ahz olunarak meblağ-ı mezkûrun ashâbı 'arzuhâlin i'âne-i askeriyelerine mahsûbuyla yedilerine bir kıt'a 'ilm ü haber i'tâsî İstolça Kazâsı müdürine bâ tahrîrât-ı mütesarrîfî iş'âr kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân-ı hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 11 Saferü'l-Hayr Sene 1280

Meclis-i livâ-yı Hersek

	guruş	para
Bir kıt'a sened mücibince	1.292	33
Diğer bir kıt'a senedde	487	15
Diğer bir kıt'a senedde	930	0
Bilâ sened	192	0
	2.902	8

İstolça Kazâsında Klek limanında akdemçe inşâ ve tanzîm olunan ebniye ve sâirenin mesârifine dâir bâlâda muharrer iki yüz dokuz yüz iki guruş sekiz paranın Gradaç ve Moşeviç kurâlarının yetmiş altı senesi i'âne-i askeriye bedelinden ebniye me'mûru İstolçalı İşkoro Ahmed nam kimesnenin ma'rifetiyle ahâlinen tahsil olunub mesârifât-ı vâki'asına sarf itmiş olduğundan bahisle hâlbuki meblağ-ı mezbûr İstolça Kazâsı mal sandıkça 'adem-i mahsûbundan nâşî meblağ-ı mezbûr ahâlinen tekrâr-ı tahsil ideceklerini cânib-i hükûmetden haber virilmekte olduğu fukarâ hakkında gadr-ı küllî mücib idüğünden mehatt-ilm-i 'âlî-i düsturîleri buyuruldukda lütfen ve merhameten keyfiyetin icrâ-yı icâbiyla meblağ-ı mezbûrun kazâ-yı mezbûr sandıkça mahsûb olunması veyahûd tahsildâr-ı merkûm Ahmed'den tahsili zımnında icâbın icrâsı mütevekkif-i emr ü irâde-i seniyyelerinden bulunmuş olmağla ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân-ı hazret-i men lehü'l-emrindir.

Bende, Moşeviç karyesi kocabaşı Nikola

Bende, Gradaç karyesi kocabaşı Luka

DOKUMENT XIII -septembar 1865-

Visoka instrukcija za gradnju džamije, karantina i karaule

Ministarstvu finansija od uvažene osmanske Vlade;

U Hercegovačkom sandžaku na pristaništu Klek gradnja časne džamije, karantina i stražarske karaule nameće se kao dobar i koristan poduhvat. Procjena troškova je završena, pa je sada riječ o davanju dozvole za izvođenje radova. Spisi koji su stigli iz ureda Bosanskog vilajeta na Visoko pravosudno vijeće zajedno sa ostalim dokumentima prosljeđuju se nadležnom Ministarstvu. Prema primjerku dopisa, traži se uvid i pismeno izjašnjenje. Naredba i volja o ovom pitanju pripadaju Vama, 27. rebiul-ahira 1282. po H/19. septembra 1865. godine

*Taraf-ı Zi-Şereף-i Hazret-i Riyâsetpenâhi'den Maliye Nezâreti'ne
Hersek sancağında Klk limanında bir câmi-i şerif ile karantinahâne ve
karakolhâne inşâsı muhassenât ve fevâidi müstelzim olacağından ve bunların
keşfi icrâ kılındığından yapıdırılmasına ruhsat i'tâsı ifâdesine dâir Bosna Vilâyeti
Vâlîliği'nin vârid olub Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye havâle buyurulan
tahrîrâtıyla beraber olan evrâk leffen tesyîr-i savb-ı âlîleri kılınmağla sûret-i
işâra nazaran icâbının ve mutâlâ'a-ı 'aliyyelerinin işâr buyurulması bâbında
emr ü irâde efendimindir.²⁷ Fî 27 Rebi-ülâhire 1282*

DOKUMENT XIV -avgust 1868-

Problemi prilikom transporta robe, tumačenje sporazuma sa Austrijom, urgencija za dovršetak objekata na pristaništu Klek, gradnja puta

*Primjerak prispjelog odgovora od seraskera, 23. rebiul-ahira 1285. po
H/12. avgusta 1868. godine*

Sadržaj naredbe i službene note Ministarstva, te spomenutih spisa, koje
podređeni odmah pokorno prihvati, kao i njihovih prijevoda koji se prosljeđuju

²⁷ T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, MVL. 1065.77.

Visokom vojnom vijeću, svojim značenjima ukazuju da brodovi koji se šalju natovareni vojnom opremom uplovljavaju (tj. trebaju uploviti) u pristanište Vi(š)njica. Međutim, ako se u obzir uzme (širi) kontekst ovih izjava, tj. da brodovi na spomenutom pristaništu (Višnjica) iskrcavaju terete, to ne znači da im se neće dozvoliti da uplove u pristanište Klek. Naime, o ulasku brodova u pristanište Klek je 1861. godine po miladu sklopljen sporazum. Jedan član tog sporazuma jasno određuje da će samo brodovi koji istaknu osmanske zastave ulaziti u ovo pristanište i svoje terete na njemu iskrcavati, što je jasno potvrđeno. Trenutno, vojni tereti koji pristižu ne istovaraju se (zastalno) na pristaništu Klek, već se drugim manjim brodovima sa pristaništa Klek prebacuju u pristanište zvano Vi(š)njica, a potom iz istog ušćem rijeke Narenta (Neretva) do Metkovića. Međutim, brodovi sa ovom vrstom tereta radi ostvarenja veće koristi (profita) kada vrše transport rijekom do Metkovića nerijetko direktno uplovljavaju u Vi(š)njicu (izbjegavajući pristanište Klek). Razmatrajući sve ovo, može se reći da se radi o pogrešci, jer u svim prevodima postojećih spisa, koji su prethodno uručeni od strane Ministarstva vanjskih poslova Austrije, navodi se da će tereti biti poslani na pristanište Klek. Sadržaji protokola u koje je izvršen uvid ukazuju na saglasnost da će se tereti iskrcavati na pristaništu Klek i u tom smislu su kapetanima izdate instrukcije. Također, ne stoji (zapisano) da će ovoj vrsti brodova trajno uskratiti pristup. I u službenoj noti spomenute ambasade stoji odgovor na upit koji je došao od strane zapovjednika, i u čijem se sadržaju spominje da će se tereti brodova koji uđu u pristanište Klek prebacivati manjim austrijskim brodovima. Prema tome, sada je od pristaništa Klek do Mostara i Strmice²⁸ sagrađena i uređena putna komunikacija, pa se roba koja se istovari na Kleku kopnom prevozi i dalje transportuje. Tako je logično i shvatljivo da će brodovi koji budu poslani na Klek svoje terete tamo i iskrcavati. Zato, daje se u obavezu gradnja i dovršetak potrebnih objekata. Osmanska država je sa Austrijom usaglasila cjelovite trase i u skladu s tim će Austrija pružiti olakšice, jer je, dajući obećavajuće izjave, već pružila podršku. Ovaj službeni dopis svojim tekstom obavezuje da se gradnji spomenutih objekata direktno pristupi. Za izdavanje dozvole spomenutom zapovjedniku ovim povodom traži se saglasnost uvažene Visoke Porte/Osmanske vlade. Na pristanište Klek će biti usmjereni brodovi natovareni vojnom opremom, pa će za istovar tereta biti neophodno da se kapetanima brodova daju instrukcije. Na putu će trebati imati službenu odluku za prolazak. Tako će brodovi sa

28 Orig. „Ustrumča”, nije jasno o kojem se tačno mjestu radi.

vojnim naoružanjem i teretom imati zvaničnu odluku za istovaranje tereta na pristaništu Klek. Spomenutom zapovjedniku su dostavljeni dopis i akti koji su bili na razmatranju, a zatim svi vraćeni. O ovom pitanju će, shodno naredbi i volji vezira, spomenutom zapovjedniku na znanje biti data službena obavijest. Odluka pripada onome ko je nadležan.²⁹

Fî 23 Rebi'ülâhire Sene 1285 Tarihiyle Taraf-ı Seraskeri'den Vürûd Eden Cevâbın Sûretidir

Mantûk-ı emr ü iş'ar-ı 'âlî-i asâfâneleri ve tahrîrât-ı mezkûre müeddâsı karîn-i ikân-ı 'âcizi olarak keyfiyet-i Dâr-ı Şûra-yı mezkûre lede'l-havâle tahrîrât-ı mezkûrenin tercemesi meâlinde Klek iskelesine gönderilen o makûle mühimmât yüklü sefâinin eğerce Viniçe limanlarına yanaşmaları sûreti irâe olunmuş ise de siyâk-ı ifâdeye nazaran bundan murâd hamûlesi mezkûr iskelede karaya çıkarılacak sefâyinin Klek limanına duhûllerini men' demek olmayub çünkü Klek duhûl idecek sefâyine dâir bin sekiz yüz altmış bir sene-i milâdiyesinde kararlaşmış olan mevâddı mübeyyen hükmüce yalnız osmanlı bandırası küşad iden Devlet-i 'Aliyye sefâinin Klek limanına girmesi ve hamûlerini liman-ı mezkûrda karaya ihrâc itmesi mukarrer olduğu hâlde öyle mühimmât yüklü vürûd iden sefâinin hamûlesi Klek limanında karaya çıkarılmayub diğer küçük sefinelerle Klek limanından Viniçe nâm liman ve oradan dahi işbu mansap olan Narenta nehriyle Metkoviçe nakl olunmakda olduğundan ve o makûle hamûlesini nehr-i mezkûr ile Metkoviçe nakl idecek sefâin için doğruca Viniçe limanına yanaşmak daha fâideli olacağından bahisle bunu ahtâdan 'ibâret olarak hattâ evrak-ı melfûfe içinde devlet-i müşârün ileyhâ Hariciye Nezâreti mekâmından i'tâ kılınub beraber bulunan takrîr tercemesinde dahi Klek limanına irsâl olunacak sefâinin hamûlesini müzekkire-i mebhûse meâline tevfikân Klek limanında karaya ihrâc itmeleri zımnında sefâin-i mezkûre süvarilerine ol vecihle ta'limât virilmesi gösterlimiş olması dahi Klek limanına o makûle sefâinin yanaşmalarına 'adem-i müvâfekat olmadığını te'bid eylemesine ve sefâret-i müşârün ileyhânın işbu iş'arı üzerine vukû'bulan isti'alâma cevâben kumandan-ı müşârün ileyh tarafından vürûd iden tahrîrât meâlinde dahi Klek limanına ol vecihle mukaddemleri sevk olunan sefâin-i hamûleleri zâten Avusturya kayıklarlarıyla nakl olunmakda olduğu misillü şimdi Klek iskelesinden Mostar ve Ustrumça'ya kadar mahsûsan

29 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, HR.MKT, 635/31.

tarik-i tesviye ve tanzîm olunmuş olması cihetle bundan böyle liman-ı mezkûra çıkarılan eşyânın tarik-i mezkûr ile berren sevk ve irsâl kılınacağı bu hâlde ba'd-ezîn Klek limanına gönderilecek sefâin hamûlesi bi't-tab' orada karaya ihrâc olunacağı anlaşılıb bu cihetle ebniye-i matlûbenin lüzum-ı ikmâl ve inşâsı derece-i vücûba marsûd ve Saltanat-i Seniyye ile Avusturya Devlet-i Fehîmesi beyninde derkâr olan mesâfât-ı kâmile iktizâsınca bu bâbda devlet-i müşârûn ileyhâ tarafından ibrâz-ı teshilât olunacağı dahi akvâl-ı me'mûl olmasına binâen işbu tezkere metninde lüzum inşâsı gösterilen ebniyenin inşâsına mübâşeret olunması hakkında kumandan-ı müşârûn-ileyhe mezûniyet i'tâsı husûsunun cânib-i eşref-i vekâletpenâhilerinden istîzâmı ve Klek limanına sevk olunacak mühimmât yüklü sefineler hamûlesini orada karaya ihrâc itmek üzere süvarilerine ta'limât virilmesi taleb olunmak ve böyle karâr-ı resmînin yolunda cereyân itmesi lâzımdan bulunmak cihetiyle Klek limanına öyle mühimmât yüklü sefâin vürûdunda hamûlesinin karâr-ı müessesesi vecihle Klek iskelesinde karaya ihrâc itdirilmesi emrinde kumandan-ı müşârûn-ileyhe tebligât icrâsı ifâde ve evrâk-ı mebhûse takımıyla leffen takdîm ve i'âde kılınmış olmağla ol bâbda şeref-sânih olunacak emr ü irâde-i 'aliyye-i hidivanlarının kumandan-ı müşârûn ileyhe bildirilmek üzere iş'âr buyurulması bâbında emr ü fermân-ı hazret-i men lehü'l-emrindir.

DOKUMENT XV **- novembar 1868-**

Saglasnost Austrije za izgradnju objekata na pristaništu Klek

Naslov dosjea: Odgovor seraskeru, 24. redžeba 1285. po H/29. novembra 1868. godine – Na pristanište Klek će biti dopremljena vojna oprema, a da bi se mogla čuvati-deponovati data je saglasnost Ministarstva vanjskih poslova Austrije za gradnju objekata, dostava prijevoda službenih spisa Visokoj Porti

Odgovor seraskeru

Ovo je posljednji odgovor koji se tiče seraskera u vezi ponovljene procedure slanja obavijesti spomenutoj ambasadi (Austrije). Saglasnost sadrži određena pojašnjenja i pružene olakšice u vezi izgradnje spomenutih objekata, što je u formi prevoda Visokoj Porti dostavljeno od strane Austrije preko njenog Ministarstva vanjskih poslova. Isti dokumenti su u prilogu poslani na

razmatranje, pa je cijeli spis ponovno vraćen. Uzimajući u obzir njegov sadržaj, a shodno zahtjevu izvršenja, moli se donošenje odluke.³⁰

Taraf-i Vâlâ-yı Seraskeri'ye Cevâb-ı Sâmi

İşbu cevâb-ı ahîr-i seraskerileri üzerine sefâret-ı müşârün-ileyhâya bi-tekrâr tebliğât-ı icrâ itdirilmişler bu kere îzâhât ve teshîlât ve ebniye-i merkûme hakkında müvâfekatı mutezammin devlet-i müşârün-ileyhâ Hariciye Nezâreti tarafından Avusturya Sefâreti'ne gelüb Bâb-ı 'Âlî'ye îsâl ve tebliğ olunan mektûbun sûret-i tercemesi manzûr-ı sâmilere buyurulmak üzere leffen irsâl kılınmış ve evrâk-ı melfûfe dahi takımıyla i'âde ve irsâl olunmuş olmağla müfâdine nazaran îfâ-yı muktezâ-yı hâle himmet buyurulması bâbında.

DOKUMENT XVI **- juni 1872-**

Dovršetak objekata karantina, skladišta i džamije

Naslov dosjea: Dopis uvaženom seraskeru

O objektima koji će se graditi na Kleku, slanje dokumenata koji su razmijenjeni sa ambasodom Beča³¹, 2. džumadel-ahirea 1289. po H/6. avgusta 1872. godine

Predstavka podređenih;

Prilikom transporta opskrbe i vojne opreme za osmansku vojsku u Hercegovini nastaje dio dodatnih troškova, a da bi se izbjegli, na pristaništu Klek bi se uz skladište/hambar i prateći smještani prostor pristupilo i gradnji karantina, kao što je sagledana i potreba privođenja kraju prethodno pokrenutih radova na nedovršenoj časnoj džamiji³². Razmjenom informacija sa Visokom Portom utvrđeno je da već postoji saglasnost Ministarstva vanjskih poslova Austrije za transport i istovar roba i vojne opreme, zajedno sa gradnjom spomenutih objekata. Posredstvom ambasade spomenute države (Austrije)

30 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, HR.MKT. 635/31/1.

31 Tj. Austrijskom ambasodom.

32 Ostali detalji o džamiji mogu se naći: Hivzija Hasandedić, Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini, Islamski centar Mostar, 1997, str. 178.

Porti su dostavljeni obavijest i obrazloženje. Od nas podređenih 15. šabana 1285. po H/30. novembra 1868. godine, u formi odgovora Porti, dostavljeni su predstavka i dopis na koje je potom stigla službena sultanska nota u čijem sadržaju stoji 'da se urgentno pristupi gradnji i dovršetku spomenutih objekata i da se, shodno carskoj odluci, Ministarstvu finansija odobri transfer od tristo trideset hiljada i sedamsto groša na temelju predračunskih troškova, te da je potrebno odmah pristupiti izgradnji'. U spomenuto pristanište (Klek-Neum) prilaziti će brodovi natovareni vojnom opremom i iskrcavati svoje terete. U tom smislu su, prije i kasnije, vojnoj komandi u Bosni i Hercegovini dostavljane obavijesti. Trenutno je ovim povodom od vojne komande u Bosni pristiglo nekoliko pisanih izvještaja u kojima se navodi da je spomenuta država (Austrija) iskazivala nezadovoljstvo i da se (iz tih razloga) do sada nije pristupalo gradnji, te da se u Hercegovini trenutno za potrebe osmanske vojske iz Dersaadeta (Istanbul) na spomenuto pristanište (Klek-Neum) šalju roba i ostale potrepštine koje se, opet, austrijskim čamcima prevoze do Metkovića, a otuda za Gabelu. Čuvanje (deponovanje) robe od strane službenika zaduženih za njenu dostavu nije moguće, pa je evidentno da je se mnogo izgubi i uništi. Blagovremeno pristupanje radovima ovisi o obnovi transfera i neophodnom prilivu i realizaciji spomenutih sredstava. Shodno ovoj situaciji, Bosanskom vilajetu su za potrebnu realizaciju dostavljene odluka i dopis od Vojnog vijeća, a Uredu Visoke Porte predstavka i obavijest. Pokretanje procedura podliježe volji Visoke Porte, a krajnja odluka pripada onome ko je nadležan. 5. rebiul-ahira 1289. po H/11. juna 1872. godine.³³

Mustafa

Nezâret-i Celîle-i Hâriciye

Mektûbî-i Hâriciye Odası

Ma'ruz-ı çaker-i kemîneleridir ki

Hersek'de bulunan Asâkir-i Şâhâne için gönderilmekde olan erzâk ve mühimmât-ı sâirenin naklında vuk' bulmakda olan bir tâkım mesârif-i zâidenin önü alınmak üzere Klek limanında bir enbâr ile bir koğuş ve bir de karantina yapıdırılmasına ve mukaddemâ inşâsına mübâşeret olunub itmâm olunmayan câmi'-i şerifin dahi ikmâl idilmesine lüzum görünmüş ve Bâb-ı 'Âli ile lede'l-muhâbere liman-ı mezkûrda eşyâ ve mühimmât nakl ve ihrâciyla beraber ebniye-i

33 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, HR.MKT. 756/41/2.

mezkûrenin inşâsına Avusturya Devleti Hâriciye Nezâreti tarafından müvâfekat olunduğu devlet-i müşârûn ileyhâ sefâreti vesâtatıyla Bâb-i ‘Âlî-ye beyân ve tebliğ eylediği anlaşımış ve makâm-ı çâkeriden fi 15 Şaban sene 1285 tarihinde cevâben Bâb-i ‘Âlî-ye vukû‘bulan ‘arz ve iş‘âr üzerine şeref-vürûd iden tezkere-i sâmiyede dahi ebniye-i mebhûsenin ol vecihle sür‘at-ı inşâ ve ikmâlî zımında icâb-ı hâlin icrâsına bi’l-istizân irâde-i seniyye müteallik buyurularak mesârîf-i keşfiyesi olan bir yük otuz üç bin yedi yüz bu kadar gurusun icrâ-yı havâlesi Mâliye Nezâret-i Celîlesi’ne havâle olunduğu muharrer bulunması üzerine hemen inşâta mübâşeretle bir ân ol ikmâlîna ihtimâm olunması ve liman-ı mezbûra mühimmât yüklü sefâin vürûdunda hamûlesinin liman-ı mezkûr iskelesinde karaya çıkartdırılması hakkında mukaddem ve muahhar Bosna ve Hersek Kumandanlığı’na tebliğât-ı lâzime icrâ olunmuş olduğu hâlde bu def’a Bosna Kumandanlığı’ndan vârid olan tahrîrâtta ebniye-i merkûmenin devlet-i müşârûn-ileyhâ tarafından gösterilen hoşnûdsuzluk üzerine şimdiye kadar inşâ olunmadığı ve Hersek cihetinde bulunan Asâkir-i Şâhâne için Dersaadet’den iskele-i mezkûre gönderilmekde olan eşyâ ve levâzimat-ı sâirenin Avusturyalı kayıklarıyla Metkoviçe ve oradan Gabela’ya nakl olunarak ve emr-i muhâfazaları dahi sevk me’mûrları ma’rifetiyle kâbil olamayarak bu sırada pek çok zâyi‘ât ve telefât vukû‘a gelmekde bulunduğu beyân ve bunların emr-i inşâlarına hemen mübâşeret kılmak üzere mebâliğ-i mezkûrenin tecdîd-i havâlesi lüzumu irâd ve ityân olduğuna mebnî şu hâle göre iktizâ-yı hâlin ifâsı husûsunun Bosna Vilayet-i Celîlesine emr ü iş‘âr buyurulmasının huzûr-ı me‘âlî-mevfûr-ı cenâb-ı sadâretpenâhilerine ‘arz ve izbârı Dâr-ı Şûrâ-yı Askerîden ifâde olunmuş ve icâbının icrâsı menût-ı emr ü irade-i ‘aliyye-i dâver-i ešhamileri olmağla ol bâbda emr ü fermân-ı hazret-i veliyyü’l-emrindir fi 5 Rebiülâhire sene 1289.

Bende Mustafa

DOKUMENT XVII

-februâr 1876-

Urgencija za dovršetak gradnje karantina

Primjerak telegrafske poruke poslana Hercegovackom vilajetu 23. muharema 1293/19. februara 1876. godine

Na pristaništu Klek postoji nedovršena zgrada karantina u vezi čijeg završetka je na posebnom zasjedanju Ministarstva trgovine čitan dopis sa ostalim

spisima njenog upravnika. Kako se pravo Osmanskog Carstva na ovom pristaništu ne bi izgubilo, prethodno je tamo izgrađen karantin i na njega postavljena zastava Osmanskog Carstva. Ovo neprikosnoveno obilježje će tamo biti istaknuto sve dok postoji i karantin. Stoga, čak i u slučaju da pri određivanju troškova ništa ne bude uslišano, za gradnju će se na to mjesto u konačnici (jednokratno) usmjeriti dvije hiljade groša. Prema informacijama iz lokalnog dopisa, zaključuje se da je o (dovršetku) gradnje karantina na ovaj način obaviješten državni nivo, kao što je obavijest prenijeta i spomenutom Ministarstvu.³⁴

Hersek Vilâyeti'ne

Fi 7 Şubat 1291 Tarihiyle Çekilen Telgrafnâme-i Sâmiye'nin Sûretidir

Klek limanında vâki' nâ tamâm karantinahânenin ikmâlî hakkında Klek karantina müdürinin tahrîrâtıyla Ticâret Nezâret'in tezkeresi meclis-i mahsûsda kirâet olundu Saltanat-ı Seniyye Klek limanında olan hakkını zâyi' itmemek için mukaddemâ oraya bir karantinahâne yapılub Devlet-i 'Aliyye sancağı çıkılmış olduğundan ve bu 'alâmet-i mukaddesenin devâmı ise mezkûr karantinahânenin vücûduyla hâsıl olacağı cihetle şu hâlde masraf ihtiyârî için bir şey dinlemezse de inşâsı gösterilen mahalle nihâyet bir? iki bin gurus gideceği virilen ma'lûmâtla beraber mahallî iş'ârından dahi anlaşıldığından işbu karantinahânenin ol sûretle hemen inşâsına mübâşeret olunmasının taraf-ı devletine bildirmesini zikr olunmuş ve keyfiyet-i nezâret-i müşarûn-ileyhâya da bildirmiştir.

DOKUMENT XVIII

-avgust 1876-

Urgencija za ukop šehida na Klek-Neumu

Uvaženoj strani Uprave karantina Klek

Broj 89.

Primjerak odgovora od Stolačkog kajmakamluka

Uvaženi gospodine,

3. avgusta 1292.³⁵ /15. avgusta 1876. godine prispjeli su visoki spisi u kojima se navodi da je u blizini Kleka prethodno obavljen ukop šehida. I

34 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.MKT.UM, 1444/17.

35 Po tzv. Rumi kalendaru.

pored toga, razbojnici su, kako se shvata, saznavši za to izvadili ih iz mezara. Za obavezni ponovni ukop izdat je nalog vilajetske vlasti, koja je uvijek na ispomoći, ali, ipak, obavljanje ukopa trenutno nije izvodivo. Poslan je i dopis kojim se trenutno u ispomoć pošalju vojne formacije, što nije potrebno posebno obrazlagati. Trenutno u pravcu Kleka nema osmanskih trupa, pa je taj kraj pod potpunom kontrolom razbojnika. Evidentno je, stoga, da se za djelomično slanje vojnih trupa nema dovoljno odvažnosti, a ni rezervne formacije trenutno nije moguće okupiti. O ovom pitanju od vilajetske vlasti sandžačkoj upravi nije izdata nikakva službena odluka. Predstavka je uz odluku Vijeća o ovom pitanju u vašoj nadležnosti, 5. avgusta 1292./17. avgusta 1876. godine.

Stolački kajmakam

Klık Karantina Müdürlüğü Taraf-ı Vâlâsına

Numero 89

İstolça Kaymakamlığından Gelen Cevâbın Sûreti

Rif'atlı Efendim

Fi 3 Ağustos sene 1292 tarihli tevârüd iden tahrîrât-ı vâlâlarında Klık civârındaki şehîdânın mukaddemâ defni olunmuş ise de eşkıyâ ma'rifetiyle makâbirden dışarıya çıkarıldığı anlaşıldığından tekrâr-ı defni muktezâ-yı irâde-i 'aliyye-i vilâyetpenâhiden buyurulduğu beyânıyla bu tarafından mu'avenet ol hince şimdilik defni gayr-ı kâbil olduğundan hemân asâkir-i mu'avenenin bi't-tertîb gönderilecek karantina me'mûrlarına terfîk olunması iş'âr buyurulmuş beyândan müstağnî olduğu üzere bu sırada Klık cihetinde Asâkir-i Şâhâne bulunmadığı cihetle eşkıyâ külliyetli bulunması melhûz idüğünden nâşî-i cüz'î mikdâr-ı asâkir-i mu'avenenin tertîbiyle sevki cesâret olunamadığı gibi külliyetli asâkir-i ihtiyâtiyyenin dahi tedârüki 'adem-i imkân-ı kabilinden bulunmuş ve bu bâbda cânib-i vilâyetden livâ hükûmetine bir gûne emr-i resmîsi şeref-sudûr itmemiş olduğunun meclis-i karâr ile arz ve ifâdesi bâbında irâde efendimindir.³⁶

Fi 5 Ağustos sene 1292

Bende kaymakam-ı İstolça

36 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, İ.DH. 733.60107.3.

DOKUMENT XIX

-septembar 1876-

Ratne okolnosti, devastiranje karantina i objekata

Telegrafska poruka iz Mostara u Istanbul, 14. šabana 1293. po H/4. septembra 1876. godine

Ministarstvu zdravstva

Detaljna predstava je dostavljena poštom, a radi se o tome da je stacionirana vojska u karantinu, pograničnoj kuli i barakama, prema naređenju, a zbog (izazvanog) požara, povučena sa pristaništa Klek. Tamo je sve ostalo prazno. Pošto nisam dobio nikakve garancije od Vlade, ne usuđujem tamo otići. Nalazim se trenutno sa svojim pratiocima u Stocu i Mostaru, a već šest mjeseci nisam primio platu, pa sam doveden u teško materijalno stanje. Čekam Vašu odluku o ovom pitanju, 14. šaban 1293. po H/4. septembar 1876. godine.³⁷

Upravnik karantina Klek

Telgrafnâme

Mostar Merkezi'nden Dersaadet Merkezi'ne

Sıhhiye Nezâreti'ne

Tafsîlî posta ile 'arz olunduğu üzere karantinahâne ile kordon kalesi ve barakalar nâzillî tâbûrunun aldığı emr üzere bi'l-ihrâk limandan çekildikleri cihetle orası hâlî kalmış ve hükûmetden te'minât alamadığım için gitmeye cesâret idemediğimden rüfekâmla İstolça ve Mostar'da bulunuyorum ve altı aydan berü mâ'âş dahi alamdığımından sefâlet çekilmekte bulunmuş olduğumdan ol bâbda irâdelerine müntezirim ol bâbda fî 23 Auğstos 1292.

Müdüri-i Karantina-ı Klek

37 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A. MKT.UM, 1511/74/3.

DOKUMENT XX -novembar 1876-

Odlikovanje upravnika karantina Klek-Neum

Milostivi i poštovani gospodine,

Ahmed-efendija je upravnik karantina na Kleku i u ovom periodu boravi u Stocu. Njegovo aktuelno pitanje je od samog početka osvjedočeno dobrim službovanjem i zalaganjem. Riječ o dodjeli odlikovanja i satisfakciji u vidu čina „Medžidi“ petog ranga. Uz dopis Ministarstva zdravlja u prilogu su dostavljeni predstavka i prijedlog. I pored toga, kako uvaženi Sultan bude htio i kakvu odluku donese, njegova visoka naredba će se i provoditi. Dopis je uz obrazloženje i numerisan, 15. ševvala 1293. po H/3. novembra 1876. godine.

Predstavka podređenih;

Uz dopis Velikog vezira, s izrazima respekta, pristigao je i dopis koji je izložen na uvid uvaženom Sultanu. Shodno zahtjevu vezira, za spomenutog efendiju/gospodina predlaže se odlikovanje u vidu čina „Medžidi“ petog ranga i izdavanje odluke o tome, što uvažena strana Sultana smatra visokom potrebom. Spomenuti dopis je u prilogu spisa vraćen Ministarstvu. Naredba i dekret o ovom pitanju pripadaju onome ko je nadležan, 16. ševvala 1293. po H/4. novembra 1876. godine.

Atûfetlü Efendim Hazretleri

Klık karantinahânesi müdürü olub bu aralık İstolça'da ikâmet itmekde bulunan Ahmed Efendi'nin meş'ele-i hâzirenin bidâyetinden berü meşhûd olan hüsn-i hidmet ve gayretine mükâfâten beşinci rütbeden Nişân-ı Mecîdî ihsânıyla taltîfi husûsuna dâir Sıhhiyye Nezâret-i Celîlesi'nin tezkeresi melfûfuyla beraber 'arz ve takdîm kılınmış ise de ol bâbda her ne vecihle irâde-i mekârim-i ifâde-i hazret-i şehinşâhi müte'allik ve şeref-sudûr buyurulur ise mantûk-ı münîfi infâz idileceği beyânıyla tezkere-i senâveri terkîm kılındı efendim.³⁸ Fi 15 Şevval sene 1293

38 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, İ.DH. 733.60107.5.

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Resîde-i dest-i ta'zîm olan işbu tezkere-i sâmiye-i sadâretpenâhileriyle tezkere-i ma'rûza-ı manzûr-ı âtifet-i nüşûr-ı hazret-i padişahi buyurulmuş ve ber-mûceb-i istîzân-ı efendi-i mûmâileyhe beşinci rütbeden Nişan-ı Mecîdî i'tâsî müte'allik ve şeref-sudûr buyurulan emr ü fermân-ı inâyet-beyân-ı cenab-ı cihânbâni mantûk-ı münîfinden olarak mezkûr tezkere melfûfuyla savb-ı sâmi-i asafânelerine i'ade kılınmış ol bâbda emr ü fermân-ı hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 16 Şevval 1293

DOKUMENT XXI

-1872-1873-

Zemljoposjednici na Kleku u osmanskome katastarskom registru

U osmanskoj katastarskoj evidenciji, koja je za Bosnu i Hercegovinu vođena od 1865. do 1875. godine, područje današnjeg Neuma se vodi pod Stolačkim kadilukom, i to katastarskom jedinicom mjesta Gradac. Također, primjetno je da osmanski dokumenti današnje priobalno područje Neuma definišu kao 'pristanište' ili 'luku' Klek, te kao 'karantin' Klek. Neum se spominje samo kao toponim za uže područje u sastavu Kleka³⁹. Isto tako, sam naziv Klek se u osmanskim dokumentima pojavljuje u nekoliko verzija, i to kao: Klik, Klík, Kalík, Kalík. Jedino je u spomenutim katastarskim evidencijama Klek upisan arabičnim slovima koja odgovaraju našem izgovoru ovog geografskog pojma.⁴⁰ Većina upisanih posjeda na Kleku je kategorisana kao 'kışlakiye' – zemljište za zimsku ispašu i čuvanje stoke, manji dio kao 'tarla' – obradiva površina. Ostatak se odnosio na državne posjede karantina i skele/pristaništa.

Zemljoposjednici na Kleku 1289. po H/1872-1873. godine bili su sljedeći:

Okolica pristaništa Klek (Klek iskelesi):

1. Hadži Halil i hadži Omer, sinovi hadži Ahmeta Makeljića, posjed naslijedili od majke Dudije-hatun, 1288. po H/1872. godine, ukupno tri parcele;

39 T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, Tapu Arşiv Başkanlığı, Tapu Zabıt Defterleri, Bosna-Hersek – Istolça (Stolac), defter no. 5559, 5560, 5561.

40 قیلاق

2. Hadži Ahmet i hadži Abdulah, sinovi Husejna Stupca, od majke Dulsije-hatun, preuzeli posjed od Murata i Ahmeta, tapu-sened izdat 25. džumadel-ulaa 1292. po H/28. juna 1875. godine, ukupno deset parcela;
3. Ilija sin Vidoja Prkačin, jedna parcela;
4. Božo, Vidoja, Ivan, Nikola, sinovi Petra Juke?, jedna parcela;
5. Andrija i Grgur, djeca Šćepana, jedna parcela;
6. Andrija i Petar, sinovi Nikole (umro 1269. po H/1852. godine), jedna parcela;
7. Miško, sin Petra (umro 1255. po H/1845. godine), ukupno dvije parcele;
8. Andrija, Ilija, Petar, Božo i Ruža, djeca Mate (umro 1286. po H/1869. godine), jedna parcela;
9. Ivan, Petar i Bože, sinovi Boška (umro 1276. po H/1860. godine), tri parcele;
10. Ivana-hatun, kći Mijata (umro 1264. po H/1848. godine), tri parcele;
11. Rizvan-aga, Abdulah, Mehmed, Zulfikar, sinovi Mehmeda Mehmedbašića, jedna parcela;
12. Šaćir-beg i Mehmed-beg, sinovi Salih-bega Topića, dvije parcele;
13. Nikola i Dobren, sinovi Marijana (umro 1276. po H/1860. godine), jedna parcela;
14. Andrija sin Ivana, Nikola sin Petra Putica, od očeva Ivana (umro 1271. po H/1855. godine) i Petra (umro 1262. po H/1846. godine).

Klek općenito:

15. Ibrahim-beg, Tahir-beg, djeca hadži Ahmet-bega i Murat-bega sina Mehmed-bega Rizvanbegovića, deset parcela sa ostatkom Gradca;
16. Ali-beg, naslijedio od oca Mustafe (umro 1269. po H/1853. godine), tapu-sened preuzeo 5. džumadel-ahirea 1292. po H/20. jula 1874. godine, šest parcela,;
17. Andrija i Ivan, sinovi Petra (umro 1262. po H/1846. godine), jedna parcela;
18. Mato, Andrija i Ivan, sinovi Ivana (umro 1266. po H/1850. godine), četrnaest parcela;
19. Mihajlo, Mijo i Petar, sinovi Bože (umro 1248. po H/1832. godine), šest parcela;

20. Mato sin Ivana, Nikola i Đuro sinovi Mihajla, od očeva Ivana i Mihajla (1276. po H/1860. godine), dvije parcele;
21. Andrija sin Ivana i Nikola sin Petra Putica, od očeva, jedna parcela;
22. Mato sin Mihajla, Mićo i Petar sinovi Bože, od očeva (1278. po H/1862. godine), jedna parcela;
23. Ivan, Nikola, Mato i Anton, sinovi Ante (umro 1290. po H/1873. godine), deset parcela;
24. Boško, Andrija, Mato i Grgur, sinovi Mate (umro 1267. po H/1851. godine), dvije parcele;
25. Nikola, sin Mate (umro 1220. po H/1805. godine), dvije parcele;
26. Ali-beg, od oca Mustafe (umro 1268. po H/1852. godine), pet parcela;

Okolica karantina Klek (Klek karantinas):

27. Hasan-aga, Ismail-aga i Šaćir-aga, od oca Mehmed-bega Durakbašića (umro 1286. po H/1870. godine), jedna parcela;
28. Petar, Ivan i Andrija, sinovi Gašpre (umro 1270. po H/1854. godine), dvije parcele - u Neumu i kod karantina;
29. Stanko, Šimun, Boško i Petar, sinovi Marijana (umro 1258. po H/1842. godine), jedna parcela;
30. Nikola, sin Mate (umro 1249. po H/1833. godine), šest parcela;
31. Ivan, Nikola, Mato i Anton, sinovi Ante (umro 1270. po H/1854. godine), devet parcela;
32. Mato sin Nikole; zatim Nikola, Anđa, Stjepan i Ivan, djeca Šćepana Krešćića, od očeva Nikole i Šćepana (1274. po H/1858. godine), četiri parcele;
33. Jusuf-beg, Omer-beg i Osman-beg Rizvanbegovići, četiri parcele;
34. Šćepan i Ivan, sinovi Ivana (umro 1254. po H/1838. godine), dvije parcele;
35. Šćepan, Ivan i Petar, sinovi Nikole (umro 1261. po H/1845. godine), dvije parcele.

Pošto su pristanište i objekti karantina bili državna svojina, veliki dio navedenih parcela, prema ovog registru, graničio je posjedima u vlasništvu Osmanske države. Osim toga, u širem području popisne jedinice Gradac sa

Klekom u ovom vremenu, kao i starijim ubilježbama iz 1283. po H/1866. godine, nalazimo dominantno ostale posjede Ali-bega Rizvanbegovića i njegovih potomaka, potom Resulbegovića, a onda i Šarića, Sarajlića, Krešića, Putica, Čelića, Makeljića, Krsmana, Ljubovića, Stupaca, Čama, Ivankovića, Kuduza, Babića, i dr.

OTTOMAN FACILITIES IN KLEK NEUM IN THE 19TH CENTURY

SUMMARY

Manuscripts from the Ottoman Archives in Istanbul confirm the existence of and describe in detail the Ottoman facilities in Klek-Neum. In 1851, a quarantine system was established in the Rumelia part of the Ottoman Empire and Herzegovina. In this period, the method of selection and financing of sanitary and police services in Klek and Sutorina, along with their accommodation and temporary measures until the construction of new facilities, is mentioned. Due to respecting the 'status quo' with Austria, only the repair of the quarantine facility is approved, and any expansion or strengthening of the military presence by anchoring an Ottoman ship is rejected. Starting as early as 1861, intentions, plans, and activities undertaken for the construction of new sanitary facilities, military fortifications, and a telegraph center are evident. Plans and cost projections were developed for the construction of a watchtower, quarantine, portico, warehouse, barracks, two artillery fortifications, and a bridge. In November 1868, the Austrian Monarchy's consent for the construction of the complex was also confirmed. The directive for the construction of a religious building - a mosque - dates back to 1865, and by 1872, there was already an urgent push for its completion, along with the finalization of the new quarantine facilities, barracks, and other areas. The uprising in Herzegovina was crucial because in 1876, the entire complex of this Bosnian port had already been devastated. Moreover, the Ottoman cadastral register provides evidence of the existence of these facilities, as well as the ownership of land plots in the area of Klek-Neum.

Keywords: Ottoman Empire, Klek-Neum, buildings, port, dock, mosque, military complex

Bibliografija

1. Ali Cevat (1313 H) *Memâlik-i Osmaniye'nin tarih ve cografya lûgati*, Dersaadet [Istanbul], Mahmud Bey Matbaasi.
2. *Bosna ve Hersek Vilayeti Salnamesi* (1868, 1871, 1874, 1875 i 1878) Izdavač: Vilajetska uprava Bosanskog vilajeta; Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo. Signatura: 811/868, 871, 874, 875 i 878.
3. Hasandedić, Hivzija (1997) *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, Islamski centar Mostar.
4. Demir, Emir (2023) *Bosanskohercegovačko pristanište Klek-Neum u osmanskim dokumentima 1859-1876*, Fondacija za podršku naučnoistraživačkom radu i obrazovanju „Spektrum“ Sarajevo, 2023.
5. Šljivo, Galib (2001) *Izlaz Bosne i Hercegovine na Jadran, Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815. do 1878. godine*, Tešanj.

Dokumenti:

1. Tapu Arşiv Başkanlığı, Tapu Zabıt Defterleri, Bosna-Hersek – Istolça (Stolac), defter no. 5559, 5560, 5561.
2. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A. MKT.UM, 1511/74/3.
3. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}DVN 163.14.
4. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}MKT.MHM. 205.10.
5. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}MKT.MHM. 208.85.
6. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}MKT.MVL. 45.15.
7. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}MKT.NZD. 340.99.1.
8. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}MKT.NZD. 340.99.1.
9. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}MKT.NZD. 340.99.2.
10. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}MKT.UM. 457.3.1.
11. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A.}MKT.UM. 466.69.
12. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A. MKT.UM 688/67.
13. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, A. MKT.UM, 1444/17.
14. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, C.SH . 24.1167
15. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, HR.MKT, 635/31.
16. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, HR.MKT. 635/31/1.
17. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, HR.MKT. 756/41/2.
18. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, HRT.h. 102.1.
19. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, I.HR. 169.
20. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, İ.DH. 733.60107.3.
21. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, İ.DH. 733.60107.5.
22. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, İ.MVL. 250.9166.
23. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, İ.MVL. 453.20273.
24. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, MVL. 1065.77.
25. T.C. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), İstanbul, PLK.p. 5088.

Ahmet Kurt - Faruk Taslidža

SPISAK VLASNIKA KUĆA ČETVRTI CARINA U MOSTARU IZ 1881. GODINE

Sažetak: Godine 1881, samo dva ljeta poslije okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije, nova vlast je izvršila geodetsko snimanje grada Mostara. U sklopu izrade katastra urađen je i popis vlasnika stambenog fonda koji se čuva u Austrijskom državnom arhivu. Popis je sproveden prije nego je u Mostaru započela izgradnje većih zgrada u zapadnoevropskom stilu, tako da pruža preciznu sliku stambene i vlasničke strukture na kraju osmanske epohe sa nedirnutom orijentalno-islamskom fizionomijom grada. Na osnovu Spiska kuća u tadašnjem rezidencijalnom dijelu Mostara, staroj gradskoj četvrti Carina, mogli smo utvrditi socijalnu, društvenu i konfesionalnu pripadnost vlasnika i stanara kuća. Uočava se da su mnogi od popisanih vlasnika ličnosti koje su bili aktivni sudionici krupnih političkih događaja koncem osmanske i početkom austrougarske uprave u našoj zemlji. Pored ostalog, doznajemo i da se u vrijeme nastanka spomenutog Spiska na mostarskoj Carini nalazilo 497 kuća sa 398 vlasnika, od kojih su oko tri četvrtine muslimani i jedna četvrtina pravoslavci. Ovaj historijski izvor predstavlja i koristan prilog za genealoško istraživanje mostarskih porodica.

Ključne riječi: Mostar, mahala, kvart, Carina, katastar, Spisak vlasnika kuća, sobe, porodice

Kao što je poznato, Sinan-paša Borovinić je početkom XVI stoljeća gradnjom svoje džamije (1506) inicirao urbani razvoj Mostara. Sve je započelo na ravnom platou tri stotine metara uzvodno od tada visećeg mosta preko Neretve. Vizionarskim izborom lokacije za zadužbinu (vakuf) spomenutog hercegovačkog sandžakbega, u narednim decenijama omogućeno je nesmetano i harmonično širenje novog grada u pravcu sjevera i juga. Taj proces kasnije se nastavio i na desnoj obali Neretve, te dalje na zapad uz tok Radobolje. Formiranje i rast mostarskih stambenih zona se odvijao uz vodotoke Neretve i Radobolje.

Slika br 1. Položaj gradske četvrti Carina na prvoj katastarskoj karti iz 1881. godine

Sredina XIX stoljeća je vrijeme kada se pojedine mostarske mahale počinju spajati i na taj način prerastati, prvo u 8, pa kasnije u 10 tradicionalnih mostarskih kvartova (zbroj više mahala) koji se često i dalje nazivaju mahalama.

Tako oko 1880. godine imamo pet kvartova sa lijeve (Carina, Brankovac, Starigrad, Bjelušine, Luka) i tri sa desne strane Neretve (Cernica, Predhumlje, Zahumlje) (vidjeti sliku br. 1). Carina počinje od današnjeg sokačića Kulluk, gdje se nekada nalazila kula sa čardakom za posadu na spratu i kapijom za ulaz u utvrđeni (fortifikacijski) dio grada kojem je pripadao i Stari most.¹ Ako bismo područje Carine pretvorili u pravilnu geometrijsku sliku, to bi bio izduženi pravougaonik na ravnom terenu između nekadašnje Carske džade za Sarajevo (Ulice M. Tita) i rijeke Neretve, dužine 1.190 metara i širine 183 metra. Ta se zona u urbanom smislu postepeno oblikovala. Započinje faktički od prve mostarske (Sinan-pašine) mahale na jugu, a završava na sjeveru mahalom Tere Jahje koja je formirana u prvoj polovini XVII stoljeća.

Kroz četiri stotine godina današnje gradsko područje Carina nastalo je srastanjem osam (carinskih) mahala² i dijelova dvije mahale čije su se džamije nalazile na području kvarta Brankovac.³ Tokom vremena, izgradnjom novih stambenih objekata, nestale su vidljive granice između mahala (nazvanih po imenima džamija), pa se Carina, kao upravna jedinica i gradska četvrt Mostara, u pisanim dokumentima prvi put spominje 1770. godine. Taj naziv za prostor prikazan na karti (slika br.1) koristio se 175 godina, tj. sve do završetka Drugog svjetskog rata.⁴

Bitno je istaći da osim mostarske Carine u našoj zemlji postoji više toponima koji nose isti naziv. Za vrijeme osmanskog perioda carinom se nisu zvali samo prelazi državnih granica, nego sva mjesta gdje se od putnika naplaćivala određena vrsta dažbine. Osmanska država je radi osiguranja bezbjednosti putnika i robe postavljala vojne straže na drumovima i mostovima, u gradovima, klancima, po skelama, brodovima, i sl. Stražari su bdjeli na državnim granicama, ali i u unutrašnjosti. Svi putnici, i domaći i strani, na nekim od tih mjesta morali su plaćati putnu carinu. Tako je mostarska mahala (četvrt) Carina dobila ime po mjestu ubiranja carine (đumruka) koje se obavljalo na sjevernom ulazu u taj dio grada.⁵ To mjesto se početkom XVI stoljeća vjerovatno nalazilo kod već spomenute kule sa čardakom i kapijom (danas ulica Kulluk) na samom ulazu u Kujundžiluk. Širenjem grada prema

1 Borislav Puljić i Zlatko Karač 2014, 50–61.

2 Od sjevera prema jugu to su mahale: Tere Jahje, Memi-hodžina, Mehmed-ćehaje, Ćose Jahje, Husein-hodžina, Ibrahim ef. Roznamedžije, Karađoz-begova, Sinan-pašina.

3 To su mahale Fatime kadune i Hafiz-hodžina.

4 Cvita, kći Džamonje sa Carine u Mostaru udala se za Petra Kosovića iz Nevesinja (kasabe) 1770. godine. Hivzija Hasandedić, *Sidžil nevesinjskog kadije 1767–1775*, 2009, Mostar, 1.

5 Luka Grčić Bjelokosić 1901, 10.

sjeveru pomjeralo se i spomenuto naplatno mjesto. Na početku austrougarskog doba (1878-1918) bilo je locirano sjeverno od kvarta Carina, nedaleko od današnjega Sjevernog logora.⁶

Ubrzo nakon što je osmanska Bosna okupirana od strane Austro-Ugarske Monarhije (1878) došla je Naredba da se sprovede zemaljski premjer u svrhu dobivanja zemljišnoga katastra i topografskih karata. Detaljni premjer zemljišta grafičkom metodom proveo je bečki Vojnogeografski institut u rekordnom roku od 1880. do 1884. godine.⁷ Područje Mostara je snimljeno 1881. godine, dakle, samo dvije i po godine po okupaciji. Tako su nastale spomenute karte koje su veoma važan izvor za izučavanje historije Mostara i naše zemlje u svim njenim segmentima. Područje Mostara je snimao geometar, kapetan (hauptmann) njemačke narodnosti u Hrvatskoj Elias Živić, rodom iz okoline Vinkovaca.⁸ Njegovi pomoćnici bili su: Leopold Dadej, Johann Blažek, Leon Wierzejski i Karl v. Bohn. Osim snimanja, oni su za potrebe budućih gruntovnih knjiga napravili spiskove vlasništva svih nepokretnosti u našoj zemlji, pa tako i kuća.

Slika br 2. Musala na karti iz 1881. godine sa Ćose Jahjinom džamijom i Fatime kadun džamijom, desno gore na karti. Bijelom linijom naznačene su konture budućeg hotela Neretva (Narenta).

- 6 Gradsko vijeće Mostara 13. 11. 1899. godine je odlučilo o izgradnji objekta nove malte, pošto je stara skroz batal. Arhiv HNK/Ž Mostar, Zapisnik sa sjednice Gradskog vijeća Mostara.
- 7 Katastarsko premjeravanje zemljišta počelo je 15. augusta 1880. godine, a završeno u novembru 1884. godine. Snimljena je površina od 51.955 km² u razmjeri 1:6.250. Kartirano je 3.379.987 parcela, 3128 katastarskih opština i 622 šumska kompleksa (pradiuma). Sve se obavljalo pod vrhovnom upravom Zajedničkog ministarstva finansija, dok je Ratno ministarstvo ovaj posao pomagalo angažiranjem svojih oficira i podoficira te vojnih trupa. Nakon toga je uveden sistem gruntovničkih knjiga kakav je postojao u Austriji i Ugarskoj. Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.* Zagreb, 2003, 114; Varija Schmidt i Slobodanka Ključanin, „Sustavna geodetska izmjera Austrijske/Austro-Ugarske monarhije sa naglaskom na katastarsku izmjeru u Bosni i Hercegovini“, *III. Kongres o katastru u BiH - Zbornik radova*, Mostar, 2015, 8.
- 8 Ivan Ćosić-Bukvin 2009, 334.

U Ratnom dijelu Državnog arhiva Austrije u Beču čuva se Spisak vlasnika kuća u Mahali Carina u Mostaru.⁹ Spisak ima 25 stranica, pisan je rukom na listovima veličine 24x39 cm. Za potrebe nastanka ovog rada iz spomenutog Arhiva naručene su i dobijene kolor-kopije originalnog Spiska. Terenski radovi na popisu vlasnika kuća su urađeni tokom 1881. godine, a Spisak je potpisan u Karlovcu (Karlstadt) 5. januara 1883. godine. Izvršili smo potrebne ispravke u tekstu, te sortirali Spisak po abecedi. Prezimena vlasnika kuća sa početnim slovom „H“ pisana su bez tog glasa, pa je redosljed bio pogrešan – (H)Aljevac, (H)Adžić, (H)Adžajlić, (H)Akalo, (H)Ašimija. Ispravili smo i pisanje slova „Đ“ kao „Gj“. Također smo korigovali *ilirsko-korienski* pravopis koji su popisivači upotrebljavali pri pisanju imena i prezimena ispuštajući slovo „j“: Čeha(j)ić, B(j)elobrk, Fe(j)ić, Sma(j)ić, Ku(j)ić, Vuko(j)ević, Vo(j)islav.

Ort- schaft	des Besitzers				Wohngebäude			Anmerkung	
	Name	Wohn- ort	Haus- Nr.	Anzahl	Bauart.		Wohnbestandteile		
					ohne	mit			
					Stockwerk				
1	2	3	4	5	6	7	8		
	Aljebegović Sali			112	1		1	6	Wohnbestandteile Aljebegović Anzahl
	Aljevac Ibrahim			124	1		1	4	
	Aljevac Ali Effendija			125	1		1	5	
	Aljevac Ali Effendija			126	1		1	5	
	Aljebegović Anstafa			138	1		1	5	
	Aljević Brko			144	2		2	6	
	Aljebegović Hadži Hamid			156	1	1		1	
	Aljebegović Sali			158	1		1	3	

Slika br 3. Spisak vlasnika kuća u mahali Carina 1881. godine

U Spisku su pojedinim kućevlasnicima umjesto imena upisivane vjerske titule i zvanja – hafiz, hadži, hadžija, efendija. Sve smo te osobe identifikovali, osim jedne koju su austrougarski vojni službenici uredno evidentirali kao *Brko Hadžija*.

Godina popisa kuća (1881) bila je jedna od burnih godina u historiji grada Mostara. Početno nezadovoljstvo prema okupacionoj vlasti postepeno

⁹ Ihre Archivsignatur „K VII m 46 4 510 S“, Verzeichnisses der Wohngebäude und ihrer Wohnbestandteile der Gemeinde Mostar Mahala Carina.

se pretvaralo u organizovane oblike otpora. Dodatni nemir je izazvalo proglašenje opće vojne obaveze. Srpska crkvenoškolska opština u Mostaru postala je potom središte cjelokupne agitacije protiv Zemaljske vlade u Bosni i Hercegovini. Ističe se predstava njenih članova (novembra 1881) povodom spomenutog Vojnog zakona koja je potakla ustanak i, kako kaže Vladimir Ćorović, *zapalila pola Hercegovine*. Zbog toga su ubrzo mnogi mostarski Srbi osuđeni na zatvorske kazne.¹⁰ Pojedini od tih kažnjenika nalaze se na Spisku vlasnika kuća mahale Carina. U isto vrijeme okupacionom upravom dodatno su bili frustrirani i mostarski Bošnjaci muslimani koji su sve više predavali zahtjeve za iseljenje iz svoje domovine.¹¹

Gradska četvrt Carina u vrijeme nastanka Spiska vlasnika kuća bila je elitni dio Mostara u kojem su se nalazile dvije od tri gradske potkupalne džamije, han, hamam, sud, bolnica, gradski trg, te najvažnije medrese i mektebi. Do 1881. godine, kada je nova vlast započela geodetski premjer i formiranje katastra Mostara, na području Carine je izgrađena samo jedna stambena zgrada u evropskom stilu (iz 1867. godine). Njen vlasnik bio je trgovac Jefto Bjelobrč.¹² U toj, tada najvišoj zgradi u Mostaru, već koncem osmanskog perioda djelovao je vicekonzulat Velike Britanije.¹³

Vrijednost Spiska vlasnika kuća u mahali (kvartu) Carina je u tome što jasno prikazuje nedirnutu stambenu strukturu i arhitekturu najznačajnijeg dijela Mostara iz poznog osmanskog razdoblja. U to vrijeme samo je Stari most (iz 1566) omogućavao prelaz sa jedne na drugu obalu rijeke Neretve. Tek od 1882. godine intenzivira se moderna urbanizacija grada koja je, pored ostalog, podrazumijevala izgradnju brojnih novih objekata s obje strane Srednje i Glavne ulice.

Među vlasnicima kuća koji su evidentirani na Spisku iz 1881. godine ima mnogo osoba koje su bile ključni akteri političkih dešavanja u Mostaru tokom druge polovine XIX i početkom XX stoljeća. Na Spisku su npr. prvi austrougarski gradonačelnik Mostara Muhamed Alajbegović, zatim otac muftije Ali Fehmi

10 Vladimir Ćorović 1999, 103-105.

11 Arhiv HNK/Ž Mostar, Memoarska građa, Nesređena građa, Šefik Pašić.

12 V. Ćorović, *Mostar*, 97; Današnja adresa zgrade je M. Tita 48. Kuća je izgrađena sa ogradnim zidom koji je dijelom izolira od ulice i unutarnjim dvorištem koje je prostornim rješenjem oslonjeno na obrasce stambene arhitekture osmanskog perioda. Sanja Zadro, 2017, 22, 257.

13 Britanski vicekonzulat za Hercegovinu djelovao je u periodu od septembar 1856. (stvarno 1857) do maja 1864. godine. Drugi period (u ovoj zgradi) je bio od maja 1876. do oktobra 1878. godine, kada je konzulat ukinut. Na funkciji vicekonzula su bili James Zohrab i Edward Freeman. Edin Radušić 2019, 10.

ef. Džabića¹⁴, zatim predsjednik Srpske crkvenoškolske opštine Jefto Bjelobrk, predsjednik Jevrejske opštine Moša Koen, istaknutiji mostarski katolik Blaško Zelenika i drugi.¹⁵ Na Spisku su i imena vođa otpora protiv austrougarske vojske iz 1878. godine - Ali ef. Haljevac i hadži Arif ef. Kajtaz, koje je general Jovanović odmah po ulasku svojih trupa u Mostar lišio slobode.¹⁶

U gradskoj zoni Carina kuće su posjedovala čak četvorica od osam članova privremenog Gradskog vijeća koje je 6. augusta 1878. godine imenovao spomenuti general Jovanović. Iz Spiska se može vidjeti da su na Carini stanovale porodice književnika Osmana Nuri Hadžića (1869-1937), književnika Hamze Hume (1895-1970), te njegovog bratića, poznatog revolucionara Avde Hume (1914-1983). Na Spisak je upisan i han koji je davne 1609. godine sagradio veliki mostarski vakif Koski Mehmed-paša. Taj objekat se navodi kao kuća sa 14 soba u vlasništvu Ali Mehmed-bega (sina Ali-paše Rizvanbegovića) koji se po okupaciji Bosne i Hercegovine iselio u Anadoliju.¹⁷ Na Spisku je, također, rodna kuća

14 Ali Fehmi Džabić (1853-1918) je na položaju mostarskog muftije naslijedio svoga oca Ahmed Šakir ef. (1884). Godine 1900. austrougarska vlast lišava ga muftijske časti zbog njegove borbe za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju muslimana (Džabićev pokret). Dvije godine kasnije Ali Fehmi ef. je otišao u Istanbul da traži pomoć od Porte, a okupaciona vlast ga proglašava neovlaštenim iseljenikom i zabranjuje mu povratak u Bosnu i Hercegovinu. Ahmed Mehmedović 2018, 144.

15 Pišući o istaknutim ličnostima Mostara u austrougarsko doba, Carl Peez navodi: *što se domaćih katolika tiče, iz njihove sredine nije još do danas ugledna obitelj proistekla; ipak kuća Zelenika vrijedi među njima kao najbogatija*. Carl Peez 2002, 125.

16 *Međutim druga struja, u kojoj bijahu hadži Alijaga Drače, hadži Alijaga Hamzić, Muhamedaga Memac, Salihaga Balić, Sulejman ef. Faladžić, Salih hafiz ef. Sefić, Ali ef. Haljevac, Mehmed Kazazić i drugi poče se ozbiljno spremati na otpor, dok hadži Arif ef. Kajtaz bijaše već otišao u Sarajevo da uspostavi vezu između ustanika pod Hadži Lojom i ovih iz Hercegovine. Ustanici na Velikoj Tepi održaše sastanak i izabraše za vojnog zapovjednika hadži Alijagu Hamzića, a civilnu upravu povjeriše Ali ef. Haljevcu*. Omer A. Balić 1927-1928, 281-282.

17 Majka Mehmed Ali-paše je bila Gruzijka Meslidži hanuma. Mehmed Ali (1849-1902) se iselio na područje današnje Turske i postao general, ali se pritom zalagao za autonomiju Bosne i Hercegovine. Nakon 1878. osmanska uprava ga pod pritiskom austrougarske diplomatije premješta čak u daleki Erzerum, imenovavši ga pritom za komandanta tvrđave i čitavog okruga. Zapravo, cilj je bio Mehmed Ali-pašu izolovati što dalje od Bosne i Hercegovine. Osim Mehmed Alija, sa prvom ženom Ali-paša Rizvanbegović je imao djecu: Zulfikar-bega ili Nafiz -pašu, umro u Duvnu 1850; Rizvan-bega ili Hafiz-pašu, jedrensko mutesarifa, umro u Mostaru 1878. i sahranjen u haremu Karađoz-begove džamije; Rustem-bega, mostarskog muselima, umro u Istanbulu 1863. Bio je poznati pjesnik pod imenom Rifat. Ali-pašine kćerke su bile: Habiba, koja se proslavila u Istanbulu kao pjesnikinja (umrla 1890), Šaćira, Fatima i Uma. Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamučina, Staka Skenderova, *Ljetopisi*, Sarajevo, 1976, 23-51; „Mehmed Ali paša Rizvanbegović“, *Bosanska vila*, broj 7, Sarajevo, 15. april 1902, 121-123; Čedomil Mitrović, „Mehmed Ali-paša Rizvanbegović-Stočević“, *Gajret*, god. XIV, br. 20, 1. 11. 1933, 314-317.

mostarske liske i šereta Vasilija Kisića (Vase Kise), te i Avdage Koludera - muža čuvene Emine Sefić koja je poznatija kao *lijepa Emina* iz pjesme Alekse Šantića.

Krajem XIX stoljeća u Bosnu i Hercegovinu se iz susjednih zemalja uvozi srpska i hrvatska nacionalna ideologija koju posredstvom sveštenstva (i svećenstva) prihvata domaće pravoslavno i katoličko stanovništvo. U sklopu tih nacionalnih projekata istovremeno se svojataju i bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci), kojim se također pokušava nametnuti srpski i hrvatski nacionalni identitet. Trideset i šest uglednih Bošnjaka muslimana Mostara objavilo je 1892. godine akt u kojem naglašavaju da oni nisu ni Srbi ni Hrvati, nego Bošnjaci.¹⁸ Dvanaest potpisnika tog pisma bili su vlasnici kuća u kvartu Carina 1881. godine.

Na Spisku vlasnika kuća u mostarskom kvartu Carina iz 1881. godine ukupno je popisano 398 lica. Pripadala su raznim mostarskim porodicama.

Poznatije muslimanske porodice sa Spiska su: Alajbegović, Behlilović, Bišćević, Brkić, Čehajić, Čemalović, Dadić, Dostović, Drače, Drljević, Duvnjak, Džabić, Džinović, Fazlibegović, Fejić, Gluhić, Grebo, Gundelj, Hadžajlić, Hadžić, Halavac, Haljevac, Humo, Kajtaž, Kapić, Kazazić, Komadina, Kreso, Kurt, Lakišić, Mušević, Novo, Ribica, Slipičević, Solaković, Šaran, Ševa, Taso, Temim, Tojaga, Vejzović, Voljevica i Zvonić.

Poznatije pravoslavne porodice sa Spiska su: Bajat, Bjelobrk, Bilić, Čolić, Čokorilo, Ćuk, Dunderović, Ivanišević, Jeremić, Jelačić, Krulj, Mikačić, Misita, Okoliš, Pavlović, Perić, Perotić, Pičeta, Radović, Suša, Šola, Vuković i Zurovac.

Trideset i jedna porodica koja je 1881. godine stanovala i posjedovala kuću na Carini u narednom periodu potpuno je izumrla, ostala bez muških potomaka ili se odselila iz Mostara. To su porodice: Bajat, Bjelobrk, Čelar, Čokorilo, Ćuk, Dreč, Dunderović, Džinko, Gundelj, Halavac, Haljevac, Hašimija, Herbeš, Ibriktar, Jeverica, Kablar, Koen, Kalaš, Klim, Kljun, Kukić, Kušalović, Ljuta, Milić, Misita, Nalbanta, Okoliš, Solaković, Šašaroga i Šola.

Vlasnici kuća u Mostaru (kvart Carina), 1881.	Broj vlas.	Broj kuća	Prizemna	Na sprat	Broj soba	Broj soba%
Muslimani	280	340	71	269	1306	69%
Pravoslavni	104	124	27	97	455	24%
Rimokatolici	11	13	6	7	48	3%
Vakufsko vlasništvo		14	4	10	60	3%
Jevreji	3	4	3	1	15	1%
Ostalo		2	2		2	
Ukupno	398	497	113	384	1.886	100%

Tabela broj 1. Zbirna tabela vlasnika prema vjeroispovijesti

18 *Bošnjak*, list za politiku, pouku i zabavu, broj 40, godina II, Sarajevo, četvrtak, 6. oktobra 1892.

Na Spisku ukupno 465 kućnih brojeva nosi 497 kuća, što znači da je tridesetak vlasnika (7%) na svojoj parceli imalo dvije ili više kuća. Bilo je 113 prizemnih i 384 kuća na sprat, sa ukupno 1.886 soba ili stambenih jedinica. U prosjeku jedna kuća se sastojala od 3,8 soba (odaja) prema austrougarskim propisima, a 77% kuća je bilo na sprat. Na Spisku šest kuća na sprat imaju samo jednu sobu, što je potrebno dodatno objasniti. Naime, austrougarski popisivači su primjenjivali austrijski propis koji na poseban način određuje šta se računa kao stambena jedinica. Taj pravilnik, koji je kreiran za hladnu, kontinentalnu klimu, kao sobu je računao samo prostor sa četiri zida. Radi toga najvažniji prostori mostarskih kuća - hajati i divanhane, nisu se računali. Kao stambeni elementi, *Wohnbestandtheile*, smatrale su se samo sobe ili prostorije u kojima se moglo stalno stanovati bez obzira na godišnje doba i vremenske prilike. Kao stambeni element nisu se računale ni ostale prostorije sa četiri zida: kuhinje, podrumi, potkrovlja, ostave, štale, hambari, školski prostori, radionice, prodavnice i ostale službene prostorije.¹⁹

r. b.	Porodica ili jedan vlasnik	Broj kuća	Ukupno soba
1.	Alajbegovići	11	40
2.	Lakišići	9	39
3.	Čehajić Hasan-beg	7	36
4.	Džabići	5	30
5.	Haljevci	6	25
6.	Šole	5	25
7.	Kurti	5	23
8.	Hume	6	22
9.	Nove	4	22
10.	Duvnjaci	5	20
11.	Slipičevići	7	19
12.	Fazlibegovići	4	17
13.	Grebo Derviš aga	4	17
14.	Kose	3	17
15.	Mahmutović hadži Mehmed	3	17
16.	Rizvanbegovići	2	16
17.	Ćemalovići	3	15
18.	Krulji	3	15

Tabela broj 2. Spisak vlasnika sa najvećim stambenim fondom na Carini 1881. godine

¹⁹ Johan Dominik Caspar, *Der Rechnungsführer nach Anleitung der Gesteze oder Sammlung der bestehenden Gesetze...*, Handbuch, Zweiter Teil, Brünn. paragraf 251, 192–193.

U Tabeli broj 2. su porodice ili pojedinačni vlasnici koji su u svojim kućama ukupno imali petnaest ili više stambenih jedinica ili soba. Računati ekonomsku snagu vlasnika prema broju njegovih kuća bi bilo pogrešno. Na Spisku imamo dvadeset prizemnih kuća sa samo jednom sobom, što je neuporedivo sa kućama na sprat sa sedam ili četrnaest soba.

Dvije godine prije popisa kuća, 1879. godine, u Mostaru je bilo ukupno 1.909 kuća i 2.535 domaćinstava. Grad je ukupno brojao 10.848 stanovnika, od toga 6.421 muslimana, 3.026 pravoslavnih, 1.366 rimokatolika i 35 Jevreja.²⁰ Na osnovu Spiska kućevlasnika možemo zaključiti da se na području kvarta Carina 1881. godine nalazilo 26% svih kuća tadašnjeg Mostara.

Ako računamo i vakufske kuće, skoro tri od četiri vlasnika kuća (75%) na području Carine bili su islamske vjeroispovijesti. Prema socijalnoj strukturi, među muslimanskim vlasnicima kuća bilo je veleposjednika, pripadnika uleme, bivših osmanskih vojnih i državnih službenika, te zanatlija i trgovaca mješovitom robom.²¹ Tu je sedam hafiza, sedam imama, tri gradonačelnika, dvojica muftija, dva muderisa, te i osamnaest osoba (6% svih muslimana sa Spiska) koje su obavile petu islamsku dužnost (hadž).

Svaki četvrti vlasnik kuće (25%) na području Carine 1881. godine bio je pravoslavne vjere. Već u historijskim izvorima iz XVII stoljeća spominju se imena kršćana koji su živjeli u raznim mostarskim mahalama. Njihov broj povećava se tokom XVIII stoljeća, pogotovo nakon što Mostar 1767. godine postaje i sjedište Zahumsko-hercegovačke eparhije.²² Za vrijeme dramatičnih dešavanja iz 1851. godine pravoslavni živalj Mostara je ispoljio apsolutnu lojalnost prema osmanskom vojnom maršalu i „reformatoru“ Omer-paši Latasu.²³ Na taj način je dodatno učvrstio svoj već povoljan položaj u Mostaru.²⁴ U drugoj polovini XIX stoljeća skoro svi samardžijski, čebedžijski

20 Hamdija Kreševljaković 1991, 72.

21 Prema nepotpunoj statistici šest godina prije popisa kuća, 1875. godine, u Mostaru je u 113 poslovnih objekata djelovalo 11 različitih zanata i bilo zaposleno 782 lica. Od toga 199 majstora i 583 kalfe. H. Kreševljaković 1991, 81–82.

22 Jasmin Branković 2009, 28.

23 Omer-paša Latas je bio osmanski vojni zapovjednik, rođen kao Mihajlo Latas u Lici (Janja Gora) na austrijskoj teritoriji. Godine 1827. je prešao na osmansku stranu i uzeo ime Omer. U kasnijem periodu kao osmanski paša ostvario je značajnu vojnu karijeru. U Bosni je 1850-1851. godine ugušio ustanak bosanskih prvaka protiv reformi na kojim je insistirala centralna vlast iz Istanbula. O njemu: Galib Šljivo, *Omer Lutfi-paša – (Mihajlo Latas) u Bosni i Hercegovini 1850-1852.*, Tešanj, 2016.

24 V. Čorović 1999, 70-71.

i ćurčijski poslovi u gradu bili su u rukama pravoslavnih majstora.²⁵ Na Spisku vlasnika kuća (1881) je i ćebeđžija Ilija Ivanišević, otac Riste (1842-1913) koji je autor poznatog djela *Uspomene* (iz 1933.).²⁶ Kao vlasnik kuće i parcele od 2,5 duluma (na kojoj je kasnije izgrađen park Musala) upisan je Risto-Ristan Šola, djed kasnijih srpskih politićara Atanasija²⁷ i Vojislava²⁸. Srpska pravoslavna zajednica je i u vrijeme popisa kuća (1881) bila bitan faktor u privrednom životu grada.²⁹ Što se tiće rimokatolika, oni su u to doba uglavnom živjeli na desnoj obali Neretve, tako da su u kvartu Carina bili vlasnici svega trinaest kuća. Razni vakufi (ne računajući javne objekte i prodavnice/magaze) u posjedu su imali 3% svih stambenih jedinica (soba) u 14 carinskih kuća.

Površine gradskog područja CARINA	m²	%
Parcele sa kućom i okućnicom (za 497 kuća) – u prosjeku 373 m ² po parceli	185.652	85%
Džamije sa dvorištima, mektebima i haremima uz džamije	13.034	6%
Tri uzdužne ulice: Glavna (sa 50%), Srednja i Donji put	9.071	4%
35 poprečnih sokaka	6.009	3%
Magaze i javni objekti	2.300	1%
Trgovi	1.600	1%
UKUPNO	217.666	100%

Tabela broj 3. Namjena površina u procentima na Carini 1881. godine

25 H. Kreševljaković 1991, 80.

26 Risto Ivanišević (1842-1913) je bio poznati kulturni djelatnik. Dugo vremena nalazio se na ćelu pjevaćkog društva „Gusle“. Zaslužen za otvaranje javne ćitaonice. Uredio je Arhiv i Biblioteku Mostarske crkvenoškloske opštine. V. Ćorović 1999, 93-94.

27 Atanasije Šola (1878-1960), politićar. Školovao se u Trstu i Parizu. Godine 1911. izabran je u Bosanski sabor. Nakon Sarajevskog atentata (1914) austrougarske vlasti ga hapse, te je osuđen na 12 godina robije. Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu izabralo ga je za predsjednika Narodne vlade u Sarajevu. Na taj položaj dolazi direktno iz zatvora. Godine 1919. predsjednik je Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. *Encikolpedija Jugoslavije*, 8, Zagreb, MCMLXXI, 257

28 Vojislav Šola (1863-1931), politićar. Mlad ulazi u politićki život i sukob sa okupacionom vlasti u Mostaru. Predsjednik ckvenoškolske opštine (1896). Jedan od vođa pokreta za crkveno-prosvjetnu autonomiju Srba u Bosni i Hercegovini. Istaknuti ćlan „Prosvjete“. Biran je za potpredsjednika i predsjednika Bosanskog sabora. Hapšen je i zatvaran u vrijeme Prvog svjetskog rata. Aktivno je radio na organizovanju Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine (1918). Kao njegov ćlan ušao je u Privremeno narodno predstavništvo. *Encikolpedija Jugoslavije*, 8, 257-258.

29 Devet godina nakon što je nastao Spisak vlasnika kuća u mahali Carina, 1900. godine, u Mostaru su vlasnici više od pola registrovanih firmi (52%) bili pravoslavci. *Bosanski glasnik*, Sarajevo, 1900, 277.

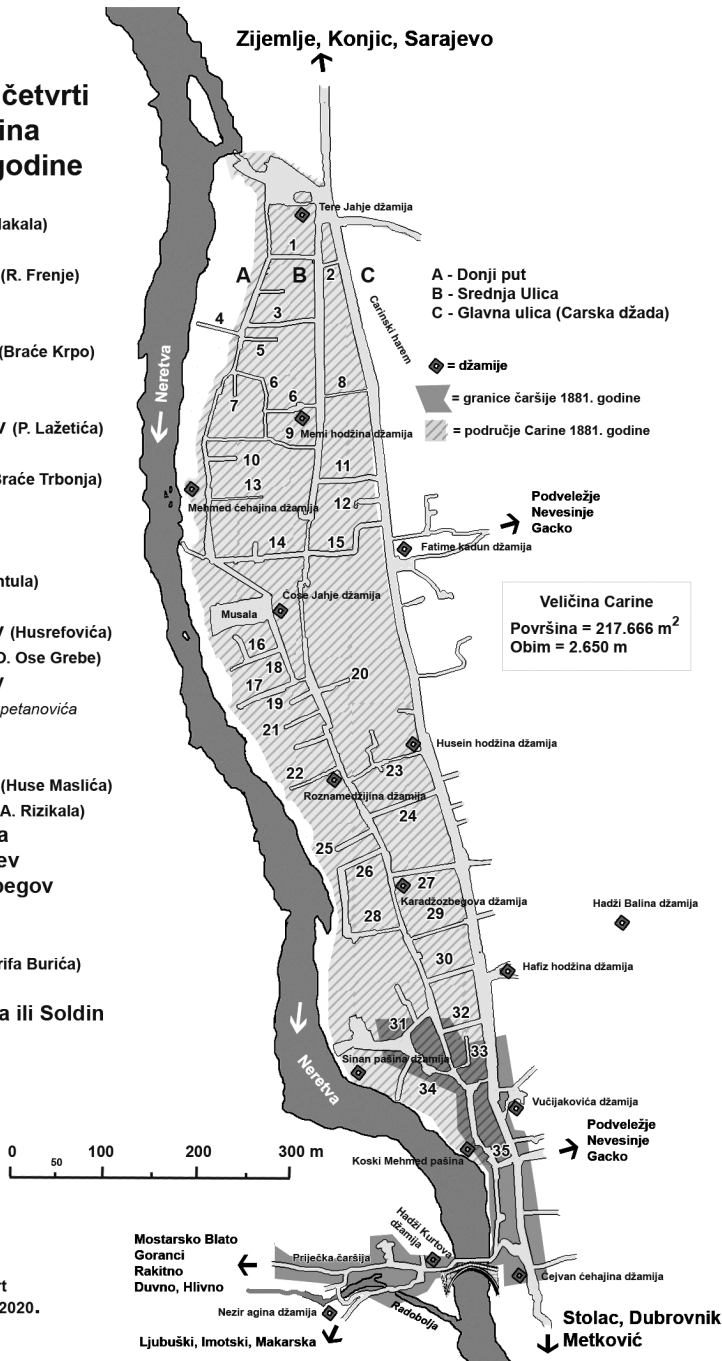
Iz Tabele broj 3 se vidi da je prosječna površina parcele na kojoj se nalazila kuća iznosila 373 m². To otprilike odgovara površini *mulk* posjeda, kako su austrougarske vlasti tumačile razne kategorije zemljišnih posjeda.³⁰ Površini svake kuće treba dodati hajat u prizemlju i tavan na spratu. Prosječna površina tlocrta koju zauzima jedna takva kuća na sprat sa dimenzijama soba 4x3 metra, dvije sobe u prizemlju i dvije na spratu,³¹ sa hajatom, tavanom i vanjskim zidovima iznosila bi 11 x 5 metara (55 m²) ili 15% od cijele parcele. Kada se površina od 55 m² koju zauzima sama kuća odbije od površine prosječne kućne parcele (373 m²), ostaje površina od 318 m² na kojoj su raspoređeni haraluk, ostava, štala, drvarnica, hambar, zahod, ljetna kuhinja, kupatilo, odrina, jedna ili više avlija, sofe za cvijeće, te bašča sa vočkama i povrtnjakom.

30 Mulk je apsolutno vlasništvo. Austrougarska vlast je zakonom propisala šta se tačno može smatrati mulk posjedom: kuća i okućnica površine 0,5 duluma (500 m²), s tim da se mulkom može smatrati i posjed oko kuće površine do jednog duluma. H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 112–130.

31 Prosječni broj soba po jednoj kući bez hajata i tavana je prema popisu bio 3,8 soba.

Sokaci četvrti Carina 1881. godine

1. Džajin (H. Hakala)
2. Zvonića
3. Kurtovića (R. Frenje)
4. Kablarov
5. Đinovića
6. Vejzovića (Braće Krpo)
7. Mojića
8. Kurtov
9. Bjelobrkvov (P. Lažetića)
10. Šašarogin
11. Šaranov (Braće Trbonja)
12. Trbonjin
13. Rudanov
14. Drljevića
15. Šolin (A. Pintula)
16. Hadžajlića
17. Duvnjakov (Husrefovića)
18. Muftićev (O. Ose Grebe)
19. Faladžićev
20. Begov - *Kapetanovića*
21. Kljunov
22. Kresin
23. Haljevcv (Huse Maslića)
24. Rizikalov (A. Rizikala)
25. Behlilovića
26. Solakovićev
27. Karadžozbegov
28. Bišćevića
29. Telčev
30. Hanski (Šerifa Burića)
31. Ćiberov
32. Radulovića ili Soldin
33. Baltin
34. Jonićev
35. Kulluk

Slika br. 4. Ulice i sokaci četvrti Carina 1881. godine

U narednoj tabeli smo ispod prezimena i imena pojedinih vlasnika kuća (iz 1881) upisali određene podatke koje smo o predmetnoj osobi pronašli u literaturi i arhivskim izvorima. Kućni brojevi upisivani su u odgovarajuću parcelu na karti u razmjeri 1:3125. Brojevi su rasli od južnog prema sjevernom dijelu Carine. Tako je npr. *kućni broj* 20 u blizini mostarske pijace (Tepe), broj 100 u blizini Karađoz-begove džamije, broj 200 je blizu Musale, broj 300 u Kurtovom sokaku, a broj 400 blizu današnjeg Carinskog mosta i Donjeg puta (ulica Hasana Zahirovića Lace). Zbog bolje orijentacije na slici br. 4 prikazani su svi sokaci i ulice kvarta Carina u vrijeme nastanka Spiska.

r.b.	Vlasnik kuće/kuća	Kućni broj	Broj kuća	Prizemlje	Na sprat	Svega broj soba
1.	Abaza Mehmed	191	1		1	4
2.	Abdić Mehmed	435	1		1	3
3.	Afić Paši	Bb	1		1	7
4.	Alajbegović Ahmed <i>Otac hafiza Mustafe.</i>	263	1		1	3
5.	Alajbegović Ajkuna-nasljednica	251	1		1	3
6.	Alajbegović Avdo	184	1		1	2
7.	Alajbegović Fazlo	159	1		1	5
8.	Alajbegović hadži Hamid <i>Abdulhamid ef. Alajbegović</i>	156	1	1		1
9.	Alajbegović Muhamed <i>Prvi gradonačelnik Mostara za vrijeme Austro-Ugarske. Rođen 1840. umro 1890. Četiri puta biran sa mandatom po tri godine od 1878. do 1889.³²</i>	267	1		1	5
10.	Alajbegović Munib	160	1		1	3
11.	Alajbegović Mustafa <i>Hafiz, vršio imamsku i hatibsku dužnost. Oženio se Muntehom iz Nezir-agine mahale 1849.³³ (kuća preko puta Roznamedžijine medrese)</i>	138	1		1	5
12.	Alajbegović Mustafa	189	1	1		4

32 Sejfo Kajmović 2017, 73–74.

33 Isto, 72.

13.	Alajbegović Salih <i>Jedan od najvećih alima u Hercegovini. Poslije studija u Istanbulu bio je u Mostaru upravitelj škole modernog tipa - ruždije, koja je 1887. reformisana u osnovnu građansku školu. Aktivni sudionik Džabićevog pokreta. Umro je 1913. godine.³⁴</i>	158	1		1	3
14.	Alajbegović Salih (nasljednik Alajbegović Arifbeg)	112	1		1	6
15.	Alikalfić Ibrahim	229	1		1	6
16.	Armant Nuraga – nasljednica Semiz Saka	Bb	1		1	5
17.	Aršinović Ibrahim <i>Aršinović na osmansko-turskom jeziku Ziraizade (aršin). (kuća u Džinovića sokaku na Carini. Djed Junuza Aršinovića)</i>	414	1		1	5
18.	Babeta udata Grebo Redžo	242	1		1	4
19.	Badžak Salih <i>(kuća na mjestu današnje Muzičke škole)</i>	203	1		1	4
20.	Bahmanović Alija	320	1		1	3
21.	Bajat Lazar <i>Potpisnik predstave mostarskih Srba Zemaljskoj vladi u vezi vojne obaveze, 22. 11. 1881.³⁵</i>	165	1		1	4
22.	Bajović Jovo – nasljednik Aremović Risto	350	1	1		2
23.	Bakamović Derviš <i>Sin Hasan-agin, brat Ibrahimov. 27. marta 1838. uvakufio kuću i četiri dućana u prizemlju u Čejvan-čehajinoj mahali.³⁶ (kuća lijevo na dnu Hadžajlića sokaka)</i>	198	1		1	4
24.	Bakšić Stojan	25	1		1	3
25.	Balta Salih <i>Umro 1917.³⁷ (kuća u Baltinom sokaku)</i>	10	2		2	10
26.	Balta Salih <i>(kuća preko puta džamije Tere Jahje u Džajinom sokaku. Na mjestu ove kuće 1930. je izgrađena prizemna kuća sa gostionom Tome Ćosića)</i>	442	1	1		3

34 A. Mehmedović 2018, 46.

35 V. Ćorović 1999, 103

36 Regesta Franjevačkog arhiva u Mostaru 1446–1862, Mostar, 1984, 97.

37 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 749/7, kutija 35.

27.	Balta Salih – nasljednici Velić Hasan i Učaković Ibrahim <i>(kuća na samom ulazu na Tepu)</i>	5	1		1	6
28.	Banić Marija	74	1		1	4
29.	Basnić Mehmed i Alija <i>(kuća u Soldinom sokaku)</i>	23	1		1	7
30.	Basnić Salih	18	1		1	3
31.	Basnić Salih	24	1		1	3
32.	Bečević Salih	254	1		1	3
33.	Begović Husein-efendija	139	1		1	5
34.	Behlilović Salih ³⁸ <i>(kuća na dnu Behlilovića sokaka)</i>	99	1		1	7
35.	Behlilović Salih <i>(kuća južno od Roznamedžijine džamije)</i>	122	1		1	3
36.	Behlilović Salih – nasljednik Džabić Šaćir	4	1		1	2
37.	Behmen Alija	230	1		1	4
38.	Behram Aršlan i Smail	94	1		1	4
39.	Beklija Mustafa – nasljednik Beklija Salih <i>Djed Hakije Beklije.</i> <i>(kuća preko puta Tere Jahine džamije)</i>	341	2	2		4
40.	Beklija Mustafa – nasljednik Beklija Salko <i>Mujezin džamije Tere Jahe 1888.</i>	322	1		1	5
41.	Bilić Dimitrija <i>Iz porodice Bilić je bilo mnogo aktivnih članova pjevačkog društva „Gusle“.</i>	Bb	1		1	3
42.	Bjelobrč Jefto <i>Predsjednik Crkvene školske opštine. Austrougarskoj vlasti 1881. nudio konfidentske usluge.³⁹</i> <i>(kuća sagrađena 1867, vicekonzulat Velike Britanije)</i>	301	1		1	3
43.	Bjelobrč Jefto <i>Stanovao u Bjelobrčkovom sokaku, danas ulica Pere Lažetića. Navodno, sa 30.000 dukata finansirao ustanak protiv osmanske vlasti 1875/78.⁴⁰</i>	395	1		1	3

38 Drugi dan po ulasku austrougarske vojske u Mostar, 6. augusta 1878. godine, general Jovanović, komandant XVIII pješadijske divizije, imenovao je Gradsko vijeće u koje je pomenuti izabran. H. Kreševljaković 1991, 248-249.

39 J. Branković 2009, 112.

40 K. Peez 2002, 124-125.

44.	Bjelobrk Jefto <i>(kuća u današnjem sokaku Braće Krpo)</i>	400	1		1	3
45.	Bjelobrk Jefto <i>(kuća na uglu Šaranova sokaka, danas Braće Trbonja)</i>	300	1		1	3
46.	Bišćević Ahmed <i>U kući 1888. živio Hadže Bišćević, muzejin Karadžoz-begove džamije.⁴¹ (poznati Bišćevića čošak)</i>	70	1		1	5
47.	Bišćević Smail aga <i>Umro 1888.⁴²</i>	68	1		1	6
48.	Blanić Mijo <i>Potpisnik predstavke mostarskih Srba Zemaljskoj vladi u vezi vojne obaveze, 22. 11. 1881.⁴³ 1900. godine iznajmio dućan Memi-hodžinog vakufa za 58 kruna godišnje.⁴⁴ (kuća preko puta sokaka Husrefa Ćišića)</i>	228	2	1	1	7
49.	Bogut Ivan	260	1	1		3
50.	Bojanić Mijo <i>(kuća na Donjem putu do Džinovića sokaka)</i>	411	1		1	6
51.	Bošnjak Franjo <i>Djed Marka i Aleksandra Ace.</i>	325	1		1	4
52.	Brkić Alaga <i>Otac Huseina, imama džamije Tere Jahje. Kuća srušena u savezničkom bombardovanju 14. 1. 1944.</i>	290	1	1		4
53.	Brkić Salih <i>Umro 1930.⁴⁵</i>	304	1	1		3
54.	Brkić Sava	382	1		1	4
55.	Brko Hadžija	313	1	1		1
56.	Bubalo Omer	249	1		1	4
57.	Bubić Muhamed <i>U kući živio i Alija Bubić, muzejin Ćose Jahja džamije 1888.⁴⁶</i>	214	1	1		2

41 Dopis Kotarskom uredu Mostara, broj 10210 od 30. jula 1888. / privatna arhiva

42 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 801/1888, kutija 1.

43 V. Ćorović 1999, 103.

44 Arhiv HNK/Ž Mostar, Vakufsko povjerenstvo, 331/00, kutija 8.

45 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 381/30, kutija 44.

46 Dopis Kotarskom uredu Mostara, broj 10210 od 30. jula 1888. / privatna arhiva

58.	Bubić Salih – nasljednik Bubić Mehmed <i>Salih ef. Bubić bio 1888. mualim Mahmud ef. Čišića mekteba i imam Roznamedžijine džamije. Bubići su porijeklom iz Ljubinja.⁴⁷</i>	Bb	1		1	3
59.	Buljević Mehmed – nasljednik Buljević Ibrahim	407	1		1	4
60.	Crnogorac Jefto	113	1		1	4
61.	Čelar Mustafa	84	1		1	2
62.	Čelar Mustafa Hadži Ahmet <i>(kuća u „Čelarovini“, području Srednje ulice između Haljeveća i Rizikalova sokaka, vidjeti kartu sokaka)</i>	119	1		1	4
63.	Čelar Mustafa Hadži Mehmed <i>(Čelarovina)</i>	120	1		1	2
64.	Čelar Salih⁴⁸ <i>Umro 1910.⁴⁹</i> <i>(Čelarovina)</i>	117	1		1	4
65.	Čehajić Hasan-beg <i>Umro 1888.⁵⁰</i>	6	1		1	5
66.	Čehajić Hasan-beg⁵¹ <i>(kuće u Sinan pašinoj mahali blizu Tepe)</i>	11	3		3	14
67.	Čehajić Hasan-beg	13	1		1	6
68.	Čehajić Hasan-beg <i>(kuće u Čiberovom sokaku)</i>	43	2		2	11
69.	Čenan Hadža <i>Muhamed ef. Čenan, živio u Tere Jahja mahali.⁵² 1888. bio imam Mehmed-čehajine džamije.⁵³</i> <i>(kuća na Donjem putu)</i>	430	1		1	4
70.	Čenan Salko	421	1		1	2
71.	Čolić Đorđo – nasljednik Čolić Todor <i>(kuće na Glavnoj ulici preko puta benzinske pumpe kod zgrade „Bejrut“)</i>	333	2		2	7

47 Hivzija Hasandedić 2009, 76–77.

48 Još 1878. godine imao registrovanu trgovinu na malo. *Bosanski glasnik*, 275.

49 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 510/1910, kutija 12.

50 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 752/1888 i 877/1888, kutija 1.

51 Njegovi potomci Teufikbeg i Abdulahbeg Čehajić su rođeni u Palestini. Oni su po želji svojih roditelja, da bi sačuvali svoju narodnosnu pripadnost i bosanski jezik, 1934. godine doputovali u Mostar i oženili djevojke iz uglednih mostarskih porodica. *Osvit*, broj 104, Sarajevo, 1944, 4.

52 Hivzija Hasandedić 2000, 97

53 Dopis Kotarskom uredu Mostara, broj 10210 od 30. jula 1888. / privatna arhiva

72.	Čolić Todor <i>Potpisnik predstavke mostarskih Srba Zemaljskoj vladi u vezi vojne obaveze, 22. 11. 1881.⁵⁴ (kuća na uglu Krpinog i Pere Lažetića sokaka)</i>	378	1		1	8
73.	Čopelj Ibrahim	206	1		1	3
74.	Čustović Omer <i>(kuća na mjestu današnje Muzičke škole)</i>	212	1	1		3
75.	Čemalović Muhamed <i>Hadži hafiz Muhamed Čemalović (1824-1890). Od 1878. do 1887. bio imam i hatib Nezir-agine i Tabačice džamije. Prepisivač više rukopisa.⁵⁵ Ostavio novac Derviš-pašinoj džamiji da se uče hatme za njegovu dušu.⁵⁶ Žena Alka, kći Huseina Fazlibegovića. (kuća na Glavnoj ulici preko puta sokaka Husrefa Čišića. Na nju je pao dio oborenog američkog bombardera B-24 14. januara 1944, pri čemu se kuća zapalila.)</i>	226	1		1	7
76.	Čemalović Muhamedaga	Bb	1		1	2
77.	Čemalović Mustafa <i>Hafiz, zvani „Arap-hodža“. Krajem XIX stoljeća bio imam i hatib Derviš-pašine i hadži Ali-bega Lafe (Bakamovića) džamije.⁵⁷ (kuća u Srednjoj ulici, na mjestu današnje zgrade „Šipad“)</i>	51	1		1	6
78.	Čenan Ahmed	310	1		1	4
79.	Čimeraga Memešaga	Bb	1		1	2
80.	Čišić Mustafa (Vilovina) <i>Mustafa Čišić Sidki-efendija, mostarski alim. Bio je prvi muderis medrese u Cazinu 1868. Umro 1881.⁵⁸ Sahratio ubijenog muftiju Mustafu Sidkija ef. Karabega 3. augusta 1878. (kuće na dnu Solakovića sokaka)</i>	92	2		2	13
81.	Čokorilo Simo i Pero <i>Iz porodice hroničara Prokopija Čokorila (1800-1863), rodom iz Plane kod Bileće.⁵⁹</i>	234	1	1		1

54 V. Čorović 1999, 103.

55 A. Mehmedović 2018, 124.

56 Arhiv HNK/Ž, Arhiv Vakufskog povjerenstva, Mostar 158/1892.

57 S. Kajmović 2017, 75.

58 A. Mehmedović 2018, 129.

59 V. Čorović 1999, 87.

82.	Čuk Ilija <i>(kuća na uglu Glavne i Rizikalove ulice na mjestu današnjeg Opštinskog suda)</i>	109	1		1	3
83.	Čuk Mara	111	1	1		2
84.	Čuk Mitra	110	1	1		2
85.	Čupina Ibrahim <i>Brat Alage koji je kupio kuću poviše Carinskog harema, današnjeg želj. tunela.⁶⁰ (kuća u Srednjoj ulici preko puta sokaka Pere Lažetića, ranije Bjelobrakovog)</i>	291	1	1		2
86.	Čupina Osman <i>(na kraju Drljevića sokaka, uz današnji park na Musali)</i>	248	1		1	5
87.	Čurić Husein	386	1	1		3
88.	Čurić Ibrahim	38	1		1	4
89.	Čurić Mahmut	42	1		1	4
90.	Dadić Mahmutaga <i>mutevelija Sinan-pašina vakufa.⁶¹ (kuća u Čiberovom sokaku)</i>	36	1		1	8
91.	Dadić Mahmutaga	37	1		1	4
92.	Dedić Jusuf Hasan, nasljednici	188	1		1	3
93.	Dedić Salih – nasljednik Dedić Ahmed <i>(kuća uz današnji kompleks „Razvitak“ bivše robne kuće)</i>	217	1		1	7
94.	Dostović Mehmed <i>(kuća u Pere Lažetića sokaku, uz zgradu „Mikanovina“)</i>	379	1		1	7
95.	Dračić Hafiz – nasljednica Pekušić Allija <i>Hafiz Hasan ef. Dračić (1840–1909) veleposjednik i cenzor Zemaljske banke u Mostaru.⁶²</i>	Bb	1		1	6
96.	Dračić Ibrahim – nasljednik Dračić Šaćir	Bb	1		1	4
97.	Dragomil Ilija	384	1	1		2
98.	Dreč Sava <i>Plaćao mukatu Memi-hodžinom vakufu od 3,5 forinte godišnje, 1895. godine.⁶³</i>	408	1		1	5
99.	Drljević Ahmed	239	1		1	3
100.	Drljević Ibrahim	244	1		1	2

60 Kazivanje Zinete (Smaila) Čupina, ud. Dizdar, 23. 10 2019.

61 Arhiv HNK/Ž, Arhiv Vakufskog povjerenstva, Mostar, br 2/1892.

62 S. Kajmović 2017, 112.

63 Arhiv HNK/Ž Mostar, Vakufsko povjerenstvo, 54/96, kutija 5.

101.	Drljević Mahmut <i>Supruga Zejna, r. Topalović, djeca: Ibrahim, Muhamed, Salih i Fatima. (kuća u Drljevića sokaku)</i>	245	1		1	2
102.	Drljević Mahmut – nasljednik Šarić Ivan	Bb	1		1	1
103.	Drljević Muharem	247	1		1	6
104.	Dugonja Risto	20	1		1	2
105.	Dumnjak Hasan <i>Treba da stoji Dumnjak.</i>	174	1		1	5
106.	Dumnjak Jusuf <i>Treba da stoji Dumnjak. (kuća u Dumnjakovom sokaku, danas ulica Husrefovića)</i>	170	1		1	5
107.	Dunderević Vukan	396	2		2	5
108.	Duran Alija	197	1		1	4
109.	Duro Omer - nasljednik	336	1	1		1
110.	Dušan Jovanka – nasljednik Balorda Vukan <i>Vukan je djed narodnog heroja Mladena Balorde (1921–1945). U porodici Balorda rodio se 1801. jeromonah Gavriilo.⁶⁴</i>	334	2	1	1	5
111.	Dumnjak Hasan	193	1		1	3
112.	Dumnjak Husein <i>(kuća u Dumnjakovom sokaku, danas Husrefovića)</i>	175	1		1	6
113.	Dumnjak Jusuf	177	1		1	1
114.	Džabić Hadži Mustafa <i>Sin hadži Muhameda. Umro 1887. i sahranjen u malom haremu kod Karađozbegove džamije.⁶⁵</i>	185	1		1	8
115.	Džabić Mustafa Efendija <i>Isti kao pod brojem 114. Imenovan u Gradsko vijeće po ulasku austrougarske vojske u Mostar.⁶⁶ U kući 1888. živio i Ahmet Džabić, hatib Karađoz-begove džamije.⁶⁷</i>	186	1		1	7
116.	Džabić Salih	261	2		2	9

64 V. Ćorović 1999, 47

65 S. Kajmović 2017, 79.

66 Drugi dan po ulasku austrougarske vojske u Mostar, 6. augusta 1878. general Jovanović - komandant XVIII pješadijske divizije, imenovao je Gradsko vijeće u koje je pomenuti izabran. H. Kreševljaković 1991, 248-249.

67 Dopis Kotarskom uredu Mostara, broj 10210 od 30. jula 1888/ privatna arhiva

117.	Džabić Šaćir Efendija <i>Hadži Ahmed Šaćir ef. Džabić (1805–1884). Prvi mostarski muftija u austrougarskom periodu 1878-1884. Otac poznatog vođe Pokreta za vjersko-mearijsku autonomiju muftije Ali Fehmija ef. Džabića.⁶⁸ U kući živio i mlađi brat Ali Fehmija, Sulejman Džabić, imam Ćose Jahja džamije.⁶⁹ (kuća u današnjoj Fejićevoj ulici na mjestu stare Pošte, kasnije zgrade Biosfera)</i>	187	1		1	6
118.	Džamonja Filip	75	1		1	2
119.	Džinko Husein	437	1		1	3
120.	Džinko Salih	440	1		1	6
121.	Džinović Hasan <i>Nasljednik Husein Kurt</i>	321	1	1		2
122.	Džinović Hasan – nasljednici Džinović Ibrahim i Mustafa	413	1		1	5
123.	Đurić Mijo	216	1		1	4
124.	Đurić Risto	215	1		1	4
125.	Faladžić Jusuf	155, 157	2		2	4
126.	Fazlibegović Fazilaga	297	1		1	5
127.	Fazlibegović Husein <i>Kuća 1901. godine iznajmljena za gimnazijski konvikt.⁷⁰ (Srednja ulica, preko puta Memi hodžine džamije, kasnije kuća porodice Ribica)</i>	293	2	1	1	7
128.	Fazlibegović Salih <i>Mutevelija Mehmed-ćehajina vakufa 1895. bašmuktar mahale Carina, umro 1920.⁷¹</i>	163	1		1	5
129.	Fejić Hasan – nasljednici Fejić Alija i Mehmed <i>Alija Fejić iznajmio dućan Memi-hodžina vakufa za 58 kruna godišnje.⁷²</i>	305	1		1	7
130.	Fišić Niko	71	1		1	4
131.	Frlj Avdo	49	1		1	5
132.	Gavrilović Jovanka, nasljednik Drapčić	427	1		1	2
133.	Glavović Mustafa – nasljednik	77	1		1	3

68 A. Mehmedović 2018, 144.

69 Dopis Kotarskom uredu Mostara, broj 10210 od 30. jula 1888/ privatna arhiva

70 Arhiv HNK/Ž Mostar, Vakufsko povjerenstvo, 269/00, kutija 8.

71 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 19/1920, kutija 7.

72 Arhiv HNK/Ž Mostar, Vakufsko povjerenstvo, 331/00, kutija 8.

134.	Gluhić Omer <i>Omer Hulusi ef. Gluhić bio je. imam sultan Selimove džamije u Mostaru od 1851. do 1884. Od 1883. do 1885. na dužnosti kadije Okružnog suda u Mostaru.⁷³ (kuća u Kresinom sokaku, prema Neretvi)</i>	123	1		1	9
135.	Goleš Kata - nasljednica	285	1		1	6
136.	Govedarica Risto	371	1		1	3
137.	Grebo Dervišaga <i>Mutevelija Sinan-pašina vakufa.⁷⁴ (kuće na ulazu na Mejdan (Trg 1. maja) iz Srednje /Braće Fejića ulice, srušena u savezničkom bombardovanju 14. januara 1944. Sada je tu stambena zgrada)</i>	26	2		2	8
138.	Grebo Dervišaga <i>Umro 1888.⁷⁵ Godine 1851. poslije pogibije Ali-paše Rizvanbegovića predao je njegovu ostavštinu od 25.000 groša njegovim sinovima, Hafiz-paši i Rustem-paši Rizvanbegoviću.⁷⁶</i>	32	1	1		1
139.	Grebo Dervišaga <i>(kuća kod Sinan pašine džamije)</i>	33	1		1	8
140.	Grisel Mijo (treba Grizelj) <i>iznajmio vakufski dućan 1891. godine.⁷⁷</i>	39	1		1	5
141.	Grkovac Đorđe iz Raguze (Dubrovnik)	Bb	1		1	3
142.	Grković Stevan	67	1		1	5
143.	Grujica Ilija – nasljednici Dokić Soka i Grujica Jefa (treba Jefta)	327	1		1	8
144.	Gundelj Mehmed – nasljednik Gundelj Alija <i>(kuća na mjestu današnje zgrade Zavoda zdravstvenog osiguranja HNK, preko puta Karađoz-begove džamije)</i>	79	1		1	5
145.	Gundelj Omer	241	1		1	2
146.	Gundelj Salih	78	1		1	3
147.	Guzo Salih Treba Gozo.	210	1		1	4
148.	Hadžajlić Husein	208	1		1	5

73 A. Mehmedović 2018, 185.

74 H. Hasandedić 2000, 111.

75 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 700/1888, kutija 1.

76 Regesta Franjevačkog arhiva u Mostaru, 135.

77 Arhiv HNK/Ž Mostar, Vakufsko povjerenstvo, 70-100/92, kutija 2.

149.	Hadžajlić Husein	209	1	1		3
150.	Hadžajlić Ibrahim <i>Umro 1917.</i> ⁷⁸	207	1		1	3
151.	Hadžić Avdo <i>Žena Duda, rođ. Tikvina, sinovi Mehmed, Ahmet i Mustafa.</i>	144	2		2	6
152.	Hadžić Husein	418	1	1		1
153.	Hadžić Muhamed <i>Vjerovatno otac književnika Osmana Nurija Hadžića (1869–1937) (kuća u ulici A. Rizikala)</i>	101	1		1	5
154.	Hadžić Mustafa	420	1	1		2
155.	Hadžimahmutović Mustafa <i>Bio mutevelija jednog vakufa.</i> ⁷⁹	432	1		1	6
156.	Hadžimušić Mehmed	61	1		1	3
157.	Hakalo Alija	316	1		1	3
158.	Halavac Alija	222	1		1	7
159.	Halavac Alija	223	1		1	2
160.	Haljevac Ali Efendija	Bb	1		1	2
161.	Haljevac Ali Efendija <i>Upravnik Mostara i jedan od vođa otpora austrougarskoj okupaciji 1878. (kuća preko puta Karadoz-begove džamije)</i>	80	1		1	4
162.	Haljevac Ali efendija <i>(kuća u Haljevcévom sokaku- danas ulica Huse Maslića)</i>	125	1		1	5
163.	Haljevac Ali-efendija	126	1		1	5
164.	Haljevac Husein <i>Žena Hata kći Mula Omera Hadžiosmanovića.</i>	162	1		1	5
165.	Haljevac Ibrahim <i>(ćošak Haljevcéve i Srednje ulice, kasnije zgrada Huseina Komadine, brata Mujaginog. Prije odseljenja u Bursu, 1893. godine, Husein je za daleko nižu cijenu nego što ga je gradnja koštala kuću prodao opštini Mostar)</i>	124	1		1	4
166.	Hašimija Alija ⁸⁰ <i>Mujezin Tere Jahja i Memi-hodžine džamije. Od Hašimija bili još hafiz Omer i Ibrahim, porodica izumrla početkom XX stoljeća. (kuća zapadno od Memi hodžine džamije)</i>	394	1	1		2

78 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 1625/1917, kutija 38.

79 Arhiv HNK/Ž, Arhiv Vakufskog povjerenstva, Mostar 382/1892.

80 H. Hasandedić 2000, 92, 97.

167.	Herbeš Todor	404	1	1		3
168.	Humo Alija <i>Sin Ahmed-age</i> <i>(kuća u Muftića sokaku, danas ulica</i> <i>Osmana Ose Grebe)</i>	181	1		1	5
169.	Humo Alija <i>(kuća na mjestu bivše Robne kuće Razvitak)</i>	218	1		1	5
170.	Humo Hasan <i>Sin Ahmed-age</i>	238	1	1		1
171.	Humo Ibrahim <i>Umro od španske gripe 1918.⁸¹ Djeca:</i> <i>Ibrahim, Fatima, Alija, Zineta, Salih i Emina.</i> <i>(kuća na početku Drljevića sokaka)</i>	243	1		1	2
172.	Humo Omer <i>Omer Hazim ef. Humo, rođen u Mostaru 1808.</i> <i>Mualim i muderis u Stocu, Mostaru, Konjicu.</i> <i>Jedan od naših prvih prosvjetitelja novijeg</i> <i>doba. Zagovarao uvođenje bosanskog jezika u</i> <i>nastavu. Autor prvog ilmihala Sehletul - Vusul</i> <i>(Lagani pristup) koji je štampan na bosanskom</i> <i>jeziku arapskim pismom. Ovaj udžbenik je prvi</i> <i>štampani alhamijado tekst u Bosni.⁸²</i>	192	1		1	5
173.	Humo Salih – nasljednik Humo Mustafa <i>Salih-aga Humo 1888. bio muhtar Hadži</i> <i>Baline mahale (Brankovac)</i> <i>(kuća na početku današnje ulice M. Balorde)</i>	240	1		1	4
174.	Husković Muharem – nasljednik Husković Alija	335	1		1	4
175.	Husnić Mehmed	308	1		1	5
176.	Ibriktar Mustafa <i>Hasan-aga, sin Halilov, bio ibriktar Ali-paše</i> <i>Rizvanbegovića 1850. Još živjeli Mustafa ef. i</i> <i>Salih aga. Porodica izumrla.⁸³</i> <i>(kuća na dnu Kljunova sokaka)</i>	147	1		1	3
177.	Ivanišević Ilija <i>Rodom iz Popova polja, obogatio se kao</i> <i>čebedžija i užar, sačuvao jevanđelje iz XIV</i> <i>stoljeća.⁸⁴ Najstariji grob Ivaniševića na</i> <i>Pravoslavnom groblju je od 1767.</i> <i>(kuća u Telčevoj ulici)</i>	63	1		1	7

81 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 178/1919, kutija 3.

82 A. Mehmedović 2018, 248.

83 H. Hasandedić 2009, 43.

84 V. Čorović 1999, 51.

178.	Ivanišević Ilija <i>Kuća u slijepom sokaku u ulici Braće Trbonja. Ilija imao tri sina: Risto (1842–1913), Todor i Mitar.⁸⁵ Potpredsjednik Srpskog gimnastičkog društva Obilić 1904.⁸⁶ (kuća u Bjelobrkovom sokaku, danas ulica Pere Lažetića)</i>	374	1	1		5
179.	Janjić Jovan	62	1		1	5
180.	Jazvin Mustafa <i>U kući 1888. stanovao hadži Ibrahim Rizvanić, mujezin Hafiz-hodžine džamije.⁸⁷</i>	220	1		1	4
181.	Jelačić Đorđe ⁸⁸ <i>Iz Brankovca, nasljednici Jelačić Sava i Risto.⁸⁹ Plaćao mukatu Memi-hodžinom vakufu od 5,35 forinti, 1895. godine.⁹⁰</i>	Bb	1		1	5
182.	Jelić Manojlo – nasljednik Jelić Jovo	58	1		1	4
183.	Jeremić Jovan ⁹¹ <i>(tri kuće u Solakovića sokaku)</i>	72	3	1	2	8
184.	Jeverica Krista	60	1		1	2
185.	Jeverica Risto – nasljednik Jeverica Stipo	59	1	1		2
186.	Jonić Salih <i>Hadži Salih-aga Jonić iz Jonića sokaka.</i>	17	1		1	3
187.	Jugo Muharem	287	1	1		2
188.	Jurković Mato	326	1	1		2
189.	Kablar Stojan <i>Djed sudije Okružnog suda Save, koji je ubijen 1941. Porodica u Mostaru 1757.⁹²</i>	412	1		1	4
190.	Kadijević Alija	154	1		1	4
191.	Kadijević Hasan <i>(kuća u Srednjoj, danas Fejićevoj ulici, preko puta Faladžićeva sokaka)</i>	151	1		1	8
192.	Kajon Moše <i>Vjerovatno Koen Moše predsjednik Jevrejske opštine Mostara do 1911. godine</i>	153	1	1		4

85 Risti I. Ivanišević, „Uspomene Riste I. Ivaniševića Mostarca“, Časopis Brastvo, br. XXVII, Beograd, 1934.

86 Kristina Pantelić-Babić 2018, 54.

87 Dopis Kotarskom uredu Mostara, broj 10210 od 30. jula 1888/ privatna arhiva

88 Drugi dan po ulasku austrougarske vojske u Mostar, 6. augusta 1878, general Jovanović - komandant XVIII pješadijske divizije, imenovao je Gradsko vijeće u koje je pomenuti izabran. H. Kreševljaković 1991, 248-249.

89 Bosanski glasnik, 275.

90 Arhiv HNK/Ž Mostar, Vakufsko povjerenstvo, 54/96, kutija 5.

91 Godine 1900. vlasnik gostionice. Bosanski glasnik, 275.

92 V. Ćorović 1999, 47.

193.	Kajtaž Hadži Efendija <i>Hadži Arif ef. Kajtaž, rođen u Mostaru oko 1815. Studirao u Istanbulu. Kao muderis u Mostaru ostavio zabilježen trag u prosvjeti. Po okupaciji 1878. bio 3 mjeseca u zatvoru, osumnjičen da je imao veze sa snagama koje su pružale otpor carskoj vojsci. Umro 23. 12. 1897.⁹³ (Kuća na obali Neretve između Kresina i Behlilovića sokaka)</i>	102	1		1	12
194.	Kalaš Hamid <i>Umro 1908.⁹⁴</i>	302	1		1	4
195.	Kapetanović Ibrahimbeg <i>Drugi gradonačelnik Mostara za vrijeme Austro-Ugarske od 1890. do 1897. U ovoj kući 1899. godine je bio gimnazijski konvikt sa 19 učenika.⁹⁵ (kuća u Begovom sokaku)</i>	164	2		2	9
196.	Kapić Mehmed (Šarić)	294	1		1	6
197.	Kapić Smail <i>Isti kao pod 198. (kuća na Glavnoj ulici, danas stambena zgrada - neboder)</i>	225	1		1	7
198.	Kapić Smail, sin Saliha <i>trgovac, umro 05. 01. 1922. u 57. godini. Žena Ziba, rođena Hadžiomerović, sinovi: Salih, Husein, Edhem, Mehmed (1903), Hasan (1905), kćerke: Duda, udata Huremović, Habiba, Safija, Emına (1907), Nevzeta (1909), Sadeta (1911).⁹⁶</i>	224	1		1	1
199.	Kasumović Mehmed	276	1		1	4
200.	Kazazić Ahmed <i>Umro 1907. sin Muharema.⁹⁷ Vjerovatno Salihov brat.</i>	269	1		1	3
201.	Kazazić Salih ⁹⁸ <i>Današnja adresa kuće je M. Balorde 29.</i>	270	1		1	3

93 Hasan Nametak 1941,78; A. Mehmedović 2018, 283.

94 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 1387/1908, kutija 10.

95 Arhiv HNK/Ž Mostar, Vakufsko povjerenstvo, 77/99, kutija 7.

96 Smrtovnica u arhivu Šerijatskog suda, Arhiv HNK/Ž, Mostar, K/16 1922. broj 10/22, K/34 1934. broj 234/34

97 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 236/1907–8, kutija 7.

98 Salih Kazazić (1860–1905), supruga Đevahira, rođena Alikalčić. Godine 1905. prilikom obilaska svojih imanja u zapadnoj Hercegovini (Brottnjo, Mostarsko blato) Saliha su izboli noževima njegovi kmetovi, a konj ga sam doveo kući, gdje je poslije nekoliko dana umro. Salihovi potomci su poslije toga ipak na konak u kuću primali potomke tih kmetova-ubica,

202.	Kisić Nikola	Bb	1		1	3
203.	Kisićuša Mara (<i>vjerovatno po prezimenu muža ili oca Kisić</i>)	352	1		1	3
204.	Kišić Đorđe (<i>treba Kisić</i>) <i>otac mostarske liske i šereta Vase Kise. Kuća u neposrednoj blizini džamije Tere Jahje.</i>	448	2	1	1	3
205.	Klim Mustafa	392	1		1	2
206.	Klunović Mustafa <i>Izumrla porodica Kljun porijeklom iz sela Kljuna kod Nevesinja.. (kuća na početku Kljunova sokaka)</i>	150	1		1	5
207.	Koluder Ibrahim	344	1		1	3
208.	Koluder Salih <i>Otac Avdage, muža Emine Sefić – Lijepe Emine iz pjesme A. Šantića. (kuća na Donjem putu)</i>	434	1		1	3
209.	Komad Aleksa	166	1		1	2
210.	Komadina Husein <i>Hadžija, (1830–1912), brat gradonačelnika Mujage i sin Omera. Odselio u Anadoliju 1893. živio i umro u gradu Bursi. Godine 1889. izgradio zgradu na uglu Fejićeve i Huse Maslića.⁹⁹ (kuća na Glavnoj ulici, sjeverno od Husein-hodžine džamije)</i>	221	1		1	8
211.	Kommenović Goša	283	1		1	3
212.	Korkut Alija – nasljednik Telac Salih	173	1		1	2
213.	Koso Abdo <i>(kuća na južnom uglu Biščevića sokaka i Fejićeve ulice)</i>	53	1		1	8
214.	Koso Hamid	152	1		1	3
215.	Koso Hamidaga <i>(kuća na južnom uglu Biščevića sokaka i Fejićeve ulice)</i>	54	1		1	4
216.	Kotlica Hasan	199	1		1	4
217.	Kovač Jaso	324	1	1		4

ne dajući mržnji da se razvije. Salihova djeca: kćeri Hana (1895) – udata Kajtaz, Duda – udata Hasanefendić, poslije muževe smrti udata za Husagu Frlja, Fata – udata Kotlo, Aiša – udata za Fazliju Alajbegovića, Alka – udata za Omera Husagića iz Blagaja, Naza (1904) – udata za trgovca Asima Draču (1901), sina Muhameda. Sinovi: Jusuf (1901), Meho, Alija i Ibrahim (1903). Rodilo se još troje djece koja su umrla kao novorođenčad ili vrlo mladi. / Svjedočenje Semira Kazazića, 10. juni 2018. Mostar.

99 Ibrahim Kajjan 2017, 81

218.	Kovač Omer	436	1	1		2
219.	Kovač Toma	264	1		1	3
220.	Kozjak Hasan	65	1		1	4
221.	Kreso Mustafa <i>Umro 1912, sin Muhameda.¹⁰⁰</i>	135	1		1	4
222.	Kreso Salih	136	1		1	4
223.	Krle Mahmut	357	1	1		3
224.	Krulj Đorđe <i>Stolar, sin Ljubomir, praunuk Rodoljub.¹⁰¹</i>	253	1		1	3
225.	Krulj Vaso – nasljednik Krulj Risto <i>Poznati vinar, podrum u Donjoj Mahali. Ristini potomci žive u Beogradu.¹⁰² Vaso član Srpsko pravoslavne opštine 1881.¹⁰³ Krulj Risto plaćao 1895. mukatu Memihodžinom vakufu od 2,40 forinti.¹⁰⁴ (kuće na trgu Mejdan u Sinan pašinoj mahali)</i>	34	2		2	12
226.	Kruškonja Alija <i>Trgovac, držao radnju na mjestu današnje Muzičke škole. Sinovi Omer, bravar (1893) i Halid, stolar (1906). Omerova djeca: Hasnija/Fatima, Mevlida, Hatidža i Alija. Halidova djeca: Mirsad Linija, Esad i Muharem. Ova kuća je nadograđena na sprat. Adresa je Lacina 36.</i>	433	1	1		2
227.	Kujić Vukan¹⁰⁵ i Đorđe	390	1	1		7
228.	Kujić Spasoje	431	1		1	5
229.	Kukić Omer (1849-1919) <i>Žena Nafa, rođ. Dedović, njegov sin Alija¹⁰⁶ umro od kapi 1940. godine u 51 godini. Imao četiri sina koji su svi umrli kao mala djeca. Ostale dvije kćerke Hatidža i Fatima. (kuća u Fejićevoj ulici, preko puta Bišćevića sokaka)</i>	64	1		1	4
230.	Kukrica Munta – nasljednica	252	1		1	4

100 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 362/1912, kutija 18.

101 Kazivanje Radivoja (Milenka) Krulja, 16. 10. 2019. Mostar

102 Kazivanje Radivoja (Milenka) Krulja, 16. 10. 2019. Mostar

103 V. Ćorović 1999, 89.

104 Arhiv HNK/Ž Mostar, Vakufsko povjerenstvo, 54/96, kutija 5.

105 d 1879. godine vlasnik firme. Bosanski glasnik, 275.

106 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 359/1921, kutija 15.

231.	Kumaden Husein <i>Treba Komadina, isti kao pod 210.</i>	262	1		1	3
232.	Kupusija Mustafa Halil <i>Umro 1921.¹⁰⁷</i>	303	2	1	1	5
233.	Kurt Ahmed ¹⁰⁸ <i>Prodao 1845. imanje na Širokom Brijegu hercegovačkim franjevcima za 145 dukata i time omogućio izgradnju crkve i samostana.¹⁰⁹ (kuća u Kurtovom sokaku)</i>	298	1	1		4
234.	Kurt Ahmed <i>Njegova djeca su: Salih-aga (1839–1890), Ibrahim-aga (1840–1890), hadži Fadil, muderis u Travniku (1845–1893), hadži hafiz kurra Muhamed, muderis u Mostaru (1850–1940) i dvije kćerke, od kojih je jedna bila, na porodu umrla, prva žena Mujage Komadine. (kuća u Kurtovom sokaku)</i>	299	1		1	6
235.	Kurt Ahmed (1810–1895) <i>sin hadži Nuhan-age alemdara (1780–1868). Od 1850. u ovoj kući hadži Ahmeda Kurta, alemdara, bio je ženski sibjan mekteb u kome je mualima bila Fatima Tabak, kći Ibrahima.¹¹⁰ (kuća uz Memi hodžinu džamiju)</i>	296	1		1	6
236.	Kurt Mujaga <i>Sin Mehmed age, brata Ahmedovog.</i>	306	1	1		3

107 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 362/1912, kutija 18.

108 Ahmed Kurt bio je sudionik jednog historijskog događaja za Mostar i Hercegovinu. Poslije Berlinskog kongresa na kojem je Austro-Ugarska dobila pravo za okupacijom Bosne i Hercegovine u Konaku u Brankovcu u Mostaru su, i nakon pašine smrti i ponovnog uvođenja Hercegovine u Bosanski ejalet, ostale sve zatečene službe, sve do posljednjih dana mjeseca jula 1878, kad su u gradu proključale zebnje od rata i zloknog „događanja naroda“, posebno nakon objavljene vijesti u sarajevskoj novini „Bosna“ u drugoj polovici mjeseca jula. Rečeno je, crno na bijelo, „da će austrougarska vojska zaposjesti Bosnu i Hercegovinu“. U mostarskom Konaku formirano je vojno povjerenstvo, nazvano „Džihadskom komisijom“, a sastavljali su ga, uz muftiju Karabega, i vladika Ignjatije, biskup Kraljević, hadži Šaćir Džabić, Dervišaga Grebo, hadži Ahmed Kurt, Mujaga Hadžiselimović, Mulo Oručević, hadži Muhammed Tikvina i brigadir Ali-paša. O. A. Balić 1927-1928, 281–282.

109 Hercegovina prije sto godina: Topografsko-historijski šematizam Franjevačke kustodije i Apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867, (Šematizam fra Petra Bakule), Mostar, 1970, 38-43.

110 H. Hasandedić 2000, 92–93.

237.	Kurt Mujaga <i>Umro 1915. Otac Mehmeda Dželaluddina i Muhameda, prvog mostarskog profesionalnog glumca. Supruga Nazifa r. Selimhodžić (1858–1924)</i>	213	1	1		4
238.	Kurtović Muharem <i>Iz Kurtovića sokaka, danas ulica Rifata Frenje.</i>	424	1		1	5
239.	Kurtović Muharem – nasljednik Petković Pero	423	1	1		2
240.	Kurtović Salih – nasljednik Kurtović Ibrahim	266	1		1	4
241.	Kušalović Jovo	366	1		1	4
242.	Lakišić Alija <i>sin Mustafe-bega.</i>	Bb	1		1	1
243.	Lakišić Hasan <i>1853–06. 07. 1917. Sin Mustaj-bega. Žena Devla, kći Salihage Čelebića.¹¹¹ Poslije smrti muža Devla se 1918. udala za hafiza Omera ef. Džabića, a imanja u Ortiješu, Raštanima i Jasenici poklonila je svojoj braći Husagi, Hasanu, Ibrahimu i Mehmedu Čelebiću 08. 10. 1918.</i>	271	1		1	3
244.	Lakišić Hasan-aga – nasljednik Behlilović Salih	97	1		1	2
245.	Lakišić Hasanbeg <i>Isti kao pod br. 243. Dao podići tri mekteba u Podveležju i uvakufio više objekata. Ostavio 1.000 napoleona u zlatu. Od toga je izgrađena vakufska zgrada na Musali koja je pred II svj. rat donosila prihod od 50.000 dinara godišnje.¹¹² 20. juna 1888. ugostio u svojoj kući prijestolonasljednika Rudolfa i brata cara Franje Josipa, nadvojvodu Otta. (kuća na južnom ćošku Fejićeve i Rizikalove ulice, danas zgrada sa samoposlugom u prizemlju)</i>	96	1		1	7
246.	Lakišić Husein <i>Umro 1910. sin Ibrahim-begov. Nasljednici: supruga Fatima rođ. Čerkić, Ahmed-aga Lakišić, sin Muhamed age, Ali efendija, sin Muhamed age, Alibeg Lakišić, sin Mustaj-bega iz Trabolos Gaeba, Turska, Husaga Lakišić, sin mula Ibrahima.¹¹³ (u Rizikalovom sokaku, odmah do prethodne kuće)</i>	103	1		1	4

111 Smrtnica u arhivu Šerijatskog suda, Arhiv HNK/Ž, Mostar, K/37 br. 1521/17

112 H. Nametak 1941, 78.

113 Smrtnica u arhivu Šerijatskog suda, Arhiv HNK/Ž, Mostar, K/13 br. 639/10.

247.	Lakišić Mahmud	104	1		1	2
248.	Lakišić Muhamed <i>1830–08. 04. 1906, sin Alibega. Mutevelija Lakišića vakufa.¹¹⁴</i>	105	1		1	5
249.	Lakišić Mustafa Beg <i>Iselio u Tursku, Trabolos Gaeb. Sinovi Alija i Salih. Potpisnik izjave 2. maja 1897. da je Lakišića harem bio na mjestu željezničke stanice.¹¹⁵ (kuća u Jonićevom sokaku, današnja Tepa)</i>	12	1		1	10
250.	Lakišić Salih <i>sin Džafer-bega</i>	69	1		1	5
251.	Lihović Muharem	140	1		1	3
252.	Lovrić Stipan <i>Iznajmio vakufski dućan 1891. godine.¹¹⁶</i>	145	1	1		3
253.	Lovrić Stipo	142	1		1	4
254.	Ljuta Derviš-aga <i>Muderis, a kasnije vjeroučitelj u Velikoj gimnaziji u Mostaru. Dobar poznavalac historije islama. Idžazet uzeo pred hadži Arifom ef. Kajtazom.¹¹⁷</i>	Bb	1	1		1
255.	Lute Treba Ljuta Mehmed – nasljednici Selimović Šaćir, Dostović Hakija i Zahirović Mujo	286	1		1	4
256.	Mahale Carina vlasništvo	Bb	1	1		1
257.	Mahmutović hadži Mehmed <i>Umro 1930. kao Mehmed Hadžimahmutović¹¹⁸ (kuća sjeverno od Sinan-pašine džamije)</i>	28	1		1	4
258.	Mahmutović hadži Mehmed – nasljednik Mahmutović Ibrahim	31	1		1	5
259.	Mahmutović hadži Mehmed – nasljednik Mahmutović Smail	30	1		1	8
260.	Manjgo hadži Husein <i>Dobar poznavalac perzijske knjige i jezika, učenik počiteljskog kadije Mustafe ef. Sarajlića.¹¹⁹ (kuća sjeverno od Sinan-pašine mahale)</i>	29	1	1		3

114 K. Peez 2002, 54.

115 Arhiv HNK/Ž Mostar, Vakufsko povjerenstvo 01/97, kutija 6.

116 Arhiv HNK/Ž Mostar, Vakufsko povjerenstvo, 70-100/92, kutija 2.

117 H. Nametak 1941, 78; A. Mehmedović 2018, 327.

118 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 2/1930, kutija 43

119 H. Nametak 1941, 76.

261.	Markić Joso	281	1	1		4
262.	Matanović Pero – nasljednica Kunjadra Anna	146	1		1	4
263.	Mavrak Mijo	205	1	1		3
264.	Mehić Ahmed	454	1	1		1
265.	Mehić Bećir	459	1	1		1
266.	Mehić Ibrahim – nasljednik Mehić Ahmed	132	1		1	3
267.	Mehić Jusuf	450	1	1		1
268.	Mehić Osman	449	1	1		1
269.	Mehić Osman	458	1	1		1
270.	Mehić Salih	457	1	1		1
271.	Mehmedbašić Muhamed <i>Umro prije 1931.¹²⁰ 1888. bio imam i hatib Hafiz-hodžine džamije.¹²¹ (kuća u Karađoz-begovom sokaku)</i>	85	1		1	3
272.	Mičijević Hasan – nasljednik Slipičević Mustafa	167	2	1	1	6
273.	Mičijević Mehmed <i>(kuća u Duvnjakovom sokaku, danas ulica Husrefovića)</i>	168	1		1	4
274.	Mičijević Mustafa	169	1		1	4
275.	Mijatović Risto	284	1		1	3
276.	Mikačić Mijo	Bb	1	1		1
277.	Milić Ibrahim – nasljednik Milić Osman	340	1		1	4
278.	Milić Jovo <i>Supruga Govedarica Soka. Sin Čedomir Čedo (1886) je bio vođa Srpskog društva Soko župe mostarske.¹²² (kuća u današnjoj M. Balorde ulici)</i>	376	1		1	4
279.	Milušić Ivka	364	1		1	4
280.	Milušić Risto	360	1		1	3
281.	Misita Todor <i>Potpisnik predstavke Srba Zemaljskoj vladi u vezi vojne obaveze, 22. 11. 1881.¹²³</i>	237	1		1	3
282.	Mojić Jovo¹²⁴	372	1		1	5

120 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 60/1931, kutija 45.

121 Dopis Kotarskom uredu Mostara, broj 10210 od 30. jula 1888/ privatna arhiva.

122 K. Pantelić-Babić, *Sokol Movement in Herzegovina*, 58.

123 V. Čorović 1999, 89.

124 Iz Mojića sokaka na Carini, Donji put (Ulica H. Zahirovića Lace).

283.	Mrdžo Joso Treba Merdžo	385	2	1	1	4
284.	Muftić Mehmed <i>umro 1930</i> ¹²⁵ .	195	1		1	3
285.	Muftović Salih – nasljednik Muftović Alija	196	1		1	4
286.	Muharemović Mustafa	446	1		1	4
287.	Mujan Omer	250	1	1		4
288.	Mujić Jefto, Treba Mojić <i>(kuća u Mojića sokaku, vidjeti sliku br. 4)</i>	391	1	1		3
289.	Mujić Lazar, Treba Mojić	389	1		1	7
290.	Muslibegović Salih nasljednik Ćelar Mustafa <i>Salihova djeca: Muhamed, Mehmed, Đulsa, Alija i Umihana. Mehmed i Alija se tragično utopili u Buni oko 1924.</i> ¹²⁶	149	1		1	5
291.	Muštović Mehmed	426	1	1		2
292.	Muštović Smail – nasljednik Kajtaž Hadži Efeđija	100	1	1		1
293.	Muštović Muharem Treba Muštović?	Bb	2		2	8
294.	Nakić Julča – nasljednica	419	1	1		4
295.	Nalbanta Derviš <i>Djed Nazifa i Derviša. Kuća sjeverno od Carinskog mosta.</i>	464	1		1	2
296.	Nalbanta Derviš	465	1	1		1
297.	Nazečić Halil – nasljednik Serdarević Jusuf	131	1		1	7
298.	Nepoznat vlasnik	460	1	1		1
299.	Nikšić Alija	129	1	1		3
300.	Novo hadži Osman ⁹⁶ <i>(kuća u Kurtovića sokaku, danas Rifata Frenje)</i>	415	1		1	5
301.	Novo hadži Osman <i>Do 1891. bio mutevelija vakufa Memi-hodžine džamije.</i> ¹²⁷	438	1		1	3
302.	Novo Hasanaga ¹²⁸	232	1		1	9
303.	Novo Mehmed	256	1		1	5

125 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 317/1930, kutija 44.

126 Kazivanje Tadžudina (Murata) Muslibegović, Mostar, 9. 10. 2019.

127 Vlasnik trgovine manufakturnom robom od 1885. godine. *Bosanski glasnik*, 275.

128 H. Hasandedić 2000, 92.

129 Od 1895. godine vlasnik firme. *Bosanski glasnik*, 275.

304.	Okoliš Risto – nasljednik Okoliš Jovo <i>Već u prvoj polovici XIX stoljeća Okoliši su bogate gazde.</i> ¹³⁰	106	1		1	5
305.	Omeragić Muhamed <i>Pomoćnik kod Hasan-bega Lakišića.</i> ¹³¹	86	1	1		2
306.	Omeragić Omer	87	1		1	4
307.	Osman hadži Ahmet <i>Treba Osmanović</i> <i>kasnije Hadžiosmanović</i>	133	1		1	5
308.	Osmanović hadži Ahmet <i>(kuća u Haljevećevom sokaku, danas H. Maslića)</i>	130	1		1	7
309.	Osmanović hadži Ibrahim <i>Ibraga Hadžiosmanović, umro 1908.</i> ¹³²	19	1		1	3
310.	Pajo Smail	307	1		1	4
311.	Papić Mošo	90	1	1		2
312.	Papić Mošo <i>(kuća na Donjem putu /Lacina/ prema Neretvi)</i>	387	1		1	7
313.	Pašić Hasanaga	231	1		1	7
314.	Patak Hata	351	1	1		2
315.	Patak Sulejman	194	1	1		3
316.	Pavlović Đorđe	348	1		1	3
317.	Pavlović Pavo	346	1		1	2
318.	Pavlović Risto	347	1		1	3
319.	Pečko Salih	383	1		1	4
320.	Pehilj Ahmed <i>umro prije 1908.</i> ¹³³	255	1		1	3
321.	Pekušić Muhamed	288	1	1		4
322.	Perić Jovo ¹³⁴ – nasljednici Perić Stipo i Tripko	406	1	1		2
323.	Perić Stipo – nasljednici Perić Jovo i Tripko	416	1		1	6
324.	Perinović Aleksa	73	1	1		3
325.	Perinović Stanko	91	1		1	4
326.	Perković Petar	309	1	1		4

130 V. Ćorović 1999, 39.

131 H. Hasandedić 2000, 314.

132 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 368/1908, kutija 8.

133 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 548/1908, kutija 8.

134 Od 1895. godine, skupa sa bratom Stipom-Šćepanom, vlasnik firme. *Bosanski glasnik*, 277.

327.	Perotić Pero <i>Djeca: Jovo 1906, Milan 1912, Sofija 1914, Milena 1920.</i> ¹³⁵	365	1		1	4
328.	Pešut Rade	377	1		1	4
329.	Petković Vasilj	380	1		1	5
330.	Petrić Aleksa	282	1		1	4
331.	Pičeta Boško <i>Potpisnik predstavke mostarskih Srba Zemaljskoj vladi u vezi vojne obaveze, 22. 11. 1881.</i> ¹³⁶	337	2	1	1	2
332.	Pičeta Boško – nasljednica Akšamuša Stana <i>Pičete su porijeklom iz Popova polja. Evidentirana 23 nadgrobna spomenika na groblju Bjelušine.</i> ¹³⁷ <i>(kuća na Glavnoj ulici kod Kurtova sokaka)</i>	328	2	1	1	5
333.	Pičeta Jefto	331	2		2	3
334.	Pjanić Jovan	401	1		1	3
335.	Pokrajčić Majo	236	1		1	5
336.	Popo Ahmed	227	1		1	4
337.	Popo Omer	359	1	1		3
338.	Preka Gašpar	289	1	1		4
339.	Radić Jovan	373	1		1	6
340.	Radilović Jovo	21	1		1	5
341.	Radović Mijat <i>Potpisnik predstavke Srba Zemaljskoj vladi u vezi vojne obaveze, Osuđen na 12 mjeseci zatvora.</i> ¹³⁸	Bb	1		1	3
342.	Rajković Mehmed <i>(kuća u Telčevom sokaku)</i>	56	1	1		4
343.	Ramić Salih – nasljednici Koničanin Ahmed i Rudan Alija po ¼	353	1		1	4
344.	Raše Nikola	330	1	1		2
345.	Raždija Omer-efendija	134	1		1	4
346.	Repović Marko	381	1	1		3
347.	Ribica Mehmed <i>Otac Ibrahima Ribice, kasnijeg veletrgovca.</i>	397	1		1	6
348.	Ribica Mehmed <i>(kuća u Vejzovića sokaku, kasnije Krpina)</i>	399	1	1		2

135 Kazivanje Mladena Perotića, maj 2019.

136 V. Ćorović 1999, 89.

137 Radomir Stanić 1994, 165.

138 V. Ćorović 1999, 89-91.

349.	Rizikalo Salih	116	1		1	5
350.	Rizvanbegović Ali Mehmed-beg, sin Ali-paše i Meslidži hanume. Rođen u Mostaru 1849, a umro u Erzerumu 1902. kao carski vezir.¹³⁹ (ova kuća je ustvari han Koski Mehmed paše¹⁴⁰)	45	1		1	14
351.	Rizvanbegović Alija	95	1	1		2
352.	Rudan Salih	354	1	1		5
353.	Sakić Mehmed	367	1		1	5
354.	Sakić Omer	429	1		1	5
355.	Salaković Bećir	202	1		1	3
356.	Sefić Hasan	268	1		1	4
357.	Selihodžić Arslan	55	1		1	6
358.	Selimhodžić Mehmed	356	1		1	2
359.	Selmanović Hasan	233	1		1	3
360.	Semiš Risto Alan Treba Semiz	107	1		1	4
361.	Serajlija Mujo	441	1		1	3
362.	Serdarević Hasan	52	1		1	4
363.	Serić Hasan	343	1		1	1
364.	Serić Mustafa	342	1		1	1
365.	Sinanović Hasan <i>Umro prije 1892. Žena Hata, sin Muharem. 1888. bio mujezin Mehmed-ćehajine džamije.¹⁴¹</i>	368	1		1	3
366.	Sirko Salih	405	1		1	3
368.	Slipičević Ahmed	361	1	1		2
367.	Slipičević Bećir	369	1	1		2
370.	Slipičević hadži Ibrahim <i>djeca: Mustafa, Fuad, Reuf i Dutka. Potpisnik Mostarske rezolucije 21. 10 1941.</i>	182	1		1	2
369.	Slipičević Husein <i>Bio imam Fatime kadun i Memi-hodžine džamije od 1894¹⁴².</i>	319	1	1		2

139 P. Čokorilo, J. Pamučina, S. Skenderova, *Ljetopisi*, 50.

140 Han se nalazio u Hanskom sokaku (danas ul. Šerifa Burića) koji u blizini Narodnog pozorišta spaja Glavnu (Titovu) i Srednju (Braće Fejića) ulicu, a izgorio je 1898. godine i nije više obnavljan. Na tom mjestu danas se nalazi omanji park, a prema Glavnoj ulici izgrađena je stambena zgrada. Han je podigao vakif Koski Mehmed-paša 1608/1609. godine. Džemal Čelić, Muhamed Mujić 1956, 261-264.

141 Dopis Kotarskom uredu Mostara, broj 10210 od 30. jula 1888/ privatna arhiva.

142 H. Hasandedić 2000, 100.

371.	Slipičević Mustafa <i>Bio imam Tere jahja džamije od 1874. i mutevelija Fatime kadun vakufa. Kuća prodana Ljubenku (Tvrтка) Milošu za 500 forinti 21. 11. 1881.</i> ¹⁴³	180	1		1	3
372.	Slipičević Mustafa <i>U kući stanovao i Husein, imam Memi-hodžine džamije 1888.</i> ¹⁴⁴	315	1		1	4
373.	Slipičević Salih <i>Bio imam od 1828. Mujezin Fatime kadun džamije. Imam Tere Jahje džamije 1888.</i>	317	1		1	4
374.	Smajić Ibrahim	211	1		1	2
375.	Smajić Ibrahim	461	1	1		1
376.	Smajić Omer	456	1	1		1
377.	Solaković Derviš <i>Derviš ef. Solaković, (Solakovića sokak od ulice Braće Fejića prema Neretvi. U selu Biogradu kraj Nevesinja postoji Solakovića mahala).</i> ¹⁴⁵	93	1		1	3
378.	Soldo Jovan <i>(dvije kuće u Soldinom ili Radulovića sokaku)</i>	22	2		2	7
379.	Soldo Risto	41	1		1	5
380.	Stupac Salih	47	1		1	5
381.	Suša Jovan	425	1		1	6
382.	Suša Jovanka udata Račić	428	1		1	4
383.	Suša Tripko	273	1		1	5
384.	Šabić Mehmed	48	1		1	4
385.	Šabić Mehmed	50	1		1	4
386.	Šarac Selim	422	1		1	3
387.	Šaran Alija <i>(kuća na čošku Šaranova sokaka, danas Braće Trbonja i glavne ulice, danas biffe Boemi)</i>	278	1	1		4
388.	Šaran Mustafa	312	1		1	3
389.	Šaran Salih	314	1		1	3
390.	Šarenac Mara – nasljednica	219	1		1	5
391.	Šarić Ivan	Bb	1		1	2

143 Arhiv HNK/Ž Mostar, Arhiv Vakufskog povjerenstva.

144 Dopis Kotarskom uredu Mostara, broj 10210 od 30. jula 1888 / privatna arhiva.

145 H. Hasandedić 2009, 47.

392.	Šašaroga Ilija <i>(1828–1909) Djeca: Stefan, Hristofer, Jovanka, Ana, Jevto, Marija, Risto. (kuća preko puta Fatime kadun džamije)</i>	363	1		1	6
393.	Šašić Hasan	462	1	1		1
394.	Šator Muharem	275	1		1	4
395.	Šeho Mustafa	444	1		1	3
396.	Šestić Salih	183	1		1	2
397.	Ševa hadži Mustafa	Bb	1		1	9
398.	Ševa hadži Mustafa	Bb	1		1	5
399.	Šiša Mustafa	277	1		1	4
400.	Šola Ristan <i>Potpisnik predstavke Srba Zemaljskoj vladi u vezi vojne obaveze, 22. 11. 1881.¹⁴⁶ (kuća sa parcelom 50x50 metara na mjestu današnjeg parka na Musali sa fontanom)</i>	246	1		1	4
401.	Šola Risto <i>Prema J. Dedijeru i V. Ćoroviću Šole su porijeklom iz Makarske. (kuća na trgu Mejdan kod Sinan-pašine džamije)</i>	35	1		1	5
402.	Šola Risto <i>(kuća na trgu Mejdan kod Sinan pašine džamije)</i>	40	1		1	6
403.	Šola Vojislav <i>Predsjednik Srpske crkvenoškolske opštine Mostar¹⁴⁷</i>	257	1		1	5
404.	Šola Vojislav – nasljednik Dabić Ilija <i>(ova i predhodna kuća su bile na čošku Glavne ulice i Šolinog sokaka)</i>	258	1		1	5
405.	Tanović Ago <i>(kuća na uglu M. Balorde i R. Frenje sokaka)</i>	318	2		2	6
406.	Tanović Omer	417	1		1	3
407.	Taso Ahmed	179	1		1	6
408.	Taso Jusuf	178	1		1	6
409.	Temim Ahmed <i>Slijepi hafiz Ahmed ef. Temim (1854–1929) U šestoj godini obolio od boginja i oslijepio. Završio mekteb i hifz¹⁴⁸.</i>	190	1		1	3

146 V. Ćorović 1999, 103.

147 V. Ćorović 1999, 116.

148 S. Kajmović 2017, 110.

410.	Teržija Hasan	204	1	1		1
411	Tojaga Ahmet	370	1		1	3
412.	Tojaga Ibrahim – nasljednik	447	1		1	2
413.	Tojaga Mustafa	445	1		1	4
414.	Tomić Jovo	114	1		1	2
415.	Tomić Vaso Zurovac	128	1		1	7
416.	Tošić Goša – nasljednica <i>Majka Pere i Zagorke, kuća kod hotel Neretve</i>	388	1		1	5
417.	Travnjak Muhamed	7	1		1	3
418.	Travnjak Stipan – nasljednik Tojaga Mustafa	338a	1		1	4
419.	Trbonja Alija – nasljednik Trbonja Osman <i>Alija bio podvornik u mostarskoj bolnici koja je bila na Mejdanu 1850. (Trbonjin sokak, ulaz iz glavne ulice, preko puta Higijenskog zavoda)</i>	280	1		1	8
420.	Trbonja Ibrahim <i>(kuća zapadno od džamije Tere Jahje)</i>	443	1		1	3
421.	Trbonja Mehmed	311	1	1		2
422.	Trebinčić Mahmut <i>Porodica Trebinjac</i>	201	1	1		2
423.	Trebinčić Mehmed <i>Trebinjac (kuća na današnjem mjestu Gradske banje)</i>	200	1	1		2
424.	Trebinić Ibro	439	1	1		1
425.	Trnovac Husein	358	1	1		2
426.	Tuce Ibrahim	14	1		1	3
427.	Tuta Ristan – nasljednik	329	1	1		2
428.	Usta Hasan	362	1	1		3
429.	Vakufsko vlasništvo <i>(kuće uz džamiju Sinan paše)</i>	27	2	1	1	10
430.	Vakufsko vlasništvo <i>(kuća na ulazu u Solakovića sokak, kasnije na tom mjestu izgrađen Vakufski dvor)</i>	81	1		1	8
431.	Vakufsko vlasništvo <i>(kuća u Rizikalovom sokaku, danas zgrada Opštinskog suda)</i>	108	1		1	3
432.	Vakufsko vlasništvo <i>(kuća u Rizikalovom sokaku)</i>	115	1		1	3

433.	Vakufsko vlasništvo <i>U kući 1888. stanovao Bešir ef. Čolaković, imam Husein-hodžine džamije. (kuća u Haljevećevom sokaku, danas Huse Maslića)</i>	127	1	1		2
434.	Vakufsko vlasništvo <i>(Roznamedžijina medresa)</i>	137	1		1	13
435.	Vakufsko vlasništvo	279	1	1		2
436.	Vakufsko vlasništvo	332	1		1	3
437.	Vakufsko vlasništvo	Bb	1		1	3
438.	Vakufsko vlasništvo	Bb	4	1	3	13
439.	Vejzović Ahmed <i>Ahmed-aga i Alaga Vejzović, sinovi Salih-age, se obavezali da će dok su živi kupovati svijeće za osvjetljenje Memi-hodžine džamije.¹⁴⁹ (kuća u Vejzovića sokaku, danas Braće Krpo)</i>	402	1		1	5
440.	Vejzović Avdo	176	1		1	4
441.	Vejzović Salih	403	1		1	5
442.	Velić Huso <i>(kuća u Baltinom sokaku)</i>	9	1		1	6
443.	Vila Alija <i>Umro 1912, otac Hasan.¹⁵⁰</i>	66	1	1		3
444.	Vilogorac Mustafa	172	1		1	3
445.	Vilogorac Omer	171	1		1	4
446.	Voljevica Vejsil <i>Ranije prezime Silahdar¹⁵¹. Vršio razne vjerske dužnosti od 1885. (kuća u Kljunovom sokaku)</i>	148	1		1	7
447.	Vujevica Mehmed Treba Voljevica, sin Osmana Voljevice. <i>(kuća u Behlilovića sokaku)</i>	98	1		1	5
448.	Vukojević Špiro, Neić	76	1		1	2
449.	Vuković Jeftan – nasljednik <i>(kuća na Donjem putu /Lacina/ prema Neretvi)</i>	410	1	1		3
450.	Vuković Jovo – nasljednik Vuković Stipo <i>Stara mostarska porodica, monah Aksentije Vuković umro 1787. (kuća dijelom na današnjem mjestu tzv. Titove vile)</i>	349	1		1	8

149 H. Hasandedić 2000, 92.

150 Arhiv HNK/Ž Mostar, Kotarski šerijatski sud, 342/1912, kutija 18.

151 H. Hasandedić 2009, 48.

451.	Vukuša Stana – nasljednica (<i>žena Vukovića?</i>)	409	1		1	2
452.	Vulić Sava	375	1	1		4
453.	Zahirović Mustafa	398	1		1	4
454.	Zahirović Omer	467	1		1	2
455.	Zalić Mehmed <i>Treba Zalihić.</i>	455	1	1		1
456.	Zalihić Mustafa <i>Potpisnik izjave 2. maja 1897. da je Lakišića harem bio na mjestu željezničke stanice.¹⁵²</i>	463	1	1		1
457.	Zelenika Blaško ¹⁵³ <i>Porodica Zelenika jedna od najstarijih mostarskih katoličkih porodica (1742).¹⁵⁴ (kuća u današnjoj M. Balorde ulici preko puta Šaranova, danas sokak Braće Trbonja)</i>	274	1		1	7
458.	Zurovac Pero <i>(kuća na Glavnoj ulici, preko puta mezarja Šehitluci)</i>	8	1		1	4
459.	Zvonić Ahmed	292	1	1		2
460.	Zvonić Avdo	323	1		1	3
461.	Zvonić Husein	338	1		1	3
462.	Žderić Karabeg Osman <i>(u originalu Zderić)</i>	393	1		1	2
463.	Živo Ato	44	1		1	2
464.	Žuna Mehmed	466	1		1	2
	UKUPNO	465	497	113	384	1.886

Tabela br. 4. Spisak vlasnika kuća 1881. godine.

Ukupno: broj kućnih brojeva 465; broj kuća 497; od toga prizemnice 113; broj kuća na sprat 384; broj stambenih jedinica (soba) 1.886.

152 Arhiv HNK/Ž Mostar, Vakufsko povjerenstvo 01/97, kutija 6.

153 Drugi dan po ulasku austrougarske vojske u Mostar, 6. augusta 1878, general Jovanović - komandant XVIII pješadijske divizije, imenovao je Gradsko vijeće u koje je pomenuti izabran. H. Kreševljaković 1991, 248–249.

154 V. Čorović 1999, 54.

Zaključak

Godine 1881. austrougarske vlasti provode geodetsko snimanje Mostara. U sklopu izrade katastra urađen je i Spisak stambenog fonda sa popisom vlasnika u gradskom kvartu Carina. Taj prvorazredni historijski izvor pronašli smo u Austrijskom državnom arhivu u Beču. Na osnovu njega bilo je moguće ustanoviti način gradnje i broj soba u svakoj carinskoj kući, stepen naseljenosti, te prosječnu površinu parcele na kojoj se kuća nalazila. Spisak pruža unikatnu sliku stambene i vlasničke strukturu najvažnijeg dijela Mostara na koncu osmanske epohe sa izvornom orijentalno-islamskom arhitekturom. Potvrđuje da su kuće na Carini 1881. u pravilu imale prizemlje i sprat. Bilo ih je ukupno 497 (113 prizemnih i 384 na sprat), a sadržavale su 1.886 soba ili stambenih jedinica. Jedna kuća u prosjeku se sastojala od 3,8 soba ili odaja (hajati i divanhane nisu se računali). Prosječna površina parcele na kojoj se nalazila kuća iznosila je 373 m².

Spisak kuća u mostarskom kvartu Carina (1881) ukazuje na tadašnju socijalnu, društvenu i konfesionalnu pripadnost stanara i vlasnika kuća u tom najstarijem dijelu grada. Vlasnici skoro tri četvrtine kuća (75%) bili su islamske vjeroispovijesti. Među njima je bilo gradonačelnika, veleposjednika, uleme, hadžija, bivših osmanskih vojnih i državnih službenika, te zanatlija i trgovaca. U isto vrijeme svaki četvrti vlasnik kuće na Carini bio je pravoslavne vjere. Uglavnom su to bile ugledne zanatlije i trgovci, afirmirani već tokom XIX stoljeća. Prema istom izvoru, rimokatolici su u mostarskom kvartu Carina 1881. godine bili daleko najmalobrojniji, a u posjedu su imali samo 3% stambenog fonda.

LIST OF HOUSE OWNERS IN QUART CARINA IN MOSTAR IN 1881.

SUMMARY

In 1881, just two summers after the occupation of Bosnia and Herzegovina by the Austro-Hungarian Monarchy, the new government carried out a geodetic survey of the city of Mostar. As part of the creation of the cadastre, a list of the owners of the housing fund was also compiled, which is kept in the Austrian State Archives. The census was conducted before the construction of larger buildings in the Western European style began in Mostar, so it provides a precise picture of the residential and ownership structure at the end of the Ottoman era with the intact Oriental-Islamic physiognomy of the city. Based on the list of houses in the then residential part of Mostar, the old city district of Carina, we were able to determine the social, social, and confessional affiliation of the owners and tenants of the houses. Many of the listed owners are personalities who were active participants in major political events at the end of the Ottoman and the beginning of the Austro-Hungarian administration in our country. In addition to other things, we also learned that at the time of the creation of the List, there were 497 houses with 398 owners at the Mostar Customs, of which about three quarters were Muslims, and one quarter were Orthodox. This historical source is also a useful contribution for genealogical research of Mostar families.

Keywords: Mostar, neighborhood, quarter, Carina, cadastre, List of owners of houses, rooms, families

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori:

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

Arhiv HNK/Ž Mostar: Memoarska građa; Građa Kotarskog Šerijatskog suda Mostar; Vakufsko mearifsko povjerenstvo 1892–1942.

Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo.

Katastarska uprava Opštine Mostar.

Österreichisches Staatsarchiv Abteilung Kriegsarchiv – Wien.

Objavljeni izvori:

1. Aličić, Ahmed, *Opširni katatarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, Sarajevo, 2014.
2. P. Čokorilo, J. Pamučina, S. Skenderova, *Ljetopisi*, Sarajevo, 1976.
3. Hasandedić, Hivzija, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000.
4. Hasandedić, Hivzija, *Sidžil mostarskog kadije 1828–1842*, Mostar, 2015.
5. Hasandedić, Hivzija, *Sidžil mostarskog kadije fragmenti iz 1044–1207. h. god / 1635–1793. godine (regeste)*, Mostar, 2011.
6. Hasandedić, Hivzija, *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179–1182. h.g. / 1765–1769. g. (regesta)*, 2014.
7. Hasandedić, Hivzija, *Sidžil nevesinjskog kadije, 1767–1775. godine (regesta)*, Mostar, 2009.
8. Mujić, Muhamed A., *Sidžil mostarskog kadije 1632–1634*, Mostar, 1987.
9. Regesta Franjevačkog arhiva u Mostaru 1446–1862, Mostar, 1984.

Radovi u časopisima i zbornicima:

1. Balić, Omer A., „Mostar u borbi protiv okupacije“, *Novi Behar*, broj 18, Sarajevo, 1927-1928.
2. Begić, Mustafa, „110 godina katastra zemljišta Bosne i Hercegovine“, *Geodetski glasnik*, 32, Sarajevo, 1998.
3. Bejtić, Alija, „Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, broj 2-4, Sarajevo, 1952.
4. Čelić Džemal; Mujić, Muhamed, „Jedna novootkrivena građevina starijeg doba u Mostaru“, *Naše starine*, III, Sarajevo, 1956.
5. Čosić-Bukvin, Ivan, „Visoki vojni časnici s prostora Međbosuća u službi carske kuće Habsburg (1608–1918)“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice*, Osijek, 2009.
6. Ivanišević, Risto, „Uspomene Riste I. Ivaniševića- Mostarca“, *Časopis Bratstvo*, br. XXVII, Beograd, 1934.
7. Kapidžić, Hamdija; Kreševljaković, Hamdija, „Stari hercegovački gradovi“, *Naše starine*, II, Sarajevo, 1954.
8. Nametak, Hasan, *Mostarska ulema u zadnjih 100 godina*, Narodna uzdanica, 1941.
9. Mitrinović, Čedomil, „Mehmed Ali-paša Rizvanbegović-Stočević“, *Gajret*, god. XIV, br. 20, 1. 11. 1933.
10. Puljić, Borislav; Karač, Zlatko, „Fortifikacijski sustav u urbanoj strukturi Mostara tijekom razdoblja osmanske uprave“, *Prostor*, br. 22, Zagreb, 2014.
11. Puljić, Borislav, „Mahale grada Mostara“, *Prostor*, br.19, Zagreb, 2011.
12. Schmidt, Varija; Ključanin, Slobodanka, „Sustavna geodetska izmjera Austrijske/ Austro-Ugarske monarhije sa naglaskom na katastarsku izmjeru u Bosni i Hercegovini“, *III. Kongres o katastru u BiH - Zbornik radova*, Mostar, 2015.

13. Stanić, Radomir, „Stari srpski nadgrobni spomenici u Mostaru – epitafi nadgrobnika na Pašinovom groblju“, Poseban otisak iz *Saopštenja*, br. XXV, Beograd, 1994
14. Taslidža, Faruk, „Trgovina Hercegovačkog sandžaka u prvim decenijama XVII stoljeća“, *Prilozi*, br. 40, Sarajevo, 2011.
15. Topoljak, Jusuf i drugi, „Analiza vanjskih elemenata katastarskih planova stare izmjere BiH“, *Geodetski list*, 71 (94), Sarajevo, 2017.

Knjige:

1. Luka Bjelokosić Grčić, *Mostar nekad i sad*, Zvezda, Beograd, 1901.
2. Jasmin Branković, *Mostar 1833–1918, Upravni i politički položaj grada*, Sarajevo, 2009.
3. Johan Dominik Caspar, *Der Rechnungsführer nach Anleitung der Gesteze oder Sammlung der bestehenden Gesetze...*, Handbuch, Zweiter Teil, Brünn. paragraf 251.
4. Vladimir Ćorović, *Mostar*, Banja Luka-Beograd, 1999.
5. Martin Đurđević, *Memoari sa Balkana (1858–1878)*, Sarajevo, 1910.
6. Dušan Grabrijan, *The Bosnian Oriental Architecture in Sarajevo with Special Reference to the Contemporary one*, Ljubljana, 1984.
7. Ilijas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo, 2004.
8. Adem Handžić, *Studije o Bosni*, Istanbul, 1994.
9. Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000.
10. Hivzija Hasandedić, *Genealoška istraživanja*, Mostar, 2009.
11. Bogumil Hrabak, *Urbani, privredni i vojno-upravni razvoj Mostara 1450–1700*. Knjiga I, SANU, Beograd, 1995.
12. Sejfo Kajmović, *Mostarska ulema*, Mostar, 2017.
13. Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.*, Zagreb- Sarajevo, 2003.
14. Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*, Knjiga II, Sarajevo, 1991.
15. Ahmed Mehmedović, *Leksikon bošnjačke uleme*, Sarajevo, 2018.
16. Amir Pašić, *Arhitektura Bosne i Hercegovine, Osmanski period (1463–1878)*, 1991.
17. Amir Pašić, Midhat Riđanović, *Islamic Architecture in Bosnia and Herzegovina*, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, Istanbul, 1994.
18. Carl Peez, *Mostar i njegova kultura- Slika jednog grada u Hercegovini 1891*, Mostar, 2002.
19. Edin Radušić, *Dvije Bosne: Britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2019.
20. Galib Šljivo, *Omer Lutfi-paša – (Mihajlo Latas) u Bosni i Hercegovini 1850-1852.*, Tešanj, 2016.

Rukopisi:

1. Kristina Pantelić-Babić, *Sokol Movement in Herzegovina from 1893 to april 6th 1941*, doctoral dissertation, University of Banja Luka, 2018.
2. Amir Pašić, *Prilog proučavanja islamskog stambenog graditeljstva u Jugoslaviji na primjeru Mostara*, Arhitektonski fakultet, Zagreb, Doktorska disertacija, 1989.
3. Sanja Zadro, *Mostarska arhitektura od 1850. do Drugoga svjetskog rata*, Doktorski rad Sveučilište u Zagrebu, 2017.

kulturna baština

Almir Marić

DECENIJA BAŠTINE: OSNIVANJE MODERNIH BAŠTINSKIH USTANOVA U MOSTARU

Sažetak: U radu se prikazuje osnivanje i razvoj četiri glavne mostarske baštinske ustanove u prvih deset godina nakon Drugog svjetskog rata. Radi se o periodu u kojem su formirani Narodna biblioteka Mostar, Zavičajni muzej Mostar, Arhiv grada Mostara i Uprava za zaštitu i održavanje spomenika kulture i prirode grada Mostara. Prva decenija nakon završetka rata uzeta je kao okvir za istraživanje zbog činjenice da je inicijativa za formiranjem Narodne biblioteke Mostar pokrenuta 1945. godine, a sredina 50 – tih godina 20. stoljeća predstavlja fazu konsolidacije ovih ustanova. Navedeni period zbog teških uvjeta za rad, kadrovskih problema, političkih okolnosti, nedefinisanog statusa, ali i uspjeha koji su te ustanove postigle predstavlja specifično razdoblje u njihovom razvoju.

Gljučne riječi: Mostar, Narodna biblioteka, Zavičajni muzej, Uprava za zaštitu i održavanje spomenika kulture i prirode, Arhiv grada Mostara.

1. Baštinske ustanove u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata

Aktivnosti oko formiranja modernih baštinskih ustanova u Mostaru prvenstveno treba posmatrati u kontekstu tadašnjih opštih društvenih, političkih i kulturnih prilika na nivou Federativne Narodne Republike Jugoslavije, odnosno Narodne Republike Bosne i Hercegovine u godinama

poslije Drugog svjetskog rata. Fokus je, naravno, prvenstveno bio na obnovi i izgradnji porušene zemlje, ali je prema proklamovanim politikama tadašnjih vlasti vrlo važnu ulogu u razvoju modernog društva trebala imati nauka i kultura. Smjernice za djelovanje u tom kontekstu donesene su na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a održanom u Sarajevu 26., 27. i 28.4. 1945. godine osnivanjem Ministarstva prosvjete NR BiH. Ministarstvo je stalno širilo svoj djelokrug rada, a počelo je sa tri odjeljenja: Opšte odjeljenje sa 5 odsjeka (Administrativni, Odsjek za nauku i kulturu, Tehnički, Računsko-ekonomski i Odsjek za arhivu), Odjeljenje za osnovnu nastavu i Odjeljenje za srednju nastavu.¹

Opće stanje institucija koje su se bavile čuvanjem kulturne baštine u BiH neposredno nakon Drugog svjetskog rata nije bilo na zadovoljavajućem nivou. Ipak, pored rada na obnovi zemlje, vlasti su pristupile formiranju novih ustanova koje su primarno trebale da vode brigu o kulturnoj baštini poput biblioteka, muzeja, arhiva i zavoda za zaštitu spomenika. Prvo su osnovane institucije na republičkom, a zatim na regionalnom i gradskom nivou širom BiH.² Može se reći da su nove vlasti bile predane formiranju novih kulturnih i naučnih institucija širom Jugoslavije. Kako primjećuje Donia, javne ustanove su bile dobro financirane, dobro kadrovski osposobljene i date su im prostorije za rad, ali su ipak neke politike ovih ustanova bile pod uticajem ideološkog pozicioniranja režima, naročito u prvim godinama komunističke vladavine.³

Među prvim ustanovama ovog tipa koje su formirane poslije Drugog svjetskog rata bila je Narodna biblioteka Federalne Bosne i Hercegovine osnovana 22. maja 1945. godine. Zbog specifičnih i teških okolnosti nakon završetka rata, a posebno malog broja tek stasalih biblioteka na cijelom području Republike, Narodna biblioteka je na početku imala ulogu opšte nacionalne biblioteke, ali je ujedno trebala da bude neka vrsta „distribucionog centra“ za masovne biblioteke.⁴ Također, jedan od glavnih zadataka novoformirane ustanove bio je da osniva okružne i sreske filijale pod imenom „Narodne biblioteke“, i pokretne biblioteke za sela industrijska preduzeća, ustanove itd.⁵

1 Katz 1999, 220.

2 O tome je detaljno pisala Senija Milišić u publikovanoj doktorskoj disertaciji *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini: (1945-1958)*, Sarajevo, 2007.

3 Donia 2006, 394.

4 Bašović 1977, 61.

5 Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona (dalje: AHNK), Hercegovački okružni narodni odbor (dalje: HONO), Osnivanje Narodne biblioteke u Mostaru, kut. 1, broj 71/45, 12.9.1945.

U Bosni i Hercegovini su nakon završetka Drugog svjetskog rata postojala samo dva muzeja, i to Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine i Muzej Vrbaske banovine.⁶ U narednim godinama njihov broj će se značajno povećati. Tako je prema podacima iz 1962. godine u Bosni i Hercegovini postojao 21 muzej.⁷ Ministarstvo prosvjete Narodne vlade osnovalo je pri Zemaljskom muzeju BiH 1946. godine Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini i Zemaljski zavod za zaštitu prirode u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini. Uskoro je postalo jasno da poslovi zaštite moraju imati samostalnu ustanovu pa je 1947. godine postavljen poseban rukovodilac Zavoda, što označava početak samostalnog djelovanja ove ustanove.⁸

Državni arhiv je također osnovan poslije Drugog svjetskog rata Uredbom Vlade NR BiH od 12. decembra 1947. Do 1953. godine je osnovan još samo Arhiv grada Sarajeva, da bi te godine započelo stvaranje arhivske mreže osnivanjem novih arhivskih ustanova: u Banja Luci (1953), Doboju, Travniku, Tuzli i Mostaru (1954).⁹

2. Osnivanje modernih baštinskih ustanova u Mostaru

2.1. Narodna biblioteka Mostar

Mostar ima dugu tradiciju bibliotekarstva. Već 1570. godine Karađoz-beg formirao je prvu biblioteku u Mostaru u sklopu svog vakufa. Po istom principu formirane su biblioteke u sklopu vakufa Derviš-paše Bajezidagića i Čejvan-ćehaje. Čuveni mostarski učenjaci iz osmanskog perioda poput Mustafe Ejubovića (poznat i kao Šejh Jujo) i Ibrahima Opijača su također imali vrijedne biblioteke.¹⁰ Od svih biblioteka koje su formirane u osmansko doba Karađoz-begova je najduže bila aktivna, te su na kraju sve mostarske biblioteke koje su prestajale sa radom svoju građu prebacivale u njihove prostorije. Nakon višestoljetnog postojanja Karađoz-begova biblioteka je zatvorena 1934. godine,

6 Leka 2017, 31.

7 Krivošejev 2011, 299.

8 Zaštita spomenika kulture u Bosni i Hercegovini, Naše starine I, 1953, 199.

9 Rodinis 2007, 29.

10 Prema H. Hasandediću, u Mostaru je u osmansko doba osnovano više od 300 javnih i privatnih biblioteka koje su posjedovale bar po nekoliko knjiga, uglavnom iz islamistike (Hasandedić 1972, 111).

a najvažnije knjige i rukopisi prebačeni su u Gazi Husrev-begovu biblioteku 1950. godine gdje se i danas nalaze.¹¹

U austrougarsko doba u Mostaru je djelovala Karađoz-begova biblioteka, kao i Biblioteka Samostana u Mostaru. Osim toga, Velika gimnazija kao državna škola je također imala biblioteku, ali i društva koja su u to vrijeme djelovala u Mostaru poput Srpskog pjevačkog društva Gusle i Hrvatskog pjevačkog društva Hrvoje.¹² U tom periodu u Mostaru je djelovalo Muslimansko zanatlijsko udruženje Ittihad, koje je obavljalo kulturno-prosvjetnu djelatnost. Udruženje je imalo svoju biblioteku koja je dobivala knjige od uglednijih ljudi u Mostaru, te je svojim djelovanjem uveliko utjecala na društveni život u gradu i okolini.¹³ U Mostaru je 1904. formirana Kiraethana koja je zamijenila raniju kiraethanu u kojoj je započeo pokret Bošnjaka za vakufsko-mearifsku autonomiju na čelu sa mostarskim muftijom Ali Fehmi Džabićem. Nova kiraethana je posjedovala veliki broj vrijednih i rijetkih knjiga od koje su neke čak dolazile iz inostranstva.¹⁴ Kiraethanu je zatvorila austrougarska vlast na početku Prvog svjetskog rata.

Na početku monarhističkog perioda 1919. godine formirana je Gajretova narodna biblioteka koja je imala veliki broj vrijednih knjiga.¹⁵ Značajan trag po svom društvenom djelovanju u periodu između dva svjetska rata ostavila je Muslimanska javna biblioteka u Mostaru osnovana 1928. godine. Nedugo nakon osnivanja došla je pod okrilje Gajreta pa je nazvana Gajretova narodna biblioteka, a od 1938. Muslimansku narodna biblioteka. Pod tim imenom je djelovala do zatvaranja 1941. godine.¹⁶

Biblioteka je bila prva moderna baštinska ustanova u Mostaru koja je formirana nakon Drugog svjetskog rata. Na sjednici Gradskog narodnog odbora u Mostaru 9.7. 1945. godine pokrenuta je Inicijativa za osnivanjem gradske biblioteke. Muhamed M. Grebo, sekretar Izvršnog odbora, u toku svoje diskusije iznio je potrebu za nužnim formiranjem gradske biblioteke koja bi prema već dobivenim uputstvima od Ministarstva prosvjete bila filijala centralne biblioteke za Bosnu i Hercegovinu.¹⁷

11 Detaljnije o rukopisima i knjižnom fondu Karađoz-begove biblioteke vidjeti Lavić 2010, 142-162.

12 Općenito o bibliotekama u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine vidjeti Hadžiosmanović 1980.

13 Opširnije o Ittihadu vidjeti Hasandedić 2001, 201.

14 Hasandedić 2001, 200.

15 Hasandedić 2001, 203.

16 Alikalfić 1985.

17 Izvještaj sa sjednice Gradskog narodnog odbora u Mostaru, broj 3091/45, 9.7.1945, citirano prema Jovanović 2016, 19.

U dopisu Narodne biblioteke iz Sarajeva koji je 12.9. 1945. godine upućen Okružnom narodnom odboru Mostar navode se vrlo zanimljivi podaci za historiju Narodne biblioteke u Mostaru. Posebno je važan podatak da je Muslimanska narodna biblioteka u ranijem dopisu predložila da ustupi svoje knjige za osnivanje Narodne biblioteke u Mostaru, što je lijepo primljeno u Narodnoj biblioteci u Sarajevu.¹⁸ Zbog toga Narodna biblioteka Federalne BiH daje čitav niz uputstava šta je potrebno uraditi da bi se pokrenula biblioteka u Mostaru. Između ostalog, savjetuju Okružnom narodnom odboru da povedu akciju da se sve postojeće biblioteke na primjeru Muslimanske narodne biblioteke u Mostaru ujedine u jednu.¹⁹

Narodna biblioteka BiH je u teškim okolnostima koje su vladale nakon završetka Drugog svjetskog rata imala ulogu da osigura bibliotekama širom Bosne i Hercegovine knjižni fond, te su ove biblioteke prema tadašnjim propisima trebale biti njene filijale. U oktobru 1945. pri Narodnoj biblioteci osnovano je Odjeljenje za provinciju koje je bilo zaduženo za slanje knjiga za sreska i okružna mjesta i pokretne biblioteke, te je krajem novembra upravo u Mostaru otvorena prva filijala, a zatim je taj proces nastavljen i u drugim mjestima.²⁰

Narednih mjeseci, kako pokazuje dostupna građa, Narodna biblioteka iz Sarajeva je bila u redovnoj komunikaciji sa bibliotekom u Mostaru. Slali su im pošiljke knjiga, a u januaru 1946. godine i Uputstvo za rad i izradu izvještaja koji su se trebali slati svaki mjesec prema Narodnoj biblioteci u Sarajevu.²¹ Narodna biblioteka Mostar je također preuzela veliki dio knjižnog fonda biblioteka koje su ranije postojale u Mostaru. Tako su se u novoformiranoj biblioteci našle knjige koje su pripadale bibliotekama Kola srpskih sestara, Napretka i Preporoda.²²

Nakon nekoliko mjeseci priprema Narodna biblioteka Mostar osnovana je 17.2.1946. godine odlukom Gradskog narodnog odbora u Mostaru. Na samom početku biblioteka je bila smještena na prvom spratu restorana Jagnje.²³ Gradski narodni odbor Mostar je 27.12. 1946. obavijestio Narodnu biblioteku Mostar da je Ministarstvo prosvjete NR BiH donijelo odluku po kojoj sve narodne biblioteke od 1. januara 1947. prelaze u nadležnost narodnih

18 AHNK, HONO, Osnivanje Narodne biblioteke u Mostaru, kut. 1, broj 71/45, 12.9.1945.

19 Isto.

20 Bašović 1977, 61.

21 Jovanović 2016, 17-18.

22 Bašović 1977, 148.

23 Jovanović 2016, 21.

odbora.²⁴ Sreski narodni odbor je početkom 1949. godine otvorio Sresku narodnu biblioteku sa 818 knjiga, a na području sreza još tri mjesne biblioteke, da bi krajem godine osnovali još 16 novih mjesnih biblioteka. U mostarskom srezu otvoreno je 19 mjesnih biblioteka sa ukupno 6610 knjiga, a rukovođenje nad njima povjereno je učiteljima.²⁵

Narodna biblioteka Mostar je u narednim godinama povećavala broj korisnika i širila kapacitete. Već početkom pedesetih otvara nove odjele. Tako je 1950. izdvojen Dječiji odjel, a 1951. Odjel knjiga na stranim jezicima²⁶ kao i Čitaonica u kojoj su se mogle čitati rijetke knjige, te novine i časopisi.²⁷

Narodna biblioteka Mostar kao institucija je utemeljena 28.9. 1956.²⁸ U prvoj deceniji postojanja vlast ih je nekoliko puta prebacivala u različite objekte. Na početku je bila smještena u restoranu Jagnje, da bi se u novembru 1946. pojavila vijest da je biblioteka preseljena u zgradu Tehničkog odjeljka HONO-a na Trgu 1. maja (Mejdanu).²⁹ Nakon toga je prebačena na Lenjinovo šetalšte na prvi sprat kuće Mujage Komadine.³⁰ Iz prostorija Kluba prosvjetnih radnika koje su se nalazile u nekadašnjoj kući Mujage Komadine biblioteka je krajem 1957. ponovo prebačena na Trg 1. maja na Mejdanu do dovršetka Radničkog doma na Rondou.³¹ Članovi biblioteke u prvim godinama rada uglavnom su bili srednjoškolci, dok obični građani u tom periodu nisu bili zainteresovani za korištenje usluga ove ustanove, o čemu se kritički pisalo u tadašnjoj štampi.³²

2.2. Zavičajni muzej Mostar (Muzej Hercegovine)

Ozbiljniji rad po pitanju institucionalizacije muzejske djelatnosti u Mostaru započeo je nakon Drugog svjetskog rata. Inicijative za otvaranje muzeja u Mostaru pojavile su poslije rata od strane predstavnika lokalnih vlasti.

24 Jovanović 2016, 24.

25 „U mostarskom srezu je otvoreno 19 mjesnih narodnih biblioteka sa ukupno 6610 knjiga“, Oslobođenje, Sarajevo, 1.III, 1950, VI, 1044, str. 4.

26 Otvaranje ovog odjela, prema tadašnjim novinama, bilo je predviđeno za 30. april 1951. godine u čast Prvog maja. Mogle su se čitati knjige na francuskom i njemačkom jeziku. (Sloboda, broj 15, godina VIII, Mostar, 21. april 1951. godine).

27 Jovanović 2016, 24.

28 Jovanović 2016, 28.

29 „Važnost i rad Narodne biblioteke“, Sloboda, broj 35, Mostar, 5. novembar 1946. godine.

30 Jovanović 2016, 24.

31 “Preseljenje Gradske biblioteke u Mostaru“, Sloboda, 26. oktobar 1957.

32 “Građanstvo Mostara slabo se koristi Narodnom bibliotekom“, Sloboda, broj 70, Mostar, 20. decembar 1947. godine.

Tako je na sjednici Gradskog narodnog odbora Mostar 2. oktobra 1946. godine Lazo Ćapin, dopunjavajući izvještaj o radu Prosvjetnog odsjeka, predložio Skupštini da se u Mostaru otvori etnografski muzej, obzirom da GNO-u već Državni muzej u Sarajevu stavlja na raspolaganje sobu Alekse Šantića. To bi bila jedna prostorija, a u drugoj sobi nalazili bi se prikupljene starine, novac, oruđe, posuđe, itd.³³

Tih godina u Bosni i Hercegovini dolazi do pokretanja brojnih inicijativa za otvaranjem muzeja. Najvećim dijelom radilo se o aktivnostima na osnivanju institucija koje bi prikazivale narodnooslobodilačku borbu. Ministarstvo prosvjete NR BiH je 14. juna 1947. godine uputilo Prosvjetnom odjeljenju Okružnog narodnog odbora Mostar dopis u kojem stoji da je u cilju sprovođenja Zakona o muzejima, koji je objavljen 30. aprila 1947. godine, potrebno da se pristupi osnivanju muzeja narodnog oslobođenja na teritoriju Republike. Zadatak tih muzeja je da, u saradnji i pod rukovodstvom Zemaljskog muzeja narodnog oslobođenja, koji je već osnovan u Sarajevu, rade na prikupljanju predmeta koji imaju značaj za proučavanje istorije ustanka u pojedinim našim krajevima.³⁴ U dopisu je istaknuto da je ovaj posao potrebno uraditi vrlo brzo pošto mnogi predmeti propadaju i gube se, nestaje ljudi koji pamte događaje koji ne smiju biti zaboravljeni, i potrebno je da se odmah pristupi organizovanom radu na prikupljanju navedenih predmeta. Da bi se ovaj posao mogao obavljati onako kako to njegova važnost traži, prema mišljenju Ministarstva, potrebno je da se odmah osnuju muzeji narodnog oslobođenja u Banja Luci, Mostaru i Tuzli, a da se prosvjetnim odjeljenjima okružnih i u većini sreskih narodnih odbora otvore referati za muzeje narodnog oslobođenja. Predviđeno je da Ministarstvo prosvjete delegira kredite za ove namjene.³⁵

U dopisu je također istaknuto da treba nastojati da se muzeji u navedenim okružnim centrima otvore 27. jula – na Dan ustanka. Prostorije,

33 Zapisnik sa sjednice Gradskog narodnog odbora u Mostaru, 2.10. 1946, citirano prema Jovanović 2016, 25.

34 “Treba da se prikupi oružje iz prvih dana ustanka, zatim dijelovi arhiva naših prvih jedinica kao i dijelovi zarobljenih neprijateljskih/okupatorskih, četničkih i ustaških/arhiva, kao i pojedini letci i proglasi naši i neprijateljski, pisma pojedinih rukovodilaca, dijelovi vojničke opreme, dijelovi odjeće i obuće naših palih drugova, zatim fotografije i sl. Osim toga, u muzejima narodnog oslobođenja treba organizovati zapisivanje kazivanja pojedinaca koji su očevici pojedinih značajnijih bitaka ili su učesnici akcija iz prvih dana ustanka, kazivanja žrtava neprijateljskog terora koji su preživjeli mučenja, kazivanja o zločinima, masovnim streljanjima itd.” (AHNK, HONO, Ministarstvo prosvjete NR BiH, Okružnom narodnom odboru Mostar, Prosvjetno odjeljenje, kut. 136, broj 112/47 – 5121/47).

35 Isto.

koliko god je to moguće, treba da budu u lijepoj, reprezentativnoj zgradi.³⁶ Poznato je da su 1947. godine, kao rezultat inicijative Ministarstva prosvjete, osnovani muzeji posvećeni narodnooslobodilačkoj borbi u Tuzli i Banja Luci. Za osnivanje muzeja narodnog oslobođenja u Mostaru 1947. godine nema dovoljno informacija. Mostarski okružni narodni odbor je na dužnost referenta muzeja narodnog oslobođenja pri Prosvjetnom odjeljenju postavio Mehmeda Mujića,³⁷ ali je Mujić vrlo brzo dobio otkaz.³⁸

Ovakav trend osnivanja muzeja posvećenih narodnooslobodilačkoj borbi doveo je do određenih reakcija iz stručnih krugova. Tako je Špiro Kulišić, tadašnji direktor Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine i pomoćnik ministra prosvjete, u maju 1949. godine objavio članak u kojem propituje mogućnost razvoja lokalnih muzeja NOB-a kao samostalnih ustanova pored centralnog Muzeja NOB-a koji je nešto ranije osnovan u Sarajevu. Prema njegovom mišljenju, oblasni i lokalni muzeji NOB-a nemaju dovoljno materijalnih i kadrovskih kapaciteta da se razvijaju kao samostalne ustanove, te bi bilo puno realnije da se osnuju opšti oblasni muzeji koji bi ujedno prikazivali i razvoj narodnooslobodilačke borbe u svom kraju.³⁹

Formiranje muzeja NOB-a u Mostaru je ponovo postalo aktuelno krajem 1949. godine. Narodni odbor grada Mostara u decembru te godine donio je Odluku o osnivanju Muzeja NOB-a.⁴⁰ Međutim, na širem planu stvarao se nešto drugačiji okvir za formiranje i strukturu muzeja na nivou čitave FNRJ. Naime, na konferenciji Muzejskog savjeta koji je djelovao pri Ministarstvu za nauku i kulturu urađena je nova klasifikacija muzeja u FNRJ na pet grupa, među kojima su bili i zavičajni muzeji. Zavičajni muzeji spadaju u kategoriju kompleksnih muzeja čiji je zadatak da sakupljaju, čuvaju i izlažu predmete kojima će ilustrovati i dokumentovati teme koje su vezane za razvoj ljudske zajednice na određenoj teritoriji.⁴¹

Na potom održanoj Republičkoj konferenciji o muzejima u Sarajevu početkom februara 1950. godine odlučeno je da se osnuje zavičajni muzej

36 Isto.

37 AHNK, HONO, Mostarski narodni okružni odbor, Rješenje o postavljenju Mujić Mehmeda za referenta muzeja narodnog oslobođenja, kut. 136, broj 122/47 – 5127/47.

38 AHNK, HONO, Rješenje o otkazu Mujić Mehmedu, kut. 136, broj 197/47-5571/47.

39 Kulišić 1949, 379.

40 Opštim zakonom o narodnim odborima iz maja 1949. godine proširena je djelatnost narodnih odbora u sferi kulturne politike, odnosno njihove dotadašnje regulatorne i kontrolne funkcije postale su rukovođeće (Dimić 1988, 241).

41 "Reorganizacija muzeja u Bosni i Hercegovini", Oslobođenje 15. februar 1950, broj 1032.

Hercegovine u Mostaru, uz posebno isticanje njegovog značaja kao predstavnika hercegovačkog područja.⁴² Naime, pošto su u BiH tadašnje administrativne oblasti predstavljale društvene i ekonomske cjeline sa određenim etničkim i kulturno-historijskim specifičnostima, ukazala se potreba da se prvenstveno pristupi osnivanju zavičajnih muzeja na jugu, sjeverozapadu i sjeveroistoku Bosne i Hercegovine. Smatralo se da Hercegovina po svojoj prirodi, po svom ekonomskom, istorijskom pa i kulturnom razvitku predstavlja posebnu oblast, kao i Bosanska Krajina i Istočna Bosna pa su, prema tome, postojali svi razlozi da se zavičajni muzeji osnuju u Mostaru (Muzej Hercegovine), u Banjaluci (Muzej Bosanske Krajine) i u Tuzli (Muzej Istočne Bosne).⁴³ Na tom tragu uskoro je na sjednici Izvršnog odbora Oblasnog narodnog odbora u Mostaru 25.02.1950. godine donesena Odluka o osnivanju Zavičajnog muzeja Hercegovine u Mostaru.⁴⁴ Postavka novog muzeja zamišljena je po navedenim preporukama muzejskih stručnjaka. Bilo je predviđeno da se u muzeju predstavi historijski razvoj prostora Hercegovine, uključujući i narodnooslobodilačku borbu.⁴⁵

Iako su uspostavljeni kao institucije koje imaju „važnu propagandno vaspitnu ulogu“ u okviru ideologije socijalističkih vlasti, odnosno „najšire polje kulturno-prosvjetnog i vaspitnog djelovanja na široke narodne mase,“ to su bile institucije koje su dale značajan doprinos u procesima konstrukcije i očuvanja lokacijskog identiteta i kulturnog naslijeđa.⁴⁶ Bio je potreban određen vremenski period za konsolidaciju i stvaranje materijalnih i kadrovskih pretpostavki za jačanje institucionalnih kapaciteta, ali je Muzej Hercegovine vremenom postao prepoznatljiva kulturna i naučna ustanova u Mostaru i regiji.

Muzej je na početku bio smješten u objektu Ćejvan-ćehajinog mekteba, što je bio veoma mali prostor za muzejske zbirke i općenito aktivnosti Muzeja. Zbog toga se početkom 1956. godine u tadašnjoj Slobodi pojavila zanimljiva koncepcija „Grad - Muzej“. Suština prijedloga je bila da se za proširenje

42 Mandić 2019, 169.

43 “Reorganizacija muzeja u Bosni i Hercegovini”, Oslobođenje 15. februar 1950, broj 1032; Slična razmišljanja u spomenutom radu iz 1949. iznio je Špiro Kulišić. Hercegovina kao posebna oblast, prema njegovom mišljenju, po svojoj prirodi, te po svom ekonomskom i historijskom razvoju, nužno bi trebala imati svoj oblasni muzej (Kulišić 1949, 381).

44 Detaljnije o osnivanju Muzeja Hercegovine u Mostaru vidjeti: Krhan 2010; Marić, Gaštan-Bešo 2023.

45 “U Mostaru se osniva Oblasni muzej Hercegovine koji će pretstavljati jednu veliku kulturnu i naučnu tekovinu“, Sloboda, 1950, broj 14.

46 Mandić 2019, 169.

prostora Zavičajnog muzeja iskoriste postojeći historijski objekti u starom dijelu Mostara. Prema toj ideji, Odjeljenje NOB-a bi bilo smješteno u tadašnjoj zgradi Muzeja, u kulama Tari i Halebiji, Vučjakovića džamiji i Koski Mehmedpašinoj džamiji bilo bi historijsko odjeljenje, a u Ćejvan-ćehajinoj džamiji bili bi izloženi predmeti i dokumenti koji bi prikazivali specifične orijentalne utjecaje na naše krajeve. Glavna zgrada muzeja bila bi Tabhana sa tri odjeljenja – arheološkim, etnografskim i prirodnjačkim.⁴⁷ Protiv ovog prijedloga izjasnio se Stručni savjet Zavoda za zaštitu spomenika koji je takvu koncepciju smatrao neprihvatljivom i zastarjelom.⁴⁸ Ideja je bila aktuelna i narednih godina, ovaj put u planovima Savjeta za kulturu i narodno prosvjeđivanje Narodnog odbora Sreza Mostar. O tome svjedoči „Perspektivni plan razvoja kulturne djelatnosti na terenu Sreza Mostar od 1957-1961. godine“ u kojem je predviđeno da kulturno-historijski spomenici, koji su ranije spomenuti u koncepciji Grad-Muzej, posluže kao prostor za eksponate Muzeja, kao i kuće Muštovića, Živote Neimarovića i Ljubušakov ćošak. Navedeni objekti prema Perspektivnom planu trebali su u narednih pet godina biti osposobljeni i predati Muzeju kao izložbeni prostor.⁴⁹ Do realizacije ovih planova došlo je samo u manjoj mjeri pošto je Muzej Hercegovine do početka agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine bio smješten u kući Svetozara Ćorovića, Ćejvan-ćehajinom mektebu i džamiji, kući Džemala Bijedića, kući Gojka Vukovića i Grkovića kući.

Iako je osnovan 1950. godine, Zavičajni muzej prve stalne postavke dobiva tek na desetu godišnjicu oslobođenja Mostara. Na tome je predano radio tadašnji upravnik Muzeja Salih Rajković sa Rabijom Hasanbegović i Ismetom Pužićem. Salih Rajković je prije dolaska u Mostar bio kustos u Muzeju Bosanske Krajine u Banja Luci, ali je na zahtjev Džemala Bijedića u julu 1953. došao za upravnika Zavičajnog muzeja u Mostaru umjesto Mirka Bruka.⁵⁰ Prema sačuvanoj dokumentaciji u Zbirci Saliha Rajkovića, Avdo Humo

47 “GRAD-MUZEJ – Interesantna i ostvarljiva zamisao proširenja Zavičajnog muzeja“, Sloboda, broj 1, godina XI, Mostar, 1. januar 1956.

48 “U potrazi za životnim prostorom“, Sloboda, broj 45, godina XI, Mostar, 8. novembar 1956.

49 AHNK, Zbirka Saliha Rajkovića, Perspektivni plan razvoja kulturne djelatnosti na terenu sreza Mostar od 1957-1961. godine, kut. 9, broj 20.

50 AHNK, Zbirka Saliha Rajkovića, Prvi muzej u Mostaru, kut. 26, broj 4; Salih Rajković je čitav radni vijek proveo u baštinskim ustanovama. Nakon što je radio kao kustos u Muzeju Bosanske Krajine u Banja Luci, a zatim obavljao funkciju upravnika Zavičajnog muzeja (Muzej Hercegovine) u Mostaru, 1961. godine počeo je raditi u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Mostaru gdje je ostao do odlaska u penziju 1987. godine. U Centru za postdiplomski studij Dubrovnik Sveučilišta u Zagrebu 1980. godine odbranio je magistarski rad pod naslovom *Fortifikacioni sistem Mostara prije i za vrijeme turske uprave.*

je na jednom sastanku političkih funkcionera rekao da bi Mostar za desetu godišnjicu oslobođenja trebao da dobije jednu bogatu izložbu posvećenu NOB-u. Rajković je nakon toga poduzeo inicijativu da Muzej postavi izložbu NOB, ali i etnografsku izložbu. Zaposlenici Muzeja su vrlo revnosno prikupljali dokumentaciju, trodimenzionalne predmete, knjige boraca, svjedočanstva, zatim fotografije predratnih revolucionarnih skupova, itd. Rajković je obilazio i porodice poginulih boraca Balać, Fejić, Šulentić, Bruk. Nakon što su uspješno završene pripreme, Muzej je za javnost otvoren na predviđeni datum - 14.2.1955. godine. U jednoj prostoriji prikazana je dokumentacija iz NOB-a, dok je u drugoj postavljena izložba etnografskih predmeta i nošnje iz Hercegovine sa jednim prikazom seoske kuće iz sela kod Mostara.⁵¹ Prvi se u knjigu posjetilaca upisao profesor Marko Vego, tadašnji direktor Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, inače poznati bosanskohercegovački historičar i arheolog.⁵² Na taj način Muzej Hercegovine je otvorio za javnost stalne postavke koje će se kasnije nadopunjavati, ali će se također otvarati i nove, kako se Muzej razvijao u kadrovskom i materijalnom pogledu.

2.3. Uprava za zaštitu i održavanje spomenika kulture i prirode grada i Sreza Mostar

U prvim godinama nakon završetka Drugog svjetskog rata, na početku socijalističkog razdoblja, kulturno-historijska baština u Mostaru bila je u veoma lošem stanju. U novim društveno-političkim okolnostima uništen je određen broj džamija i drugih objekata iz osmanskog perioda koji su imali vjersku, ali i spomeničku dimenziju.⁵³ Takav odnos prema baštini iz osmanskog doba nije dugo trajao, prije svega, kako kaže Anđelko Zelenika, „zahvaljujući intervenciji građana koji su poštovali vrijednosti svoje prošlosti i pojedinim društvenim uglednicima.“⁵⁴ Salih Rajković piše da su na inicijativu Husage Čišića građani Mostara 1949. godine pokrenuli akciju da se spriječi

51 AHNK, Zbirka Saliha Rajkovića, Razno, kut. 10, broj 42.

52 AHNK, Zbirka Saliha Rajkovića, Avdo Humo u Cernici, kut. 24, broj 46.

53 U periodu od 1947-1951. godine srušene su džamija Fatime kadun, Husein-hodžina, Sinan-pašina, Nezir-agina, Hadži Balijina, Memi-hodžina, Mehmed-ćehajina, dok je Tere hadži Jahjetova zapaljena 1954. godine. Opširnije o džamijama i drugim muslimanskim vjerskim objektima uništenim u prvim godinama socijalističkog razdoblja vidjeti: Hivzija Hasandedić, Spomenici kulture turskog doba u Mostaru, Mostar, 2005, 50-73; Kurt 2021, 89-90.

54 Zelenika 2010, 37.

rušenje koje je „slistilo sa zemlje nenadoknadle spomenike.“⁵⁵ Formirana je Komisija za spašavanje spomenika Mostara koju su činili: H. Ćišić, Dž. Bijedić, Ilko Barbarić, Josip-Puba Loose, Stanko Radoš, M. Sefo i N. Skikić.⁵⁶ Prema podacima koji su kasnije navođeni u aktima Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode, Odluka Gradskog narodnog odbora 1949. godine o imenovanju Komisije za spašavanje i zaštitu spomenika kulture, u koju su imenovani neki od najuglednijih građana Mostara, smatrala se prvim korakom u formiranju službe zaštite.⁵⁷ O lošem odnosu tadašnjih vlasti prema kulturno-historijskoj baštini Mostara pisao je i Mirko Kujačić, slikar i jedan od pionira zaštite kulturne baštine u Mostaru:

(...) onda su, negde 1948. godine, opet nameravali da poruše „sve straćare i razvaline“ pored Starog mosta, tj. današnji Kujundžiluk (jer su stvarno tada i izgledale). Danas bismo imali samo most sa dvije kule da, srećom, nije naišao Moša Pijade koji je nosio ove ideje, na onaj svojstveni humoristički način propisno ismejao pa su napustili tu ideju.⁵⁸

Nedugo nakon otvaranja Zavičajnog muzeja u Mostaru, zbog potreba zaštite spomenika pri Muzeju se formirala Režijska grupa majstora i radnika koji su poduzimali velike građevinske radove na zaštiti, spašavanju i konzervaciji ugroženih spomenika kulture.⁵⁹ Režijska grupa se vrlo brzo osamostalila te je 1954. godine postala Uprava za zaštitu i održavanje spomenika kulture i

55 AHNK, Zbirka Saliha Rajkovića, Razno, kut. 10, broj 42.

56 AHNK, Zbirka Saliha Rajkovića, Razno, kut. 10, br. 42.; Rajković također piše da se i pored njihove istorijske misije u Mostaru rušilo do 1951. godine (AHNK, Zbirka Saliha Rajkovića, Razni spisi Saliha Rajkovića, kut.18, broj 11).

57 AHNK, Zbirka Saliha Rajkovića, Informacija o aktuelnoj problematici zaštite i korištenja kulturno istorijskog naslijeđa u opštini Mostar i područstvljavanja ove djelatnosti, Mostar, 1985. godine, kut. 3, broj 28.

58 Kujačić 1963, 170.

59 Salih Rajković od ljudi koji su radili u Režijskoj grupi posebno, u više navrata, ističe višeg tehničara Stanka Radoša, te Salku Zelentovića i Huseina Brkana koji su sa još desetak ljudi u nepune dvije godine pokrili 20 dućana u Hendeku i Potkujundžiluku (AHNK, Zbirka Saliha Rajkovića, Radovi na Bišćevića kući u Mostaru, kut. 18, broj 16); Rajković također, pored navedenih, u drugom dokumentu iz Režijske grupe spominje tehničara Dragu Čaliju, braću Kevelj, Ljubana Pandžu i Mirka Čarapinu (AHNK, Zbirka Saliha Rajkovića, Iz ratnog dnevnika jednog Mostarca, kut. 10, broj 47).

prirode grada i Sreza Mostara.⁶⁰ Uprava je 1960. prerasla u samostalni Sreski zavod koji je pod rukovodstvom poznatog slikara Mirka Kujačića izrastao u solidnu instituciju zaštite, koja je, nažalost, počela naglo propadati nakon ukidanja srezova.⁶¹ Od samog osnivanja izvodili su značajne konzervatorsko-restauratorske radove na brojnim objektima u Mostaru - dućanima, Starom mostu, zatim mostarskim džamijama i drugim kulturno-historijskim spomenicima. Pored urbanog dijela Mostara, Uprava je svoju djelatnost uskoro proširila na okolinu Mostara, a zatim i druge dijelove Hercegovine. U izvještajima Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine iz 50-tih godina redovno se navode i aktivnosti Uprave u Mostaru. Iz njih se sasvim jasno vidi da je Uprava vrlo brzo napredovala od malog ureda zaduženog samo za spomenike u Mostaru do respektabilne ustanove koja je pokrivala veliki dio Hercegovine. Naravno, često su zbog obima radova saradivali sa srodnim institucijama.⁶²

Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH je veze na terenu sa srezovima u kojima je bilo spomenika kulture održavao preko mreže povjerenika i preko savjeta za prosvjetu i kulturu narodnih odbora.⁶³ Prema izvještaju Zavoda

60 Zelenika 2010, 38.

61 Čelić 1976, 256; Nakon ukidanja srezova, s obzirom da je prava i dužnosti srezova preuzela Republika, Zavod u Mostaru je pripojen Republičkom zavodu u Sarajevu 1970. godine kao njegovo istureno odjeljenje. Nakon usvajanja Amandmana XIX na Ustav SR BiH ovo Odjeljenje se 1972. konstituiralo kao OOUR bez svojstva pravnog lica, a nakon usvajanja Zakona o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada kao OOUR sa svojstvom pravnog lica. U okviru Republičkog zavoda 1972. postojala su tri OOUR-a: Republički centar za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu, Republički centar za zaštitu prirode u Sarajevu i Regionalni centar za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru. Uskoro je Regionalni centar u Mostaru donio Odluku o izdavanju te je formiran Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru kao samostalna radna organizacija, a preostale osnovne organizacije su ukinute i formiran je Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode BiH u Sarajevu 1980. godine (Serdarević 1997, 59-60).

62 Na početku svog djelovanja Uprava je imala podršku lokalne politike o čemu, npr., svjedoči podatak da je u budžetu za 1955. Narodni odbor opštine Mostar predvidio iznos od 4 miliona za restauraciju i konzervaciju spomenika kulture. Radi komparacije, u drugim mjestima u Bosni i Hercegovini za tu godinu izdvojeni su sljedeći iznosi: Livno 500 hiljada, Sarajevo 700 hiljada, Goražde 100 hiljada, Tuzla 280 hiljada, Zvornik 100 hiljada (Rad Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Bosni i Hercegovini u 1955. godini, 315).

63 Zadaci povjerenika, kao ovlaštenih predstavnika Zavoda, bili su da vode evidenciju spomenika svog zaštitnog područja, da prikupljaju podatke o spomenicima i dostavljaju ih Zavodu, da vode brigu o pravilnoj primjeni uputstava za zaštitu spomenika i o saradnji sa organima narodnih vlasti i sa drugim ustanovama i organizacijama. Povjerenici treba da obilaze teren i upozoravaju organe vlasti kao i Zavod o eventualnom ugrožavanju

za 1954, najaktivniji povjerenik je bio u Mostaru. U ovome je gradu zaštitna služba, zahvaljujući ljudima koji su se na tim poslovima zdušno angažovali, i materijalnoj pomoći koju su u tome pogledu imali od Gradskog narodnog odbora, organizovala čitav jedan mali ured, Upravu za zaštitu spomenika kulture koja vrlo dobro funkcionise.⁶⁴ Zanimljivo je da je Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH 1948. kao povjerenika za zaštitu spomenika kulture u Mostaru postavio Husagu Ćišića, čuvenog mostarskog političara, gradonačelnika, predsjednika Vakufsko-mearifskog sabora, nekadašnjeg senatora Kraljevine Jugoslavije, učesnika Trećeg zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Prema navodu u jednoj Ćišićevoj knjizi, upravo je na osnovu njegovog prijedloga formiran Regionalni zavod za zaštitu spomenika u Mostaru za Hercegovinu (vjerovatno se misli na Upravu za zaštitu i održavanje spomenika kulture i prirode grada i Sreza Mostar, prim. A.M.).⁶⁵ Očito je Ćišić imao važnu ulogu u zaštiti kulturne baštine u Mostaru u prvim godinama nakon završetka Drugog svjetskog rata pošto ga Rajković spominje kao inicijatora zaštite spomenika u Mostaru 1949. godine. Pored ove inicijative, iz oblasti zaštite kulturne baštine poznato je njegovo pismo Đuri Pucaru, predsjedniku NR BiH, od 13. jula 1953. godine u kojem izražava negodovanje zbog planova oko izgradnje željezničke i teretne stanice na Carinskom i Šarića haremu i postavlja pitanje „zašto bi se baš one na haremima morale izgraditi?“⁶⁶ U pismu također ukazuje na dotadašnje rušenje harema od strane gradskih uprava, ali i na značaj mostarskih harema kao kulturne baštine:

„U tim mezaristanima bilo je na stotine grobnica (mauzoleja), ugrađenih obično tenelijom, čiji su nišani izvezeni raznim stihovima, redovito sa arapskim pismom i na arapskom jeziku, koje su (grobnice) i po formi i po sadržini pravi kulturne spomenike, (...) te mezaristane i sve te kulturne spomenike iz objijesti, ili, ludosti dosadašnje su uprave

spomenika. Ukratko, njihova je funkcija zamišljena tako da prate život svakog spomenika na svom području i da o svakoj promjeni obavještavaju Zavod, a i druge organe koji imaju zadatak da se brinu o spomenicima (Zaštita spomenika kulture u Bosni i Hercegovini 1953, 202).

64 Rad Zavoda u 1954. godini, Naše starine III, 320.

65 Ćišić 1991, 291-292.

66 Ćišić 2011, 249.

gradske porušile. Treba im kamena za zidanje neke sandučare, one su se obično služile nišanima iz starih mezaristana, računajući da je to valjda najkraći i najjeftiniji put da se do klesanog kamena dođe. Tako su toliki kulturni spomenici iščezli u našem gradu, koji su po mom sudu, naš nacionalni kapital. Jer, ljude od nauke, pa bili to strani ili naši državljani, a naročito one, koji se zanimaju grafikom, paleografijom više će svakako interesovati jedan ovakav kulturni spomenik od bilo koje sandučare, koja je progutala toliko spomenika od kulturne vrijednosti⁶⁷

Na kraju pisma zamolio je Đuru Pucara da zaustavi ove planove, na čemu će mu biti duboko zahvalni. Ćišićevo pismo nije imalo efekta na izgradnju željezničke stanice na lokalitetu Carinskog harema, ali je izgradnja teretne stanice koja je bila predviđena na prostoru Šarića harema pomjerena u južniji dio grada.⁶⁸

U svojim tekstovima Ćišić i Kujačić kao odgovorne za loš odnos prema kulturnoj baštini smatrali su urbaniste. U sukobu između urbanističkih zavoda i biroa sa zavodima sa zaštitu spomenika, prema Kujačiću, urbanisti su u prednosti jer predstavljaju tendencije lokalnih vlasti i drugih društvenih faktora pa se konzervatori u tom slučaju javljaju kao „kočnica društvenog razvoja“.⁶⁹ Upravo su urbanisti sredinom 50 – tih godina 20. stoljeća predložili još jednu intervenciju u zoni oko Starog mosta. Naime, postojala je namjera da se poruše objekti u blizini Starog mosta. Zavod za zaštitu spomenika iz Sarajeva je na to reagovao tako što je angažovao Juraja Neidhardta, poznatog arhitektu i stručnjaka za urbanizam koji je napravio Elaborat na osnovu kojeg je Zavod poduzeo potrebne mjere zaštite.⁷⁰ Neidhardt je u tekstu koji se bavi

67 Ćišić 2011, 249-250.

68 Kurt 2022, 21-22.

69 Kujačić 1963, 169

70 Zaštita spomenika kulture u BiH 1953, 201; Prema Kujačiću, urbanisti su htjeli da sruše cijeli niz nad Kujundžilukom i prilaz Starom gradu radi rješenja saobraćaja. Takav prijedlog je podržao NOO koji je donio rješenje o izvršenju tog plana uz dodatni argument da se „otvore vizure“ na Stari most. Do realizacije ovog plana, prema Kujačiću, nije došlo zbog nedostatka novca (Kujačić 1963, 170).

ovom problematikom istaknuo da se u Mostaru i dalje ruši, dok se istovremeno popravljaju kule, most i neki drugi spomenici kulture.⁷¹

2.4. Arhiv grada Mostara (Arhiv Hercegovine)

Arhiv grada Mostara osnovan je 4. jula 1954. godine rješenjem Narodnog odbora grada Mostara sa zadatkom da sakuplja, sređuje i obrađuje arhivsku građu i da sprovodi njenu zaštitu na području grada.⁷² Bez obzira što je po nazivu bio usmjeren samo na grad Mostar, već od samog početka svojom djelatnošću na sakupljanju, sređivanju, obradi i zaštiti arhivske građe pokrивao je cijelu Hercegovinu, pa je Rješenjem Skupštine Sreza Mostar od 6. aprila 1964. godine naziv arhiva usaglašen sa operativnom regijom i dobija naziv „Arhiv Hercegovine Mostar.“⁷³ Prvi upravitelj Arhiva bila je Ravijojla Kolak, a njen prvi stručni saradnik bio je Hivzija Hasandedić koji je imao vrlo značajnu ulogu u radu ove ustanove. Njih dvoje odigrali su presudnu ulogu u početku rada Arhiva i s pravom se smatraju pionirima arhivske službe u Mostaru i Hercegovini.⁷⁴

Građa za arhiv je na početku skupljana na različite načine. Već na samom početku rada Arhiva njegovi zaposlenici prikupili su vrijednu građu poput orijentalnih rukopisa i dokumenata koji su otkupljivani većim dijelom u Mostaru i djelomično u Ljubuškom, Konjicu i Nevesinju.⁷⁵ Većina rukopisa i dokumenata na orijentalnim jezicima otkupljena je od mostarskih porodica Arpadžića, Božića, Čelebića, Džabića, Nametaka, Karabega, Puzića, Spahića i

71 Neidhardt, Čelić 1953, 140.

72 Savić, Erceg, Hadžić, Hasandedić, Ivanković, Marić, Štambuk 1973, XI.

73 Čelebić 1999, 6.

74 Zahirović 2009, 73.

75 Arhiv je već tada u posjedu imao knjige i časopise koji su predstavljali raritete. Hivzija Hasandedić je u jednom članku u mostarskoj Slobodi opisao neke od najvažnijih rukopisa poput autografa Mustafe Ejubovića (Šejh Jujo), monografije (menakib) mostarskog muftije Mustafa Sidki ef. Karabega. Najstariji rukopis datira u 1541. godinu, a prepisao ga je neki Ridvan, sin Abdulahov. Dokumenti na turskom činili su poseban dio fonda u Arhivu. Sadržajno su dosta različiti, a svi se odnose na područje Hercegovine. Radi se o tri fermama kojima se naređuje ubiranje poreza u pojedinim kadilucima, nekoliko berata (dekreta) kojima se postavljaju dizdari tvrđava u Počitelju i Ljubuškom. Hasandedić je naveo još devet vakufanama – dvije u originalu, sedam u prepisima, tri vasijetname, više ostavinskih i sličnih dokumenata koje su izdavale kadije sa područja Hercegovine. Tu se nalazi i sedam fermana sačuvanih samo u prepisima, od kojih se pet odnosi na manastir u Žitomislčićima, a dva na manastir u Dužima (Hivzija Hasandedić, „Sakupljeni rijetki orijentalni rukopisi i dokumenti“, Sloboda, godina XI, broj 38, 20. septembar 1956. godine).

drugih.⁷⁶ Zaposlenici Arhiva obilazili su ustanove, nadležstva i preduzeća radi evidentiranja i zaštite registraturne građe, a posebno su pretraživali tavane i podrume, gdje se građa najčešće nalazila.⁷⁷ Također, u magazama nekadašnjih trgovaca otkrivene su ponegdje njihove poslovne arhive. Ozbiljnim pristupom u relativno kratkom vremenskom periodu prikupljena je vrlo značajna arhivska građa, kako sa prostora Mostara tako i čitave Hercegovine.

Već 1955. godine Arhiv je raspolagao sa 23 fonda arhivske građe, nekoliko zbirki, 101 rukopisom i 75 dokumenata, a pronađen je i spašen fond Pjevačkog društva „Gusle“ koje potiče iz 1881. godine.⁷⁸

Arhiv se odmah nakon osnivanja suočio sa problemom smještaja, pošto nisu imali vlastite zgrade. Na početku su se nalazili u neadekvatnim podrumskim prostorijama Kluba javnih radnika koje nisu ispunjavale ni minimalne standarde za ovu vrstu ustanove. Tadašnje vlasti su bile svjesne teških uvjeta u kojima funkcioniše Arhiv što je potvrdio predsjednik NOO Mostar Mustafa Sefo na drugoj godišnjoj skupštini Društva arhivskih radnika NR BiH koja je održana 16. i 17. oktobra 1955. upravo u Mostaru. Sefo je tom prilikom istaknuo da se Arhiv nalazi u podrumskim prostorijama koje ni u kom slučaju ne odgovaraju, pošto su mračne i vlažne, te će stoga NOO Mostar nastojati da u što skorije vrijeme Arhivu dodijele odgovarajuće prostorije.⁷⁹ Ovo pitanje nije bilo riješeno ni u septembru naredne godine kada se u tadašnjoj štampi pojavilo pitanje kolektivnog otkaza zaposlenika Arhiva zbog loših uvjeta rada, ali i najava o njihovom smještaju u nekadašnjim prostorijama Karađoz-begove medrese, što po zaposlenicima također nije bilo dobro rješenje.⁸⁰ Tek u martu 1957. godine Arhiv dobija za svoj smještaj prizemlje i podrumske prostorije koje odgovaraju za smještaj Arhiva jer se nalazi u centru grada, ima uza se zeleni pojas i potpuno je odvojena od drugih zgrada.⁸¹ Naravno, kasnijim razvojem Arhiva ove prostorije su također postale nedostatne i bilo je potrebno da se proširi na sprat zgrade u kojoj se nalazio.

Kako primjećuju Čelebić i Zahirović, jasno je da su prve godine arhiva u Mostaru, zapravo do šezdesetih, bile najteže, prikupljačke, a uposljeni su

76 Hasandedić 1966, 37.

77 Savić, Erceg, Hadžić, Hasandedić, Ivanković, Marić, Štambuk 1973, XI.

78 Zahirović 2009, 69; Čelebić, Zahirović 2011, 107.

79 Rodinis 2005, 251.

80 „Kolektivni otkaz službenika“, Sloboda, godina XI, broj 38, 20. septembar 1956. godine. Tada su u Arhivu radili Ravijojla Kolak, kao upravnica Arhiva, orijentalista Hivzija Hasandedić, Fatima Gubeljić radnik u depou i Veselin Lozo, arhivski manipulant.

81 Hivzija Hasandedić 1965, 131.

bili staretinari i prikupljači, više nego arhivisti.⁸² Nakon tih početnih godina rada u kojima se Arhiv održavao najvećim dijelom zahvaljujući entuzijazmu i marljivosti zaposlenika, sa lošim radnim uvjetima i neadekvatnim prostorom za ovu vrstu ustanove, Arhiv je ušao u napredniju fazu razvoja u kojoj je riješeno pitanje smještaja, te je došlo do povećanja broja radnika, odnosno, općenito rečeno, poboljšali su se prostorni i kadrovski kapaciteti ove značajne baštinske ustanove.

A DECADE OF HERITAGE: FOUNDATION OF MODERN HERITAGE INSTITUTIONS IN MOSTAR

The paper shows foundation and development of four main Mostar heritage institutions in the first ten years after the Second World War. This is the period in which the Mostar Public Library, Mostar Homeland Museum, Mostar City Archive and the Directorate for the Protection and Maintenance of Cultural and Natural Monuments were formed. The first decade after the end of the war was taken as the framework for writing the paper due to the fact that the initiative to establish the Mostar Public Library was launched in 1945, and the mid-50s of the 20th century represents the consolidation phase of these institutions. We believe that the mentioned period, due to difficult working conditions, staff issues, political circumstances, undefined status, but also the success achieved by these institutions, represents a specific period in their development.

Keywords: Mostar, Public Library, Homeland Museum, Mostar City Archive, Directorate for the Protection and Maintenance of Cultural and Natural Monuments.

82 Čelebić, Zahirović 2011, 99 – 116.

Bibliografija

Izvori

Arhiv HNK, Hercegovački okružni narodni odbor (HONO)

Arhiv HNK, Zbirka Saliha Rajkovića

Listovi

Oslobođenje

Sloboda

Literatura

Alikalfić, Fazlija, *Stasanje jedne mladosti : (sjećanje na rad Muslimanske narodne biblioteke u Mostaru)*, Mostar 1985.

Arhiv Hercegovine Mostar : 45 godina rada (1954-1999), urednici Šaban Zahirović, Zuvad Golić, Mostar, 1999.

Bašović, Ljubinka, *Biblioteke i bibliotekarstvo u Bosni i Hercegovini 1945-1975*, Svjetlost, Sarajevo, 1977.

Čelebić, Edin; Zahirović Šaban, Hivzija Hasandedić kao arhivist i historičar, u : *Hivzija Hasandedić: život i djelo*, Islamski kulturni centar, Mostar, 2011, 99 – 116.

Čelić, Džemal, Zaštita spomenika kulture i prirode, u : *Kultura u socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini 1945-1975*, NIŠP Oslobođenje, Sarajevo 1976, 253-266.

Čišić, Husein, *Mostar u Herceg-Bosni*, Mostar, Preporod, 1991.

Čišić, Husein, *Bošnjačke teme*, BZK Preporod Gradsko društvo Mostar, VKBI Podružnica Mostar, 2011.

Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura – agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd 1988.

Donia, Robert J., The New Masters of Memory: Libraries, Archives and Museums in Post-communist Bosnia and Herzegovina, in : Francis X. Blouin and William G. Rosenberg (eds), *Archives, Documentation and Institutions of Social Memory: Essays from the Sawyer Seminar*, University of Michigan Press, Minneapolis, 2006, 393–402.

Hadžiosmanović, Lamija, *Biblioteke u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1980.

Hasandedić, Hivzija, Arhiv Hercegovine u Mostaru, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, Sarajevo, 1965, /1964-1965/, knj. IV-V, 130-132.

Hasandedić, Hivzija, Orijentalna zbirka Arhiva Hercegovine u Mostaru, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, knj. VI, Sarajevo, 1966, str. 37-43

Hasandedić, Hivzija, Muslimanske biblioteke u Mostaru, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. 1., Sarajevo, 1972, 107-102.

- Hasandedić, Hivzija, Muslimanska društva u Mostaru, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 19–20, 2001, 197–214.
- Hasandedić, Hivzija, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Mostar, 2005.
- Jovanović, Marinko, *Kulturna riznica Hercegovine : o 70. obljetnici osnivanja Narodne knjižnice Hercegovačko-neretvanske županije u Mostaru : (1946.-2016.)*, Mostar, 2016.
- Katz, Vera, Osnovna obilježja agitprop kulture u Bosni i Hercegovini (1945-1948), *Prilozi* 28, Institut za istoriju, Sarajevo, 1999, 211-224.
- Krhan, Asim, 60 godina muzeja Hercegovine u Mostaru, u: *Zbornik radova: 60. godina Muzeja Hercegovine Mostar*, Mostar 2010, 7-16.
- Kujačić, Mirko, Urbanizam i zaštita spomenika kulture u Hercegovini, u : *Zbornik zaštite spomenika kulture*, Beograd, 1963, 169-173.
- Kulišić, Špiro, Osnivanje novih muzeja u Bosni i Hercegovini, *Pregled*, sv. 5, knj. IV, god. VI, Sarajevo, 1949, 377-385.
- Krivošejev, Vladimir, Muzejska politika u Srbiji - nastajanje, kriza i novi početak, *Kultura*, 130, 2011, 291-317.
- Kurt, Ahmet, *Mahala Carina u Mostaru, Historija i razvoj grada*, Sarajevo, 2021.
- Kurt, Ahmet, *Mostarski haremi u vremenu devastacije 1878-1992.*, Medžlis Islamske zajednice Mostar, 2022.
- Lavić, Osman, Rukopisi Karađoz-begove biblioteke u Mostaru,“ *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo, XXIX-XXX, (2009), Sarajevo, 2010, 142-162.
- Leka, Alma, *Muzeji, zbirke i galerije u Bosni i Hercegovini*, II dopunjeno izdanje, Sarajevo, 2017.
- Mandić, Asja, Muzej, kultura i zajednica u globalnom poretku, *Hercegovina* 18, Mostar, 2019, 155-175.
- Marić, Elma, Indira Gaštan-Bešo, *70 godina Muzeja Hercegovine Mostar*, Muzej Hercegovine, Mostar, 2023.
- Milišić, Senija, *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini : (1945.-1958.)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2007.
- Neidhardt, Juraj; Čelić, Džemal, Stari most u Mostaru, Arhitektonsko-urbanistička problematika konzerviranja i restauriranja mosta i okoline te korigiranje udaljenijih objekata, koji optički pripadaju okolini mosta, *Naše starine* I, 1953, 133-140.
- Rad Zavoda u 1954. godini, *Naše starine* III, 311-321.
- Rad Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Bosni i Hercegovini u 1955. godini, *Naše starine* IV, 1957, 305-316.
- Rodinis, Andrej, Odabrani dijelovi zapisnika sa skupština Društva arhivskih radnika BiH od osnivanja do 1961., *Prilozi*, 34, Sarajevo, 2005, 241-271.

- Rodinis, Andrej, Arhiv Bosne i Hercegovine (1947-2007), u : *60 godina Arhiva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2007, 15-103.
- Savić, V., Erceg, V., Hadžić, E., Hasandedić, H., Ivanković, S., Marić, E., Štambuk, M., *Vodič kroz fondove i zbirke Arhiva Hercegovine*, Mostar 1973.
- Serdarević, Mevlida, *Pravna zaštita kulturno-historijskog naslijeđa BiH*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1997.
- Zaštita spomenika kulture u Bosni i Hercegovini, *Naše starine I*, 1953, 199-213.
- Zahirović, Šaban, Sjećanje na Hivziju Hasandedića, istaknutog arhivistu (uz 55. godišnjicu Arhiva Hercegovine / Arhiva Hercegovačko-neretvanskog kantona u Mostaru), *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine*, 45, 2009, 59-103.
- Zelenika, Anđelko, Suradnja Muzeja Hercegovine u Mostaru i Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, *Zbornik radova: 60. godina Muzeja Hercegovine Mostar*, Mostar 2010, 37-40.

jezik i književnost

Aida Džiho-Šator

TRAUMA I SJEĆANJE U ZBIRCI POEZIJE SKICA ZA BAJKU ADNANA ŽETICE

Ako traumatsko iskustvo treba nekom da se desi, onda je najbolje da to bude pjesnik.

Sažetak: Ovaj rad će ispitati poetiku treće zbirke pjesama Adnana Žetice *Skica za bajku*, a u okviru teorije traume. Žetica je ovom zbirkom još jednom dokazao svoju vrijednost kao jedan od istaknutih pjesnika nove generacije bosanskohercegovačkih pjesnika. Žetica se u *Skici za bajku* drži ironičnog tona, minimalističkog stila, ratne tematike i traume, i svakodnevnih motiva, ali ovaj put čini korak prema postmodernističkom književnom izričaju – historijske događaje analizira s distance predstavljajući ih kao komadiće koje čitalac mora složiti u jednu priču.

Cljučne riječi: Žetica Adnan, *Skica za bajku*, teorija traume

Kratki teorijski pregled teorije traume

Teorija traume u svom najširem značenju proučava načine na koji književni tekstovi obrađuju i predstavljaju traumatična iskustva. Sama riječ se definira u psihologiji kao *svaki bolni doživljaj ili iskustvo koje izaziva neke trajne posljedice*.¹ Teorija traume nastoji razumjeti različite načine na koje se traumatski događaji manifestiraju, procesuiraju, otkrivaju i potiskuju u

¹ Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. Pristupljeno 26.1.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/trauma>>.

književnim i historijskim djelima, a teoretičare traume zanimaju načini na koje bi različiti pisci mogli pokušati riješiti svoje osobne traume. Također ih zanimaju načini na koje bi fiktivni likovi mogli pokušati učiniti isto, kao i načini na koje književni tekstovi funkcioniraju tako da bilježe i ispisuju traume koje se događaju u društvu. Riječ “trauma” opisuje neočekivano i nepredviđeno saznanje koje iznenada ulazi u um osobe, obično kao rezultat iznenadnog susreta s nasiljem ili smrću. Tada dolazi do psihičkog rascjepa u identitetu i svijesti osobe koji ostavlja preživjelog emocionalno i intelektualno podijeljenog između onoga što je znao ili vjerovao prije incidenta i onoga što osjeća ili vjeruje sada. Zbog toga se preživjela osoba može često osjećati zbunjeno, uplašeno i uznemireno. Nagli susret s mogućnošću smrti ili smrću bliske osobe često u umu osobe ostaje zabilježen kao traumatičan događaj. Takvo suočavanje sa smrću može dovesti do toga da osoba postane akutno svjesna vlastite smrtnosti i ranjivosti, što može biti izuzetno uznemirujuće za njezino psihičko stanje, te ostaviti trajni psihološki ožiljak.

Književnost se počinje baviti traumom pod okriljem općenitog interesovanja za psihološki život pojedinca koji nastaje početkom dvadesetog vijeka. Akademsko interesovanje za teoriju traume raste tek osamdesetih godina dvadesetog stoljeća što ima veze sa događajima koji se odvijaju od Prvog svjetskog rata do osamdesetih godina. Te godine su obilježene mnogim ratnim, hladnoratnim i političkim negativnim događajima i u tom periodu otprilike dolazi i do dekonstrukcije historijskih narativa u književnosti, njihovog propitivanja unutar kolektivnog i individualnog sjećanja i zanimanja za historiografsku metafikciju. *Tada pisci počinju gledati historiju kao dio ljudskog iskustva i kao takvu je žele istražiti, pri čemu to ne rade na pozitivistički i jednostavan način nego kreću u istraživanje historije sa izrazito kritičke pozicije.*² Lejla Žujo-Marić, govoreći o oblicima svjedočenja u bošnjačkom i bosanskohercegovačkom romanu, ističe da se: (...) *kulturna opstojnost Bosne i Hercegovine dokazivala kroz različite registre: od onih centralnih, do rubnih, od administrativno-pravnih dokumenata poput povelja, darovnica, testamenata, krajišničkih pisama, do niza književnih žanrova – koliko onih nastalih kao izraz narodnog iskustva i usmene tradicije, toliko i kroz žanrove ponikle kao plod tradicije i u nju ugrađenog individualnog talenta autora gdje pratimo i lirsku pjesmu, i dramu, i poemu, pripovijetku i roman.*³

2 A. Džihović-Šator 2021, 80.

3 L. Žujo-Marić, 2021, 37

Koloniziranim zemljama često izloženim ratovima tekstualni otpor postaje neminovnost i književna tradicija. Govoreći o traumi, Cathy Caruth tvrdi da je jedan od načina na koji se može definirati trauma jeste reći da je taj neko “posjednut slikom ili događajem”⁴. Ovakvo tumačenje se naslanja na Freudovu teoriju traumatske histerije. Prema Freudu, u histeričnim situacijama pacijent je prisiljen potisnuti osjećaje povezane s traumatskim incidentom do te mjere da je sjećanje na događaj - koje je također potisnuto iz svijesti - zadržalo svoj cijeli afektivni intenzitet. On tvrdi da kao rezultat toga pacijent mora na odgovarajući način procesuirati događaj prisjećajući se događaja i “stavljajući afekt u riječi”.⁵ Ratna trauma doživljena iz ugla odrasle osobe ili djeteta sasvim sigurno ima neke od spomenutih karakteristika. Važan termin i pojava u kontekstu teorije traume kao i tematike ovog rada je i transgeneracijska trauma. Izraz “transgeneracijska trauma” opisuje kako se bolni događaji obično subliminalno prenose na sljedeće generacije i na društvo u cjelini. Sljedeća generacija počinje pokazivati simptome traume čak i ako traumu nije lično doživjela. Traumatski događaji mogu utjecati na jednu osobu, grupu pojedinaca ili više ljudi odjednom. Govoreći o psihološkoj traumi nastaloj uslijed ekstremnog nasilja, Assmannova je isključivo veže za žrtvu, jer počinioi nasuprot žrtvama nisu traumatizirani. Oni posmatraju te događaje kao dio plana i odgovornosti koji su svjesno proveli.⁶ U tom smislu Assmannova razlikuje termine traumatizacije i indoktrinacije kao dva oprečna i paralelna procesa na kojima nastaju različiti identiteti žrtve i zločinca. Assmannova također problematizira kolektivno i individualno pamćenje, odnosno zaključuje da su oni nerazdvojivi, a da je prošlost uvijek svojevrsna predstava u funkciji nekih nametnutih pravila: *Nikada sama prošlost nije ta koja djeluje na sadašnje društvo, već su to prikazi prošlih događaja koji su stvoreni, kruže i primljeni su unutar specifičnog kulturnog okvira i političke konstelacije. Lična sjećanja su čisto virtualna sve dok nisu izražena riječima ili slikama kako bi bila iznesena drugima. Kolektivna sjećanja se proizvode kroz posredovane reprezentacije prošlosti koje uključuju odabir, preuređivanje, ponovno opisivanje i pojednostavljivanje, kao i namjerno, ali i možda nenamjerno, uključivanje i isključivanje informacija. ... Diseminirane kroz masovne medije kao interpretacije ili službene definicije historijskih događaja, prikazi su snažan*

4 Caruth, Cathy, ed. 1995, 5

5 Freud, Sigmund 1953, 76.

6 Assmann, Aleida 2011, 115.

*element u konstrukciji, osporavanju i rekonstrukciji individualnih i kolektivnih sjećanja.*⁷

Kolektivno sjećanje, ovdje treba istaći, se još više usložnjava u kulturama i zemljama gdje su žrtva i zločinac geografski na malom prostoru pa su, skoro pa intimno, prinuđeni nastaviti živjeti jedno pored drugog, dijeleći ulice, naselja, sela i gradove, kao što je to prostor Bosne i Hercegovine, što je jedna od tema zbirke poezije *Skica za bajku*.

Prostori rata i traume u *Skici za bajku*

Zbirka poezije *Skica za bajku* Adnana Žetice je njegova treća zbirka. Sadrži pedeset pet pjesama koje su podijeljene u devet dijelova od kojih su prvi i zadnji dio sačinjeni od po jedne pjesme i izvan su numeracije ciklusa. Prva pjesma se poziva na motive iz filma „Dječak u prugastoj pidžami“ Marka Hermana napravljenom prema adaptaciji istoimenog romana irskog pisca Johna Boynea, a zadnja je posvećena pjesniku Petru Gudelju čime Žetica jasno ukazuje na potrebu otvaranja svoje poezije ka intertekstualnom dijalogu koji je prisutan i u drugim pjesmama unutar zbirke što, dakle, govori u prilog o svojevrsnoj postmodernizaciji Žeticine poetike. Prvom pjesmom govori o ratu i djetetu u ratu, a zadnjom o pjesniku koji se divi i zavidi drugom pjesniku tražeći čitanjem put do pisanja.

Tematika i motivi zbirke *Skica za bajku* od samog otvaranje zbirke su izrazito ratni, što je tematika koja je izražena i u Žeticinim ranijim zbirkama, ali, za razliku od ranijih zbirki, ovoga puta Žetica ide dalje u prošlost i dotiče se Drugog svjetskog rata, ali i specifičnog načina življenja između ratova, odnosno mentaliteta podneblja obilježenog ratom i ratnom traumom. Govoreći o Žeticinim ranijim zbirkama *Ljudi poslovice* i *Čovjek koji je poznao Filipa Latinovića*, Dijana Hadžizukić također primjećuje da pjesnik „svojim pjesmama iskazuje bol djetinjstva proživljenog u ratu i zapitanost čovjeka pred životom u miru, ironiju prema ljubavnim temama, ali i duhovita zapažanja svakodnevnih životnih pojava“.⁸ Prva pjesma u zbirci odvodi čitaoca u koncentracione logore Drugog svjetskog rata, stradanje Židova i stradanje djece, ali putem referiranja na film u kojem se radnja odvija u njemačkom koncentracionom logoru i prati se iz ugla dječaka. U zadnjim stihovima

7 Assmann, Aleida & Shortt, Linda (eds.) 2012, 3-4. Prevod A. Dž-Š.

8 Dijana Hadžizukić, 2013, 190.

pjesme fiktionalni dječak, protagonist filma postaje novi i/ili isti dječak koji je sada protagonist pjesme i iz njegovog ugla posmatramo novi rat, novo stradanje i suočavanje sa traumatskim ožiljcima. Ovom pjesmom Žetica sebe smješta kao posmatrača, pripovjedača i protagonistu većine pjesama unutar zbirke koji će, kao i u svim njegovim zbirkama, biti izrazito nenametljiv, skoro pa neprimjetan hroničar svakodnevnice svoga podneblja i isti takav historičar prošlosti tog podneblja.

Skicu za bajku od ostalih književnih djela koja se bave ratnom tematikom razlikuje kontradiktoran spoj tehnika i glasova koji ispred čitaoca podižu slike takvog jednog svijeta. U ciklusu pjesama o dedi Marku, Žetica u fokus stavlja starijeg čovjeka, komšiju, dobro poznatog namćorog, ali i dobroćudnog lika tersa, koji je, u ovom slučaju, bio ustaša. Baš kao što je dječak Nijemac iz filma, u stvari, neprijatelj, odnosno pripadnik strane neprijatelja, tako je i dedo Marko u kontekstu tog istog rata starijoj generaciji porodice dječaka/pjesnika također neprijatelj. Primjenjujući teoriju Assmannove te indoktrinaciju koju navodi kao dijelom identiteta zločinca, prešutkivanje i zaborav su neminovno dio Markovog bića, ali mu Žetica dodaje i osjećaj krivice. Da li je osjećaj krivice stvaran ili fiktivan, istina ili laž, izbor je dječaka, a i pjesnika da u njega vjeruje upravo zbog neminovnosti zajedničkog postojanja. Stvarni horor se nalazi upravo u spoju ovih slika kako pjesničkih, tako i onih, možda, učitanih, jer koliko jedno naivno i nesvjesno dijete i jedan (sada) starac, koji se igra skrivača sa svojom unukom, mogu uopšte biti neprijatelji. Upravo taj spoj historijskih događaja, poređenja ratova, suživota između ratova, kontradiktornost unutar samih pjesničkih slika, kao i intertekstualno poigravanje sa historijom, pričom, filmom i poezijom su ono što čitaoca ostavlja zapanjenim nad zbirkom, ali i prirodom ljudskog postojanja.

Markova prošlost je ispričana kroz vizuru djeteta, odnosno sjećanja iz djetinjstva pjesničkog subjekta, a predstavljena je kroz iskrzane fragmente isprepletene sa njegovim svakodnevnim životom. Pravi momenat razotkrivanja u pjesmama o dedi Marku dolazi uvijek u zadnjim stihovima tih pjesama tek onda kada tačka fokaliteta prelazi sa dječaka, bilo da je tada u prvom ili trećem licu jednine u treće lice jednine unutrašnjeg monologa, na starca Marka. Koristeći ovu metodu, dedo Marko je kroz ovaj ciklus prikazan kao vojnik, kao krvnik, ali i kao žrtva pred drugim vojnicima, zatim kao zatvorenik, kao komšija, ali i kao brižni djed jedne djevojčice što mu daje svu punoću jednog romanesknog lika, pa na čas zaboravljamo da se radi o poeziji i u stvari želimo da nastavimo sa čitanjem priče. Pjesnik se tu kao vrsni narator poigrava sa

likom Marka, ali i sa čitaocima koji pokušavaju ukalupiti tog čovjeka u neku normu, označiti ga dobrim ili lošim, što Žetica uporno ne dozvoljava tako što je jednostavno ne da pojednostaviti. Tako Žetica tek u petoj pjesmi, iako već u prvom stihu prve pjesme jednostavno kaže 'Dedo Marko bio ustaša', obznanjuje Markovu stvarnu krivicu, odnosno ono što je Marka možda proganjalo:

Stajao na astalu
Drveni radio Olimpija.
Marko ga ne znade upaliti,
Te ga nikad ne pali
Ubjeđivao je inkasanta,
Dvanaest puta godišnje
I svaki put taksu bi platio
Plašio se: inkasant mu zvučalo
Kao inspektor
Jedan ga je poslao na Otok,
Devet godina
On ništa nije uradio,
Samo je čuvao tajnu da je čuvao stražu
Dok je Anđelko
Ljude u pećini
Jedne na druge slagao.
Anđelima ih slao. (13)

Ovom pjesmom Žetica otvara i staro i aktuelno pitanje primarne i sekundarne krivice u ratu, djela učinjenih i neučinjenih, ubistava i strijeljanja, ali i odlaganja i sakrivanja tijela mrtvih vojnika, odnosno nečasnog ratovanja kao i problematiku o potiskivanju same istine pojedinca o svemu tome. Naime, nije dedo Marko kriv što je bio ustaša, nego što je čuvao stražu nečasnom ratovanju i čuvao o tome tajnu. Ovdje se uviđa paralela između posjedovanja radioaparata i zločina, odnosno posjedovanja znanja o zločinu, kao i mirnodopskog i ratnog kršenja pravila zakona. Posjedovanje radioprijemnika, bez obzira da li se on koristi ili ne koristi, podrazumijeva zakonsku obavezu plaćanja poreza na radio prijem. Sudjelovanje u zločinu ili njegovo prikrivanje, bez obzira što sam zločin nije počinjen, i dalje znači učestvovanje u zločinu i podrazumijeva zakonsku kaznu. Međutim, Goli otok koji je impliciran nazivom Otok u pjesmi je bio politički logor za jugoslavenske političke zatvorenike, a ne ratne zločince. Osnovan je 1949. godine nakon sukoba između Tita i Staljina 1948. godine. Na

Goli otok su uglavnom zatvarani komunisti za koje se sumnjalo da saraduju sa Informbiroom, odnosno Sovjetskim Savezom. Pitanje kako je Marko završio devet godina u tom zatvoru dodatno otvara problematiziranje, razumijevanje i pamćenje zajedničke prošlosti naroda bivše Jugoslavije, a pogotovo stanovnika višetničke Bosne i Hercegovine kao i mjesto Golog otoka u toj prošlosti, jer je ono mjesto na kome su završavali neprijatelji države, ali i neistomišljenici komunističkog političkog aparata i nacionalisti, koji su zatvarani pod različitim optužbama i izgovorima. Da li je Marko stvarno zatvoren kao neprijatelj države za zločin špijunaže i kolaboriranja sa Staljinovom Rusijom nakon 1948. godine koji nije počinio, te poetskom pravdom odgovarao za ratni zločin koji jeste počinio, da li je došlo do autorske greške nastale unutar sprege između prijeratne Jugoslavije impregnirane kolektivnom indoktrinacijom i postratnih narativa, ili riječ Otok stoji kao predstava bilo kojeg zloglasnog zatvora, na kraju nije ni bitno. Ironija koja je dio pjesničkog stila Adnana Žetice je jasna, a u svakom slučaju čitaocu je iz ovih riječi jasno da Marko osjeća strah više nego što osjeća krivicu koju umanjuje. Markova krivica je tek jasna u kasnijoj pjesmi u zbirci što je i jedan od razloga ičitavanja zbirke u jednom dahu. Čitalac je primoran da kroz poetsku formu stihova, strofa i pjesma traga za romanesknim likovima. Nakon citirane pjesme Marko opet postaje čovjek s kojim dječak/pjesnik voli provoditi vrijeme, čovjek koji se sa svojom unukom igra skrivača. Žetice, dakle, ne želi u potpunosti ispričati priču o dedi Marku, on ne daje svoj sud o njemu, već je ispisuje u tragovima i čitaocima ostavlja na volju da dopune tu priču. Tek u pjesmi „Portreti“, koja se nalazi u trećem ciklusu pjesama unutar zbirke, gdje Žetice ili poetski subjekt kroz niz kontradikcija oslikava ljude/likove koji su obilježili njegovo djetinjstvo - oca, djeda, nenu, majku, pa i Tita i komšinicu Maru - čitalac saznaje za Markova sjećanja o kojima nije smio pričati i time zatvara priču o dedi Marku. U Pjesmi „Portreti“, Žetice niže slike ljudi u njihovoj vezi sa stvarima, objektima koje su imali, ali koje nisu koristili.

Portreti

Djed imao češalj u džepu
koji nikad nije koristio.

Otac nosio čakiju

kojom nikog nije zbo.

Djed imao knjigu o Titu

koju nije listao.

Nagluha baba Mara imala drveni radio

na kojem je slušala vijesti koje nije čula.
Majka u regalu čuvala bocu skupocjenog vina
koju je granata popila.
Nena na televizoru držala drveno magare
koje je samo krpa za brisanje prašine smjela
pomilovati.
Dedi Marku bilo najteže, u starosti
imao sjećanja koja nije smio pričati.

Ovdje su u vezu dovedeni trivijalni predmeti koje su ljudi imali iz nekih navika, stila života, ali i 'modnih' mondenih, ispraznih običaja i utjecaja okoline, ali i njihovog svjetonazora i svode se na nekorištenje tih predmeta sa vezom dede Marka sa njegovim sjećanjima. Na kraju pjesme nije sasvim jasno da li Marku teško što ne smije pričati o sjećanjima, jer su bila stravična i jer ga je grizla savjest, ili je mislio da je to herojstvo o kojem nije smio pričati. Marko sjećanja nosi kao otac nož, ali otac nožem nikog nije zbo. Markova sjećanja sadrže događaje zločina, pa možda i zbadanja, ali Marko o njima ne smije pričati, jer kontekst, odnosno političko uređenje to ne dozvoljava. Da li je, dakle, Marko tužan čovjek zato što ne može ogoliti dušu, zato što je počinio zločine ili zato što je izgubio rat. Ovakvo dvosmisleno i kontradiktorno tumačenjsko čvorište pjesme nastaje njenim iščitavanjem u suodnosu sa svim pjesmama o dedi Marku koje prethode u zbirci.

Vidljivo je da se riječ *priča* ponavlja u tumačenju zbirke poezije *Skica za bajku*, kao i da se iz Žeticine poezije nameću likovi koje tumačimo, a ne motivi, simboli, metafore ili pjesničke slike. Razlog je upravo u toj proznoj dimenziji Žeticine poezije. On ispisuje portrete ljudi iz jednog doba, ljudi iz vlastitog života i to se izdvaja kao dominantna njegove zbirke. Tu su likovi nene, djeda, majke, ali i lik drvodjelje, odnosno oca. U ovoj zbirci Žetica možda ponajviše postaje ličan i dozvoljava čitaocima da iza ironije, poslovice, kao i nimalo empatične ličnosti dječaka-posmatrača, vidimo njegovu ja. On nas vodi na poetsko-autobiografski put u kojem pronalazimo sliku jednog djetinjstva, jednog vremena i prostora obilježenog ritmičnim ponavljanjem ratova i života između tih ratova, života sa neprijateljem, slike u kojima saznajemo ko je sve kome neprijatelj i kako je ko mogao biti gori ili bolji neprijatelj. Sve to je prikazano kroz obične svakodnevne brige tih istih ljudi, ne zaobilazeći dati i preciznu sliku njihovog mentaliteta, jer dedo Marko je dobar komšija u jugoslavenskoj Bosni. Neki drugi komšija u postdejtonskoj Bosni, kako je autor

naziva, koji se vratio poslije rata u komšiluk je mogao biti i gori komšija jer „Bilo ih je koji su svoje komšije tjeroali da sami sebi jame kopaju”. Najgori grijeh, prema jednoj od Žeticinih pjesama, u prije svega patrijarhalnom društvu, dedi Marku je onaj njegove žene koja je dopustila njegovom ocu da ženske poslove radi, da sok od šipaka sa njom cijedi. Grijeh supruge se percipira prvenstveno kao grijeh njenog muža koji joj dopušta takvo ponašanje i tu Žetica na ironičan i na kraju i duhovit način prikazuje općeprihvaćenu ulogu žene u Bosni i Hercegovini u dvadesetom stoljeću, ali i način kako su tu ulogu žene same počele da mijenjaju, jer Markov otac, ipak, cijedi sok od šipka.

Bitno je istaknuti još jednu karakteristiku ove zbirke, ali i Žeticine poezije inače, a to je balansiranje između pjesničkih slika teške tematike i traume i humora, što se teško postiže u poeziji. Zbirka obiluje pjesmama u kojima užas i smijeh dijele isti prostor. Takvo je, naprimjer, (postmodernističko) poigravanje postignuto kroz dvije pjesme „Ja u nene“ i „Nena kod mene“ koje uvezuje figurica magarca. U prvoj pjesmi dječak plače kada prvi put ostaje kod nene i ona mu daje ukrasnu figuricu magarca koji za nenu ima sentimentalno značenje, a koju dječak bez nekog posebnog razloga uzme bez pitanja i odnese svojoj kući. U pjesmi „Nena kod mene“ dolazi do potpunog obrata emocija koje počinju saosjećanjem čitaoca sa tužnom sudbinom protjerane starice koja je ostala bez svoje kuće, a kulminiraju smijehom, odnosno *punchlineom* gdje je ključna slika upravo taj magarac:

Kuća joj je nestala u plamenu.
Plakala je nena nakon što je prvi put
Prespavala kod mene.
Duboko u noć pričala
Bez čega je sve ostala.
Podsjetih je da sam i ja plakao
Prvi put kad sam kod nje spavao.
Reče da odonda živa ne zna
Gdje je kenjac nestao,
U televizor kao da je ušao.

Žetica, dakle, spaja jedno sasvim ozbiljno i tužno materijalno ratno stradanje, traumatsko iskustvo sa sebičnom i neempatičnom dječijom perspektivom i poređenjem naizgled neusporedivih događaja i situacija koje su ipak usporedive, prinudno ‘gostovanje’ kod druge osobe, važnost i nevažnost magarca — dječak ne zna zašto je uzeo magarca kad mu je pored igrice Tetrisa

suvišan, a nena se u tom momentu i dalje pita gdje je kenjac nestao, iako je sada nestala njena cijela kuća. Žetica se, dakle, sa vlastitom traumom i traumatskim sjećanjima osoba iz svog života suočava kroz svoju poeziju, a to radi putem ironije, humora i jukstaponiranjem tuge i smijeha.

Narativnost Žeticine poezije se ne nalazi samo na nivou jedne pjesme, dakle, on ne donosi samo jednu priču na nivou jedne pjesme, nego se ona često nalazi, odnosno proteže kroz više pjesama jedne zbirke. Epilog priče/ pjesme o neni, unuku i magarcu se nalazi u trećoj sukcesivnoj pjesmi u nizu „Aneks 7 Dejtonskog sporazuma“ i tu Žetica zaokružuje skicu tragikomičnog autobiografskog momenta, ali donosi i poetski primjer teorije postmodernističkog diskursa. Postmodernizam u prvi plan, prije svega, stavlja igru, zatim subjektivnost doživljaja, nedostižnost objektivnosti, nepostojanje apsolutne istine, vjerodostojnost historije, pa i samih sjećanja, odnosno fikcionaliziranje sjećanja i, na kraju, male priče. Sve navedeno nalazimo upravo u sintezi ove tri pjesme.

Gledajući bijele zidove
Svoje obnovljene kuće,
Nena zakuka što nema uspomenu –
Fotografiju ili barem kašiku
Iz prošlog života.
Nađoh kenjca i odnesoh joj ga.
Rekoh da sam ga po sjećanju
Drvodjeljinim alatom napravio.
Kenjcu reče da je samo blijeda kopija starog.
A i zidovi, koliko god ih krečili,
Više joj ne mogu biti bijeli.

Kuća više nije ta kuća koju je ona s mužem pravila, ona je metafora pepelnog mjesta boravka koje se svaki dan može obrušiti na nju kroz sjećanja, jer sadašnjost nakon proživljenih strahota rata nikada ne može biti ista i to je tužna, izdignuta i ozbiljna poruka pjesme.

Kroz likove nene, majke, ali i neznane djevojke iz pjesme „Čatrnja“, silovane žene iz pjesme „Pismo“ Žetica govori i o životu žene u ratovima, između ratova, rađanja i udaja, sreće i gubitaka. Pjesma „Lunch-paket“ govori o ženinom bolnom gubitku porodice i samog razuma:

Žena s djetetom u naramku
iz ruku mi ote lunch-paket

te gurnu s ceste u rupu,
avionskom bombom kopanu.
Laktove i koljena zgulih.
Rekoše drvodjelji da ne zamjera,
čak ni dijete u naramku nije njeno,
uzme tuđe, pronosa, pa vrati.
Svi su joj pobijeni – troje djece i muž.
Zatekli ih u pljevidbi vinograda,
krv prskala kao
modra galica po trstovima.
Koje li je boje grožđe bilo u njihovom vinogradu
te jeseni?

Žetica ovdje jezgrovito jukstaponira arhetipske slike života i stradanja — žena sa djetetom u naramku, kao sublimalna slika svete Madone i majčinstva, i obaranje drugog djeteta nemarno u jarak nastao avionskim bombama i slike krvi, pokolja i stradanja sa slikama kasne jeseni i ubiranja plodova. Kroz stihove pjesme autor smjenjuje oprečne predstave žene i majke, igra se sa čitaočevim horizontom očekivanja, ali na kraju pjesme da naslutiti da je u ratu, možda, ipak najteže biti majka. Jako je bitno također naglasiti da Žetica ostavlja obilatu građu za analiziranje slike žene u svojoj poeziji, njene pozicije, života na bosanskohercegovačkom prostoru i nepravednoj poziciji žene u tom svijetu, a bez otklona i primjesa mizogenije. Pjesma „Čatrnja“ koja ima formu i ton legende, ali i bajke, je u tom smislu najuspjelija, jer žena, općenito govoreći, na kraju trijumfuje. U njoj je sasvim precizno opisana tradicija lišavanja žene njene imovine, njenog ruha, a time i njene ekonomske slobode koja se svođenjem tog ruha na rute i gunjeve generacijski smanjivala i ženu ostavljala nezaštićenu pred hirovima supruga i društva.

Jedno od najvećih ratnih traumatskih iskustava preživjele osobe je gubitak roditelja što je gubitak koji autor i pjesnički subjekt, nažalost, kao dijete rata doživljava. Adnan Žetica je u ratu izgubio oca desetog novembra 1993. godine. Ubio ga je snajperista HVO-a dok je išao po hranu u mjesto Blagaj kada je Žetica imao dvanaest godina. Okolnosti smrti autorovog oca se ovdje navode jer u zbirci pjesnik izostavlja tu činjenicu kao krajnji potisnuti traumatski čin koji (i kao minus postupak) zaokružuje sliku oca, ali stoji i kao čvorište i uporište svih pjesama zbirke, u tragovima oslikanih stradanja i ciklusa ratova bosanskohercegovačkog podneblja, kao i transgeneracijskih trauma. U

zбирци se otac spominje osam puta, tri puta u vidu imenice otac, jednom u naslovu pjesme, i pet puta kroz imenicu drvodjelja koja se odnosi na oca i bila je njegovo zanimanje. Kroz te pjesme Žetica je, bez ijednog elementa patosa, oslikao sliku svoga oca i ispisao priču jednog bolnog nedostajanja. U pjesmi „Portreti“ otac nosi čakiju kojom nikog nije zbo, kao i svaki pravi drvodjelja koji u bilo kom momentu može imati potrebu da od drveta nešto djelja; u pjesmi „Galava“ on je čovjek koji pokušava prehraniti djecu u ratu, a u pjesmi „Otac“ on je vojnik koji više nikad ne želi pušku držati u ruci, pa ni onu drvenu koju je sinu pravio. Kroz pjesme u kojima se otac spominje kao drvodjelja, Žetica ga oslikava kao umjetnika, brižnog oca koji uspavljuje sina. U pjesmi „Ulje na platnu“ on je zaljubljeni romantičar i umjetnik koji svojoj supruzi pred odlazak na vojnu smjenu na zaštitnu vreću pijeska ispred kuće crta scenu sa sunčane plaže, u „Voćnjaku“ ga opisuje kao vrijednog poljoprivrednika, a u pjesmi „Krš“ ponajviše dolazi do izražaja poređenje oca i Marka, odnosno različitog načina življenja i ratovanja. U toj pjesmi krš postaje simbol teškog podneblja gdje se ratovi vrte ukrug i zla kao otrov posut po brdima vraćaju kroz vodu koja se pije, ljudi postaju pobijeni mačići u pećinama, a njihov mijauk zvuk koji s onog svijeta proganja. U *Skici za bajku*, koja samo to i ostaje—*skica*, jer protagonisti, antagonisti i zapleti postoje, prisutno je sve osim osiguranog sretnog kraja koji po definiciji prostora o kojim Žetica piše, čini se da ne može ni da postoji, a uloga oca, oca koji ni sam nema sretan kraj, u tom ciklusu ratova i stradanja postaje centralno moralno uporište i primjer ispravnog načina življenja.

U zaključku, u svojoj trećoj zbirci poezije *Skica za bajku* Adnan Žetica ostaje vjeran svom izrazito ironijskom tonu, minimalističkom stilu, tematici rata, motivima iz svakodnevnog života, ali ovoga puta ide korak dalje prema postmodernističkom književnom izričaju — on sa historijske distance secira traumatske događaje iz prošlosti svoje, ali ponekad i drugih zemalja nesretne historije. Žetica naglašava da su običan život i stradanje univerzalni, da sami pjesnici, kao Hamsun u „Oslu“, mogu biti „traume društva“, piše o Istanbulu gdje se prave nove zgrade i nema „prava na sjećanje“, o Che Guevari, liku sa naših majica i dječaku rođenom iz čina silovanja koji ne zna da li je Hutsi Tutsi i želi to saznati da može znati koga da mrzi, te na taj način donosi sasvim preciznu i izrazito živu sliku života, mentaliteta, traume i stradanja naroda bosanskohercegovačkog podneblja, ali i svijeta.

TRAUMA AND MEMORY IN ADNAN ŽETICA'S COLLECTION OF POETRY SKETCH FOR A FAIRY TALE

SUMMARY

This paper will examine the poetics of Adnan Žetica's third collection of poems, *Skica za bajku A Draft for a Fairy Tale*, within the framework of trauma theory. With this collection, Žetica once again proved his worth as one of the prominent poets of the new generation of Bosnian poets. Žetica continues with an ironic tone, minimalist style, war theme and trauma, and everyday motifs in this book of poems, but this time he takes a step towards postmodernist literary expression - he analyzes historical events from a distance, presenting them as pieces that the reader must assemble into a story.

Keywords: Žetica Adnan, Sketch for a fairy tale, theory of trauma

Bibliografija

Izvor:

1. Žetica, Adnan, *Skica za bajku, Dobra knjiga*, Sarajevo, 2016.

Literatura:

1. Assmann, Aleida & Shortt, Linda (eds.) 2012. *Memory and Political Change*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
2. Assmann, Aleida, *Duga senka prošlosti (kultura sećanja i politika povesti)*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011.
3. Caruth, Cathy 1996. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore & London: The John Hopkins University Press.
4. Caruth, Cathy, ed. 1995: *Trauma. Explorations in Memory*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
5. Freud, Sigmund 1953-76: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. Trans. and ed. James Strachey et al. London: Hogarth.
6. Dijana Hadžizukić, "Književna Hercegovina: Ogledi o piscima i književnim pojavama", *Dobra knjiga – Sarajevo*, 2013.
7. Džiho-Šator, Aida, *Postmoderna i tri romana*, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Fakultet humanističkih nauka, 2021.

8. Žujo-Marić, Lejla, Na rubovima vijeka : Svjedočenje kao poetički okvir bošnjačkog romana s tematikom iz rata (1992-1995), Univerzitet "Džemal Bijedić", Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2021.
9. Trauma, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. Pristupljeno 26.1.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/trauma>>.

Edim Šator

FIGURE PONAVLJANJA U ROMANU *PONORNICA* SKENDERA KULENOVIĆA¹

Sažetak: U radu se analiziraju figure ponavljanja, tačnije anafora, epifora, simploka i anadiploza u romanu *Ponornica* Skendera Kulenovića. Ukazuje se na stilističku funkciju ovih ponavljanja kao i na činjenicu da, uz mnoge druge različite stilističke postupke, doprinose poetizaciji romana. Analizom romana utvrđeno je da je anafora najfrekventnija od navedenih figura i da sve analizirane figure imaju i svoju konektorsku ulogu u tekstu.

Ključne riječi: Skender Kulenović, *Ponornica*, anafora, epifora, simploka, anadiploza

1. UVOD

Jezik i stil Skendera Kulenovića su spominjali skoro svi koji su pisali o njegovom djelu.² Muharem Bazdulj pišući o jeziku u romanu *Ponornica* naglašava da je: „*To (je) onaj glasoviti Kulenovićev jezik koji su kao prvorazrednu vrijednost prepoznali, među ostalim, i Radomir Konstantinović te Danilo Kiš. U eseju Apsolutni Krajišnik Skender Kulenović autor kultne Filozofije palanke s neskrivenim će divljenjem govoriti o “izuzetnom jezičkom čulu” Skendera*

1 Tekst objavljujemo povodom 45 godina od smrti Skendera Kulenovića (1910-1978).

2 Jezik i stil Skendera Kulenovića u svojim analizama spominju: Enes Duraković, Dijana Hadžizukić, Radomir Konstantinović, Marko Vešović, Fahrudin Rizvanbegović, Oskar Davičo, Danilo Kiš, Rajko Petrov Nogo, Radovan Vučković i mnogi drugi.

Kulenovića te dodati: "Njegovo znanje jezika jeste znanje na granici bića i ne-bića, na kojoj kao da se, pod pretnjom uništenja, između 'stvari', egzistencije i reči gubi razlika, tako da, na mahove, tu biti znači govoriti (...)." ³ Da je jezik i stil Skendera Kulenovića itekako privlačan i za izučavanje sa jezičko-stilskog aspekta, davno je uočio Asim Peco koji je među prvim pisao o jezičkim i stilskim vrednotama Kulenovićevo djela. U jednom takvom radu on kaže: „O Kulenoviću se dosta pisalo kao o književnom stvaraocu, ali su u tom poslu malo bili zastupljeni i jezički stručnjaci. A, da ponovimo, pisana riječ Skendera Kulenovića pruža dosta materijala i fonetičaru i sintaksičaru i leksikografu.“ ⁴ Upravo zbog toga ćemo u radu analizirati figure ponavljanja, tj. anaforu, epiforu, simploku i anadiplozu koje u romanu *Ponornica* imaju veoma interesantnu stilsku funkciju. Roman *Ponornica* po mnogim svojim drugim karakteristikama i narativnom stilu ima odlike poetiziranog romana. ⁵ „Do lirizacije proze i njene metaforizacije dolazi upravo zbog nastojanja da se subjektivizira iskaz, da mu se da osjećajnost i čulnost unutaršnjeg svijeta jedinke, gdje više nije bitno šta je to što vidimo, nego kako to vidimo.“, pri čemu „Vanjski objektivni svijet ljudi, pojava i stvari nije više bitan sam po sebi, niti je odraz jedinke. Pojedinač se ne posmatra kao dio vanjskog svijeta, nego se vanjski svijet posmatra kao dio unutaršnjeg svijeta pojedinca.“ ⁶ Kompletan pad feudalnog sistema, ili početak njegovog pada u Bosni je u *Ponornici* prikazan kroz vizuru Muhameda, glavnog lika *Ponornice*, pripadnika begovske klase koji se iz Kaira vraća u svoju malu bosansku čaršiju. Jedan historijski period se internalizira, te poetizira kroz različite stilske figure, a upravo da bi se subjektivizirao. Figure ponavljanja zasigurno su dominantan stilski marker poetiziranja Kulenovićeve proze i ukupnog narativnog iskaza. Osim što se ovim figurama naglašava riječ koja je ponovljena, one također u proznom tekstu imaju i konektorsku ulogu. „Većina istraživača ističe prije svega figure ponavljanja u konektorskoj ulozi, budući da ponavljanja elemenata predstavljaju najvažnije jezičko sredstvo za povezivanje dijelova teksta.“ ⁷ Od navedenih figura ponavljanja najfrekventnije su anafora i anadiploza, i one najčešće imaju i konektorsku ulogu u tekstu, odnosno ponavljanjem ovih figura odlomci postaju strukturno i značenjski koherentniji.

3 <http://blog.dnevnik.hr/stanisaj/2004/11/105858/jedini-roman-velikog-pjesnika--svoj-roman-ponornica-skender-kulenovi.html> pristupljeno 15.04.2023.

4 A. Peco 1990, 54.

5 O poetizaciji bošnjačkog romana vidi više u Hadžizukić, Dijana: *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2011.

6 A. Džihović-Šator 2010, 287.

7 M. Katnić-Bakaršić 2001, 100.

2. ANAFORA

„Anafora podrazumijeva ponavljanje iste riječi ili grupe riječi na početku dviju ili više rečenica, dvaju ili više stihova, pasusa.“⁸ Roman *Ponornica* obiluje takvim primjerima, a autor njihovim korištenjem postiže različite efekte, od naglašavanja pojedine riječi unutar rečeničnog konteksta do narativnog ubrzavanja ritma teksta. Već u drugom poglavlju bilježimo anaforsko ponavljanje imenice *voz*, uz bitnu napomenu da anaforski ponovljena imenica u drugom primjeru predstavlja nominativnu rečenicu koja djeluje poput leksičkog konektora koji otvara mjesto cijelom odlomku u kojem se pripovijeda o doživljaju voza u djetinjstvu:

Sjedoh – kao u igračku. *Voz* odmah krenu. *Voz!*
Kad smo, djeca, pričali o bićima nevidljivim,
od vukodlaka do zmajeva, on je stajao na
prvom mjestu.⁹ (str. 38)

Upravo ovakvi primjeri predstavljaju najekspresivnije anafore u romanu. Drugačije rečeno, anafora u odlomcima služi kao leksički konektor i često je udružena i sa nekim drugim stilističkim sredstvima. Da bismo potkrijepili ovakav stav, navest ćemo nekoliko primjera u kojima anafora u isto vrijeme predstavlja leksičke konektore koji objedinjuju i vežu cijeli odlomak u skladniju cjelinu:

(1) *Memnuna!* I ti si meni! *Memnuna*, vidiš li onu zvijezdu: to si mi ti!... *Memnuna*, motale su se oko mene ženetine., mogao sam uzeti najpomniju Arapkinju, i Engleskinju najljepšu i najbogatiju... *Memnuna*, meni treba pamuka oko srca! *Memnuna*, hajde sa mnom, sad! Ostalo je isto bljedilo, od malokrvnosti, koja kao da i njenim krupnim očima ispija plavet. *Isti* mjestimični tragovi davnih bubuljica. *Ista* mi je u cjelini utisaka... (136)

(2) Mrtvi po cesti. *Jedan*, momčina, bujne crne kike ispod kape, leži poleđice, sva mu lijeva strana košulje krvava. *Jedan*, sa fesom

8 Isto, 314.

9 Svi primjeri u tekstu iz romana *Ponornica* se navode prema izdanju Preporoda, 2003.

i zelenim pasom, pao potrbuške, ispruženih ruku kao da pliva. *Jedan*, na obalici preko ceste, sklupčan, uhvatio se po trbuhu – čini mi se da se miče. (256-257)

(3) *Bježim*, zaista *bježim*, preko Djedovog brda i tako mi je kao da udišem grk suton koji se hvata po njemu, orujen večernjim rumenilom, u kojem vidim samo krv... *Bježim* – kamo? U Kairo bih natrag najradije, samo da sam što dalje odavde!... (271)

(4) Sve *isto* – *ista* niska gusta planisnka trava sa poprscima žuto-crveno-plavog bezimenog cvijeća, *ista* beskrajna talasavost sjenokosa, *isti* raskriljeni jastrebovi u plaveti, samo nije više ono Brdo, ono burno, treptavo-usijano Brdo, na kojem smo nekad *mi* dječaci boj bili, *mi* koji smo branili svoje Brdo i oni koji su uz susjedne carevine tobož prešli preko granične rijeke da ga osvoje; pjevale su ševe nad talasima Brda, *mi* smo se tukli pračkama, kamenicama, pa prsa u prsa golim rukama. (193)

(5) *Je li istina* da je u Kairu među „naučnim“ iz hiljadu muslimanskih zemlja naš Tahirbeg prvi? *Je li istina* da mu je aleksandrijski paša ponudio kćer, a on odbio? *Je li istina* da u kairskim džamijama klanjaju gologlavi? *Je li istina* da Arapluku petkom po pet do deset hiljada žena iziđe na musalu pa klanjaju džuma-namaz?

(6) Znam ga, njegova noga nikad više neće stupiti u ovu *kasabu*. *Mrzi* je, tako i tako, do pjene na ustima, *mrzi* zapravo sve *kasabe* svijeta, *mrzi* svijet kao sveobuhvatnu *kasabu* i da mu se sad ova kasaba svojim podmuklim, a drsko razgovijetnim pogledima podsmijava – to on neće dozvoliti. (166)

Kompletan prvi odlomak (1) je zasićen sintaksičkim figurama u kojima dominira anafora udružena sa elipsom i reticencijom. Odlomak prikazuje Tahirebgovo obraćanje Memnuni ispod njenog prozora. Anaforsko ponavljanje imena Memnuna u vokativu ističe tu riječ kao najbitniju u cijelom odlomku, jer Memnuna jeste bitna u ovom momentu, a i Tahirovom životu, dok reticencija i elipsa ukazuju na uzbuđenost i djelomičnu izgubljenost Tahirbega zbog straha i neizvjestosti koju donosi bliska budućnost, jer Memnunin otac ne dozvoljava vezu Tahira i Memnune. U ovom primjeru Kulenović je sintaksom u potpunosti oslikao Tahirebegovo duševno stanje čežnje, ljubavi i zanosa, ali i straha i neizvjesnosti koje ta veza neminovno donosi.

U primjeru (2) anaforski na početku tri uzastopne rečenice ponavlja se broj jedan u službi neodređene zamjenice. Ovaj oblik u potpunosti funkcioniše u navedenom primjeru kao leksički konektor zahvaljujući kojem se opisi mrtvih ljudi koji leže razbacani po cesti, odnosno cijeli odlomak, doživljava kao jedna, koherentna cjelina povezana u zatvorenu jezičku i smisaonu strukturu. Izdvajanjem i anaforskim ponavljanjem broja jedan na početku svih rečenica naglasak se ne stavlja na pojedinačne žrtve, što bi riječ mogla implicirati, nego upravo na njihovu bezličnost i ukupnost u toj nagomilanoj hrpi.

U primjeru (3) anaforski se javlja glagol *bježati* u prvom licu jednine prezenta. U odlomku, osim anafore, primjećujemo i reticenciju, inverziju, ali i grafostilem (-) u službi pauze. Sve navedeno udruženo u navedenom odlomku upućuje nas na duševni nemir i izgubljenost Muhameda. Pauza istaknuta crticom iza anaforski ponovljenog glagola djeluje upečatljivo, jer i pored svijesti o tome da treba bježati, pauzom je istaknuta i posebno naglašena Muhamedova nesigurnost. A odmah nakon ove pauze dolazi u inverziji adverbijalna odredba mjesta u sljedećoj rečenici gdje se u prvi plan izdvaja Kairo, kao utočište i mjesto gdje se Muhamed osjeća sigurnim. Stavljanjem u inverziju ove odredbe, anafora riječi *bježim* je dobila svoj puni smisao, jer Muhamed ne uspijeva da se nosi sa problemima i konstruktivno sa njima suočava, a svako instinktivno djelovanje donosi naglu sumnju u te postupke i on kao jedini izlaz iz tog čvora vidi bijeg koji se prožima kao svojevrsni lajtmotiv njegove podsvijesti kroz cijeli tok romana.

Anafora u narednom primjeru (4) je također udružena sa drugom figurom, odnosno djelomičnim paralelizmom i kumulacijom. Za ovaj primjer bi se moglo ponoviti ono što je Katnić-Bakaršić istakla u analizi proze Alije Isakovića: „... koja uvijek prije kumulacije članova sadrži uvodni, kataforčiki supstitent, semantički širi član (*sav, onaj, taj, ovaj...*), čija je uloga

otvaranje pozicije za sve članove što se gomilaju.¹⁰ Uz ovo treba dodati da se uz ponavljanje oblika *ista* javljaju i paralelizmi sintaksičkih struktura u sva tri slučaja prema skoro istom modelu. Osim toga, i zamjenica *mi*, baš kao i pridjev *ista*, u odlomku funkcionišu poput leksičkih konektora koji rečenice povezuju u skladniju i koherentniju strukturu.

Peti navedeni primjer se u knjizi nalazi u dijelu u kojem žene koje su došle da prose Seniju ispituju Muhameda o Tahirbegu. Svako pitanje koje žene pitaju uglavnom, kao jedno biće, jer se ne naglašavaju pojedinačno njihova imena, počinje istom strukturom „*Je li istina*“ što, na neki način, utiče na činjenicu da ova pitanja doživljavamo poput gradacije, iako se u ovom primjeru ne može govoriti o klasičnoj gradaciji. Anafora ovdje naglašava radoznalost žena, ali i cijele zajednice, jer u svom ponavljanju pitanja one postaju produžena radoznala i malograđanska svijest cjelokupne čaršije. S druge strane čitalac vidi i kakva je upravo svijest te zajednice, šta je to što njih interesuje kao istina i kako vide svoju čaršiju u odnosu na Kairo—u tim pričama „njihov“ Tahirbeg postaje najveći učenjak, a Kairo mjesto drugačijih pravila, pa čak i prava, jer tamo muškarci klanjaju namaz gologlavi, a ženama je dozvoljeno klanjanje džuma namaza. Ponavljam riječi istina kao i prirodnom pitanja, autor upućuje u ovom kontekstu na njenu relativizaciju.

U posljednjem primjeru koji smo naveli (6) kao anafora se javlja glagol *mrziti* u trećem licu jednine prezenta. Pored anafore, možemo primijetiti i grafostilem (-) koji služi kao pauza da bi se istakla osnovna misao, a to je mržnja subjekta prema mentalitetu i svijetu kasabe. Osim toga, u rečenici iza pauze posebno je istaknut objekat u inverziji koji je na prvom mjestu, ali, pored toga, naglašen je i subjekat, odnosno zamjenica *on*, iako se ovaj oblik već podrazumijeva iz glagolskog oblika i prethodnog konteksta. Time se upravo naglašava i osobnost i karakter Tahirbega o kojem Muhamed govori u ovim rečenicama. Interesantan je i način na koji Kulenović jezički pripovijeda ovaj paragraf. Naime, Kulenović je napravio cikličnu strukturu na čijem početku i u svakoj rečenici se ponavlja anafora – *mrziti* kao leksički konektor. Mržnja počinje kasabom i završava kasabom, te je vidimo kao svojevrsni Tahirbegov zatvor. Tu progresiju možemo prikazati kao sljedeći niz: kasaba - sve kasabe - svijet kao kasaba - kasaba.

U svim primjerima koje smo naveli, anafore imaju funkciju i leksičkih konektora kojima se odlomak veže skladnije u ukupnu cjelinu. Pored leksičkih

10 M. Katnić-Bakaršić 2006, 18.

konektora koji se javljaju u službi anafore, u romanu *Ponornica* bilježimo i gramatičke konektore u ulozi anafore. To su različite vrste veznika. Navest ćemo samo dva primjera:

(1) U svakom mom košmarnom snu (a ti snovi nisu mi rijetki) stoji uvijek jedno te isto: ili ne mogu da progovorim, ili me čuju a ne odgovaraju, ili je krajnji čas da krenem a ne krećem, ili se, viseći negdje, hvatam za nešto što se lomi, ili, zaprepašćen i zgađen, gledam nešto od čega bi trebalo okrenuti glavu a ja je ne okrećem. (58)

(2) Ne znam kad ni otkud, čuo sam jednom gdje u nebesima - neko viknu: Muhamedeli u mom srcu raskipje se u tom trenutku želja da tog Božjeg milosnika vidim, i otada kao da za sebe ne znam, kao da sam raj nosim kao breme na sebi, kao da nisam u raj u nego u paklu i, ako na kraju Muhameda ne vidim, ne želim više živjeti ni u raj! (188)

U oba navedena primjera uz anaforu veznika koji služe kao gramatički konektori kombinuju se i druge stilske figure. U prvom primjeru je gomilanjem rastavnog veznika *ili* uz djelomične paralelizme dočaran strah i iscjepkanost košmara u kojem se nalazi Muhamed u svom snu. S druge strane, možemo primijetiti da su između skoro svih rastavnih rečenica umetnute suprotne rečenice u kojima je glagol skoro redovno u negaciji.

U drugom primjeru kao gramatički konektor u funkciji anafore funkcionira veznik poredbenih rečenica *kao da*. Možemo primijetiti da gomilanje poredbenih rečenica dovodi do gradacije koja sugerira kulminaciju Muhamedovog osjećaja opterećenosti pod očekivanjima sredine iz koje je potekao. Evociranje Božijeg poslanika i bremenitosti njegovog poziva ovdje naglašava i Muhamedovo breme. Kontekstualizacija 'zazivanja' imena Muhamed u domen, skoro pa nadrealnog i transcendentalnog otkrovenja, zajedno sa ponavljanjem poredbe '*kao da*' daje dubinu Muhamedovoj patnji u tom momentu, (ali možda i mirenje sa tom svojom ulogom). Bitno je naglasiti da vremenski prilog *otada*, koji se javlja prije prvog poredbenog veznika *kao*

da, je prisutan i u dubinskoj strukturi ostalih rečenica, ali je elizijom izostavljen, jer je akcenta u ovim rečenicama na poređenju, a ne na vremenskoj odrednici.

Pored ovakvih primjera koje smo naveli, u romanu *Ponornica* ćemo pronaći i veliki broj anafora koje se javljaju na počecima prostih rečenica, a na taj način Kulenović uspijeva da pažnju čitaoca zadrži upravo na tim riječima. Takvi su sljedeći primjeri:

„*Kad* to bi? *Kad* je zaprosi?“ (47)

„*Može* li se u to Kairo preko Stambola?“ upita odjednom otac.

„*Može*. Samo je dalje.“ (62)

„*Husein*, je li istina da neće da se vrati?„

Husein, najmlađi, pobjegao, na nevjerovatan način, u Krakov, tamo se upisao na slikarsku akademiju. (52)

Hrupiše tri nove hanume. *Hrupiše*, pa zastadoše. (85)

Broji zrna u klasu. *Broji* svaku šljivu na grani. (115)

U posljednjem primjeru možemo primijetiti da se uz anaforu rečenice ostvaruju kao potpuni sintaksički paralelizmi, čime je bitnost rečenica izjednačena i oba sadržaja doživljavamo podjednako važnim. Paralelizam je uz anaforu, anadiplozu, kumulaciju i elipsu prisutan i u sljedećem primjeru:

Ja *jedini!* *Jedini* Elizi, *jedini* Seniji, *jedini* evo i njoj! (98)

Anaforom pridjeva *jedini*, uz kumulaciju naglašena je Muhamedova opterećenost činjenicom da mnogi od njega očekuju pomoć, dok je brisanjem glagola iz površinske strukture ovih rečenica ukazano na njegovu nemogućnost izlaza, odnosno nemogućnost bilo kakve promjene.

Navest ćemo još samo jedan primjer anafore koji se u narednim rečenicama javlja i u vidu parcelacije i reduplikacije, a što jasno ukazuje na uzbuđenost Muhameda i na njegov doživljaj Zorke:

U trzaju se uspravih u postelji. *Zorka*. *Zorka*, *Zorka*, *Zorka*, popio bih je! (214)

I u ovom primjeru, kao što je to bilo u nekim navedenim, Kulenović se koristi sintaksom jezika da bi ocrtao stanje svojih likova, pa možemo s punim pravom reći da i u ovim primjerima imamo sintaksu koja doprinosi ukupnoj semantici.

3. EPIFORA

„*Epifora podrazumijeva ponavljanje iste riječi ili grupe riječi na kraju dvije ili više rečenica, stiha, pasusa.*“¹¹ Epifora nije frekventna u romanu *Ponornica* kao što je to anafora. Interesantno je da se u većini primjera koje smo zabilježili epifora javlja u dijalogu između likova. Upravo u takvim primjerima je i najekspresivnija jer se naglašavaju riječi ili sintagme koje su najbitnije za razumijevanje tog dijela teksta. Pritom, ovom figurom se postižu u isto vrijeme i različiti efekti, od začuđenosti, zapitanosti pa do iznenađenja. Ovdje ćemo izdvojiti nekoliko primjera upotrebe epifore:

(1) „To im nisam *gledao*.“

„Ja u šta si *gledao*?“ kaže karamut. (94)

(2) „Mihailo, hoću, učiniću sve što bude *u mojoj moći*.“

A šta je *u mojoj moći*! (128)

(3) „Samo, gdje je tu *pravda*?“

„Kakva *pravda*?“ ocu se sastaviše obrve. (146)

(4) „Oh samo da mi nisi *brat*!“

„I nisam ti *brat*! Dede, udari!“ (146)

Kada se pogledaju primjeri, lahko je zaključiti da se kao epifora mogu pojavljivati različite vrste riječi ili sintagme. U prvom primjeru kao epifora se javlja glagol, u drugom sintagma, u trećem primjeru imenice, kao i u posljednjem. Jasno je da se epiforama u ovom slučaju naglašavaju i posebno ističu ponovljene riječi. S obzirom da je posljednje mjesto u rečenici jaka pozicija teksta, ovom figurom te riječi su dvostruko naglašene. Posebno je ekspresivna epifora u primjeru (2) gdje Muhamed rezignirano postavlja sam sebi retoričko pitanje ponavljajući na taj način i naglašavajući sintagmu *u mojoj moći*. Upravo epiforom je naglašena Muhamedova nemoć, ali i svjesna laž.

11 M. Katnić-Bakaršić 2001, 314.

4. SIMPLOKA

Simploka je figura ponavljanja koja „se realizira kao kombinacije anafore i epifore“¹² a u romanu *Ponornica*, baš kao i u poeziji Skendera Kulenovića, se javlja rijetko. U romanu smo zabilježili samo nekoliko primjera. Interesantno je da ovu figuru ponavljanja bilježimo u kraćim rečenicama koji na taj način djeluju kao zatvorene, ciklične strukture. Ovo su neki od primjera simploka:

„*Nefs*, moj Muhamedbeg, *nefs*. I ljudska muka.“ (47)

„*Sestro*, ako si *sestra*!“ (84)

„*Puška*, gdje ti je *puška*?“, pita me otac, upravo dok pojahujemo. (109)

„*Hodi*, samo *hodi*! I to da vidimo!“ (204)

Sviće, odista *sviće*. (217)

Kada se analiziraju navedeni primjeri može se uočiti da je kod većine primjera u pitanju dijalog između likova, ali i da se u pojedinim primjerima osim ove figure javlja i elipsa. Ponavljanjem istih oblika na početku i na kraju rečenica čitalac pažnju zadržava upravo na toj riječi kao ključnoj za razumijevanje odlomka ili rečenice.

5. ANADIPLOZA

Anadiploza se definiše kao figura ponavljanja kod koje je u pitanju „ponavljanje iste riječi ili grupe riječi sa kraja prve rečenice/ stiha na početku naredne rečenice ili stiha“.¹³ U romanu *Ponornica* smo zabilježili primjere anadiploze koje imaju različite funkcije, ali je primarna funkcija, uz sve ostale, da se naglasi upravo ta riječ ili grupa riječi. Ovdje ćemo navesti samo one primjere koji su nam se učinili najekspresivnijim:

Na stanici me već čekao *fjaker*. „Naš“ *fjaker*, zvali smo ga tako, a bio je u stvari Djedov. (39)

Sišli smo već u *polje*. *Polje* i kasaba su između dva planinska masiva. (109)

I kako nas ugleda, *skoči*. *Skoči* u njemu još malo pa stoljeće. (115)

12 Ibid.

13 Ibid.

Jedva čekam da se molitva završi pa da počne *Mevlud*. *Mevlud* je pjesma o rođenju posljednjeg Božjeg poslanika, Muhamed-pejgambera. (179)

U svim navedenim primjerima, anadiplozu doživljavamo skoro kao namjerno prekidanje rečenica upravo da bi se ponovila ta riječ i da bi se ritam pripovijedanja usporio. Mogli bismo reći da u ovakvim primjerima anadiploza, baš kao anfora ili epifora, ili bilo koja druga figura ponavljanja, služi i kao leksički konektor. Na ovaj način odlomci i rečenice se grade u skladnije jezičke i značenjske cjeline u kojim dominira upravo riječ koja se ponavlja u vidu anadiploze. Takvo ponavljanje naglašava pojedinačnu riječ i jasan je indikator da se pažnja čitaoca treba zadržati na tim riječima kao ključnim za razumijevanje odlomaka ili rečenica.

Posebno ekspresivno djeluju anadiploze u sljedećim primjerima gdje je ova figura ujedinjena sa još nekim figurama:

(1) Kad Sadik-efendijin kristalni tenor mlazne do pod samo kube i tu pravo zazvoni, bude mi kao nekad na našoj *ljuljašci*... Te *ljuljaške* više *nema*, jer *nema* ni stare trešnje džanarike na kojoj je visila i s koje se, dobrim uzmahom, dovezalo do iznad samog krova Djedove konjušnice. (189)

(2) Nikad nisam vidio *risa*, jer *risovi* su odavde davno iščeznuli, ali Muftija je sad *ris*, *ris* iz pjesme i priče. (203)

(3) Da mi je da se zateknem u njenom *cvijeću*, *cvijeće* bi svemu dalo neku lakoću. (239)

U prvom navedenom primjeru vidimo da se osim anadiploze javlja i reticencija. Prva rečenica završava riječju *ljuljaška*, istom tom riječju počinje sljedeća rečenica u kojoj se javlja i anadiploza glagola *nemati*. Posebno je ekspresivan prvi slučaj anadiploze jer se prva rečenica završava reticencijom - Muhamed je u tom momentu preplavljen mislima i sjećanjima i korištenje ove stilske figure na upravo ovom mjestu toka misli čini se kao da naglašava 'knedlu u grlu', odnosno nemogućnost nastavljanja iskaza uslijed jakih osjećaja. Time se jasno upućuje na naglašavanje Muhamedovog osjećaja nostalgije za

djetinstvom. Ljuljaška, kao i sam čin ljuljanja simboliziraju opuštenost, odmor, odnosno mirno i stabilno djetinstvo što je sasvim u suprotnosti trenutnog momenta nemira u životu Muhameda kao i njegove porodice, odnosno pripadnika njegove klase. Klasa je implicirana sjećanjem na slike džanarike i ljuljaške koja ga izdiže iznad djedove konjušnice, odnosno mogućnošću učenja, studiranja u inostranstvu i izdizanja iznad svoje okoline. Upravo zahvaljujući anadiplozi shvatamo Muhamedov odnos prema djetinjstvu i davno prošlom vremenu kojeg više *nema* - nema više sigurnosti, nema bezbrižnog ljuljanja u okviru sigurnog porodičnog dvorišta, nema više osjećaja sigurnosti begovskog staleža niti mogućnosti izdizanja iznad konjušnice, iznad svoje sredine. Autor taj osjećaj neizvjesnosti trenutnog vremena, osjećaj nemanja, odnosno nepostojanja nečega u novom vremenu naglašava upravo korištenjem anadiploze glagola *nemati*. Obje ove anadiploze funkcionišu u isto vrijeme kao leksički konektori.

U drugom primjeru u relativno kratkoj rečenici čak četiri puta se javlja riječ *ris* koja je naglašena upravo zahvaljujući anadiplozi. Potenciranjem ove riječi gradi se hiperbola koja u datom kontekstu posebno naglašava ljutnju i bijes Muftije koji je razočaran odnosom novih generacija prema tradiciji.

U posljednjem primjeru osim anadiploze, javlja se i inverzija rečenica, pa se pažnja čitaoca posebno zadržava na prvoj rečenici, ali se zahvaljujući anadiplozi pažnja sa zavisne rečenice u inverziji pomjera na ključnu riječ – *cvijeće* koja implicira smiraj i sigurnost za kojom lik traga.

6. ZAKLJUČAK

U romanu *Ponornica* relativno često se koriste figure ponavljanja. Anaforam se postižu različiti efekti, a često u odlomcima služi kao leksički konektor koji objedinjuje i veže cijeli odlomak u skladniju cjelinu.

Za razliku od anafore, epifora nije frekventna u romanu *Ponornica*. Većina primjera epifore je zabilježena u dijalogu između likova. Upravo u takvim primjerima je i najekspresivnija jer se naglašavaju riječi ili sintagme koje su najbitnije za razumijevanje tog dijela teksta. Pritom se ovom figurom u isto vrijeme postižu i različiti efekti, od začuđenosti, zapitanosti pa do iznenađenja.

Simploku Skender Kulenović upotrebljava rijetko. Najčešće se simploka javlja u kraćim rečenicama koje na taj način djeluju kao zatvorene i ciklične strukture.

Anadiploza je također figura ponavljanja koju Kulenović ne koristi često u svom djelu. U romanu *Ponornica* smo zabilježili primjere anadiploze koje imaju različite funkcije, ali je primarna funkcija, uz sve ostale, da se naglasi upravo ta riječ ili grupa riječi.

FIGURES OF REPETITION IN SKENDER KULENOVIĆ'S NOVEL PONORNICA

SUMMARY

The paper analyzes the figures of repetition, more precisely anaphora, epiphora, simplocae and anadiplosis in Skender Kulenović's novel *Ponornica*. The stylistic function of these repetitions is pointed out, as well as the fact that, along with many other different stylistic procedures, they contribute to the poeticization of the novel. The analysis of the novel revealed that anaphora is the most frequent of the mentioned figures and that all analyzed figures also have their connecting role in the text.

Key words: Skender Kulenović, *Ponornica*, anaphora, epiphora, simploka, anadiplosis

Literatura i izvori

Izvori

Kulenović, S.: *Ponornica*, Preporod, Sarajevo, 2003.

Kulenović, S.: *Ponornica*, Nolit, Beograd, 1977.

Kulenović, S.: *Ponornica*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984.

Kulenović, S.: *Sabrana djela Skendera Kulenovića*, izvršni izdavač Bosanska riječ, Tuzla, 2010.

Literatura

Bagić, K.: *Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, Zagreb, 2012,

Čedić, I.: *Jezik Mehmed-bega Kapetanovića*, Radovi Instituta za jezik, Sarajevo, 1989.

Ćorac, M.: *Metaforski ligvostilemi*, PFZ, Beograd, 1982.

Duraković, E.: *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2012.

- Džiho-Šator, Aida, *Od Metonimije ka metafori ili poetizacija proznog teksta na primjeru romana Gospođa Daloway Virginije Woolf*, Istraživanja, Fakultet humanističkih nauka, 2010.
- Hadžizukić D.: *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2011.
- Katnić-Bakaršić, M.: *Stilistika*, Naučna i univerzitetska knjiga, Sarajevo, 2001.
- Katnić-Bakaršić, M.: *Stilističke skice*, Connectum, Sarajevo, 2006.
- Kovačević, M.: *Stilske figure i književni tekst*, Trebnik, Beograd, 1998.
- Kovačević, M.: *Stilistika i gramatika stilskih figura*, Kantakuzin, Kragujevac 2000.
- Lotman, J.: *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd, 1978.
- Muratagić-Tuna, H.: *Jezik Ćamila Sijarića*, Damad, Novi Pazar, 1993.
- Muratagić-Tuna, H.: "Ponavljjanja u delima Ćamila Sijarića", *Književni jezik*, 19/3, Sarajevo, 1990.
- Peco, A.: *Književni jezik i narodni govori*, PKK, Mostar, 1991.
- Šator, M.: *Jezik i stil Maka Dizdara*, Slovo Gorčina, Stolac, 2013.
- Šator, E. : Neki oblici ponavljanja u poemi *Stojanka majka Knežopoljka* Skendera Kulenovića, *Književni jezik*, 26/1-2, 2015.
- Šator, E.: Elipsa u poeziji Skendera Kulenovića, *Lingua Montenegrina*, VIII/2, br. 16, 2015.
- Smajlović, I.: *Jezik Hasana Kikića*, Glas, Banja Luka, 1974.
- Tošović, B.: *Funkcionalna stilistika*, Beogradska knjiga, Beograd, 2002.
- Vuković, N.: *Putevi stilističke ideje*, Jasen, Podgorica-Nikšić, 2000.
- Vuletić, B.: *Gramatika govora*, GZH, Zagreb, 1980.

sjećanja

Šaban Zahirović

SJEĆANJE NA HIVZIJU HASANDEDIĆA, ISTAKNUTOG ARHIVISTU¹

Arhiv grada Mostara osnovan je 4. jula 1954. godine². Osnovni zadaci Arhiva bili su da sakuplja, sređuje i obrađuje arhivsku građu i da sprovodi njenu zaštitu na području grada. Na sreću Arhiva, Mostara i Hercegovine, arhivske službe u cjelini, na pravom mjestu, u Arhivu, našao se Hivzija Hasandedić, koji će svim onim što je radio od prvog dana zaposlenja, do odlaska u penziju, u kojoj se samo administrativno našao, potvrditi epitet pionira arhivistike u Mostaru. Mostar je imao arhivistu prije nego što je imao arhiv.

Iako je osnovan kao arhiv grada, Arhiv je od početka djelovao kao regionalna arhivska ustanova za Hercegovinu, čiji je naziv usuglašen s operativnom regijom 6. aprila 1964. godine. Arhiv grada Mostara dobija logičan naziv – Arhiv Hercegovine Mostar³.

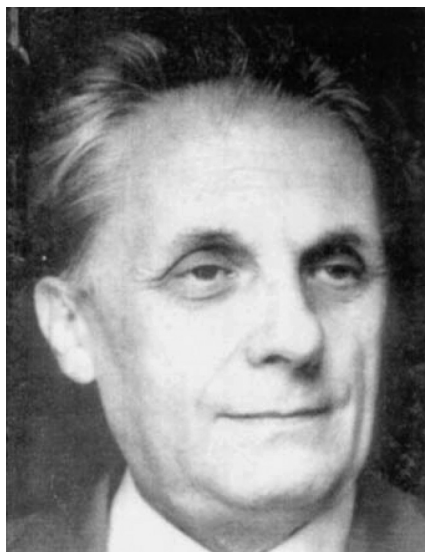
Poklapalo se to s interesovanjem, istraživačkim strastima i nastojanjima Hasandedića da se iz Mostara, a jednako tako i iz drugih mjesta Hercegovine, prikupe, zaštite, obrade i prezentiraju arhivski izvori koji su nemarom rasuti, nezaštićeni, oštećeni, fragmentarno sačuvani i prepušteni propadanju.

Hivzija Hasandedić pripada grupi posebno zaslužnih arhivista koju čine Kasim Isović, Rašid Hajdarević, Milan Popović, Hazim Šabanović, Vojislav

1 Rad je objavljen u: Građa Arhiva Bosne i Hercegovine, 1, 2009. Objavljujemo ga u ovom broju povodom 20 godina od smrti Hivzije Hasandedića. Rad se objavljuje u izvornom obliku bez intervencija urednika.

2 Rješenje Narodnog odbora grada Mostara, br. 14653/54.

3 Rješenje Skupštine sreza Mostar, br. 02-1-173/2.

Bogićević, Hamid Dizdar i drugi, koji su svojim ukupnim angažmanom i radom na polju arhivistike učinili da Bosna i Hercegovina u nekim aspektima arhivističke struke bude na razini zemalja razvijene arhivistike, a sigurno uz bok s drugim republikama bivše Jugoslavije.

Govoriti o radu Hivzije Hasandedića u arhivistici nije moguće bez sagledavanja pozicije arhiva u Bosni i Hercegovini, i bez sagledavanja onog što je on uradio (brojni prijevodi, regesta, inventari), a da sve to nije objavljeno, niti fragmentarno, niti kao

posebna izdanja. Baviti se likom i djelom ovog velikana struke iznimna je čast, odgovoran posao i složen zadatak.

Dolazeći u dodir s različitim izvorima, kao i s raznolikom literaturom, Hivzija Hasandedić je postao mjerodavan ekspert ne samo za arhivsku struku. Činjenica je, da je primarnu pažnju usmjeravao na okolnosti i stanje u kakvom se nalazi građa pisana na orijentalnim jezicima.

Mostarski Arhiv u početku svog djelovanja imao je svega četiri uposlena radnika i potpuno neuslovan smještaj, a ambiciozne programe. Hivzija Hasandedić obilazi ustanove i preduzeća radi evidentiranja i zaštite registraturne građe, pretražuje tavane i podrumne, obilazi porodice za koje je pretpostavljao da bi mogle imati arhivske vrijednosti interesantne za nauku i kulturu.

Samoprijegornim i predanim radom pronašao je značajnu historijsku građu o Mostaru i Hercegovini. Već prve godine po osnivanju, Arhiv se može ponositi prikupljenim fondovima i zbirkama dokumenata, rukopisa, knjiga, fotografija, bibliotečnih unikata. Kulturnu javnost o tome iscrpno obavještava Hivzija Hasandedić člankom u mostarskoj „Slobodi“⁴.

Prikupljeni rukopisi pronađeni su u Mostaru, Ljubuškom, Konjicu i Nevesinju. Dobro su očuvani, kompletni, neki i iluminirani. Najstariji do tada prikupljeni rukopisi su:

4 H. Hasandedić: *Sakupljeni rijetki orijentalni rukopisi i dokumenti*, „Sloboda“, Mostar, 1956., XII, br. 38., str. 4.

1) autograf mostarskog učenjaka i muftije Mustafe Ejubovića, poznatog pod imenom Šejh Jujo. Djelo sadrži tri rasprave iz islamske dogmatike⁵;

2) monografija (menakib) mostarskog muftije Mustafa Sidki ef. Karabega, koju je napisao njegov učenik Abdulah ef. Riđanović⁶. Zapravo, ovdje se radi o memoarskoj građi, gdje su do detalja obrađeni život i djelovanje muftije Karabega, te povijesni događaji Mostara u doba okupacije 1878. godine, kao i pjesma od 54 distiha u slavu Karabega, a koju je spjevao Hamza Puzić iz Mostara.

Hivzija Hasandedić je u više brojeva „El-Hidaje“ za 1943. godinu (1-6) i 1944. godinu (7-10) objavio serijal pod naslovom „Mustafa Sidki ef. Karabeg, mostarski muftija od 1857. do 1878. godine i okupacija Mostara“⁷.

Riđanović, kao Karabegov suvremenik i svjedok događaja, te Hivzija Hasandedić, kao korisnik i obrađivač (prevodilac) monografije, za Karabega tvrde da je bio istaknuti politički, naučni i kulturni radnik koji je ostavio dubok trag u javnom, kulturnom i političkom životu grada u najburnije doba njegove historije⁸.

3) Medžmua (svaštara). Autor i vlasnik ovog dnevnika nije poznat, ali je sadržaj veoma bogat raznovrsnim podacima, kao i hronogramima o izgradnji objekata (džamije, mostovi, šadrvani, karavan-saraji itd.); podacima o smrti nekih zaslužnih ljudi. Tu su i pjesme domaćih autora, fetve mostarskih muftija, prijepisi fermana iz 1550. godine kojim se određuju granice Neretvanske nahije u Hercegovačkom sandžaku.

Od dokumenata na turskom jeziku do 1956. godine i vremena objavljivanja članka Hivzije Hasandedića u „Slobodi“, prikupljena su i tri fermana o ubiranju poreza u pojedinim kadilucima, više berata (dekret) o postavljanju dizdara tvrđava u Počitelju i Ljubuškom, devet vakufnama, tri vasijetname, više ostavinskih i drugih sudskih dokumenata⁹.

Arhiv grada Mostara, tih godina najmlađa arhivska ustanova u BiH, u Hercegovini i jedina naučno-kulturna ustanova zadužena za pisanu baštinu, zahvaljujući predanosti, stručnosti i profesionalnom entuzijazmu Hivzije Hasandedića, postiže izuzetne rezultate na prikupljačkim zadacima. I, kako

5 H. Hasandedić: *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, Mostar, 1977, str. 153 (R 349).

6 H. Hasandedić, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, Mostar, 1977, str. 33 (R 29).

7 Glavni odbor El-Hidaje u Sarajevu izdao je 1944. godine, kao separat, ovaj serijal koji je sačuvan u malom broju primjeraka.

8 H. Hasandedić, *Sakupljeni rijetki orijentalni rukopisi i dokumenti*, „Sloboda“, Mostar, 1956., XII, br. 38., str. 4.

9 Za svaki dokument izvađen je kratki prijevod sadržaja (regesta) i izdvajani su u zbirku *Acta turcarum*.

često bude, uz razumijevanje pojedinaca, i potpunu ignoranciju drugih, a u vrijeme uzleta, javljaju se teškoće i problemi oko smještaja, kadra, ili druga teško rješiva pitanja.

Za samo dvije godine rada, Arhiv je postao nezaobilazna adresa za proučavanje ekonomskih, kulturnih, političkih i drugih prilika u Hercegovini. Nerazumijevanje pojedinih moćnika u vlasti dovelo je službenike Arhiva do očaja. O tome, s naklonošću prema Arhivu grada, piše Šefik Pašić u „Slobodi“¹⁰. Nečija želja da se Arhiv smjesti u neuslovne prostore, nagnala je upravnika, Ravijojlu Kolak, da novinaru „Slobode“ izjavi: „Ukoliko ne dobijemo druge prostorije odlazim iz Arhiva... Samo iz velike ljubavi obavljamo rad u sadašnjim prostorijama“.

Hivzija Hasandedić, kojem su ovi izazovi i nerazumijevanja drugih jačali ljubav i privrženost važnom poslu, kojem se svim bićem predao, pitao se: „Ko će snositi odgovornost za propadanje materijala? Dosta je vlage, mraka, prašine, tjeskobe i strahovanja za propadanje rijetkih i vrijednih materijala. U drugim mjestima se daju najmodernije zgrade za arhive. Ove vrijednosti se moraju spašavati i čuvati“.

Ne čudi Hasandedićevo određenje, jer je potpuno svjestan uloge Arhiva, značaja prikupljenih vrijednosti, obaveza i potreba zaštite, potreba novih prikupljačkih akcija i drugih aktivnosti.

Afirmišući Arhiv kroz isticanje važnosti onoga što čuva, objavljuje upozoravajući članak¹¹. U samom naslovu članka autor tvrdi da Arhiv grada Mostara ima najveću privatno-trgovačku arhivu u državi.

Jasno je da su prve godine, sve do šezdesetih godina prošlog stoljeća, bile najteže, a uposleni su bili staretinari i prikupljači, više nego arhivisti.

Osim redovnog obaveznog preuzimanja i darovanja građe koju je Arhiv dobijao, Hivzija Hasandedić uspostavlja kontakte s uglednim ličnostima i porodicama, te otkupom arhivalija obogaćuje sadržaje Arhiva¹².

U potkrovlju stare Šantićeve magaze Hivzija Hasandedić pronalazi građu Trgovačke firme „Braća Risto i Miho Šantić“. Arhiv otkupljuje ovu

10 Šefik Pašić, *Kolektivni otkaz službenika*, „Sloboda“, Mostar, 1956., br. 38.

11 Hivzija Hasandedić, *Arhiv grada Mostara ima najveću privatno-trgovačku arhivu u državi*, „Sloboda“, Mostar, 1958, br. 46.

12 Najveći broj rukopisa je otkupljen od Hasana Arpadžića, dr. Božidara Božića, Ahmeda Džabića, Sabrije Spahića. Zbirka pisama hercegovačkih mitropolita (1767-1872) otkupljena je od Ljubice Popović, Zbirka Mićo Ljubibratić od Cvijete Ljubibratić, diplome počasnih građana od rodbine Miloša Komadine i Petra Rizza. Bogate zbirke trgovačkih firmi od porodica Šantić, Tuta, Šola i drugih.

zbirku od porodice Šantić, a potom se vrši ekspertiza i selekcija. Firma je imala urednu administraciju, a spašeni fond sadrži 78.495 komada raznih trgovačkih privatnih pisama, 367 trgovačkih knjiga, 13 pisama Alekse Šantića (tri iz Trsta), tapije, pozivnice i sl. Pisma su na turskom, njemačkom, talijanskom i našim jezicima pisana bosančicom, ćirilicom i latinicom¹³. Ovaj fond, uz druge trgovačke zbirke koje je prikupio Hivzija Hasandedić, značajan je izvor za izučavanje trgovačkih prilika Hercegovine u drugoj polovini 19. stoljeća.

Hivzija Hasandedić bio je zaljubljenik struke i strastveni istraživač. Potpune podatke o pronađenim fondovima, zbirkama i pojedinačnim vrijednostima, za čije spašavanje imamo zahvaliti njemu, kriju primopredajni zapisnici, zapisnici o otkupu, zapisnici o poklonu i knjiga ulaznog inventara.

Osim Trgovačke firme „Braća Risto i Miho Šantić“ on je pronašao i preuzeo slijedeće:

- Zbirku pisama porodice Šantić (1877-1924);
- Trgovačka firma „Miho Peško“, Mostar (1888-1943);
- Vakufsko povjerenstvo u Mostaru (1884-1945);
- Sresko načelstvo, Konjic (1885-1937);
- Trgovačka škola, Mostar (1885-1908);
- Zbirka dokumenata porodice Šola (1885-1937);
- Državna mješovita pučka škola Mostar (1887-1945);
- Udruženje zanatlija, Mostar (1920-1941);
- Trgovačka firma „Lučić Nikola“ Gacko (1919-1941);
- Rudnik uglja, Mostar;
- Hotel „Neretva“, Mostar (1935-1937);
- Kontinentalno boksitno rudarsko industrijsko D(ioničarsko) D(ruštvo), Zagreb;
- Prometna uprava Mostar (1935-1945)¹⁴;
- Srpsko-pravoslavna crkveno-školska opština u Mostaru (1857-1919);
- Zbirka fotokopija¹⁵

13 Hivzija Hasandedić, *Arhiv grada Mostara ima najveću privatno-trgovačku arhivu u državi*, „Sloboda“, Mostar, 1958, br. 46.

14 Grada sadrži podatke o eksploataciji boksita, radnicima, plaćanju carina, poslovne spise i drugo. Rudna polja Prometne uprave bila su: Knešpolje, Uzarići, Krtine, Čitluk, Krivodol, Dobro Selo, Blatnica.

15 Fotokopije dokumenata Hivzija Hasandedić je, nakon istraživanja, već u prvim godinama rada u Arhivu, naručivao u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu, Državnom arhivu u Dubrovniku, Arhivu JAZU u Zagrebu, Orijentalnom institutu u Sarajevu, Srpskoj akademiji nauka u Beogradu, Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu i drugim ustanovama.

U Mostaru je 1850. godine osnovan austrijski konzulat. Prvi konzul bio je Marko Vuletić. Konzularni izvještaji i izvještaji istaknutih ljudi tog vremena o političkoj situaciji u Hercegovini, čiji se originali nalaze u Državnom arhivu u Beču, bili su izazov Hivziji Hasandediću da ih u količini od 690 fotokopija, 1959. godine, priskrbi Arhivu Hercegovine, te tako obogati Arhiv Zbirkom fotokopija dokumenata Austrijskoga konzulata u Mostaru (1850-1878).

Arhivistički prilozi Hivzije Hasandedića obrađuju teme vezane za zaštitu i obradu arhivske građe. Tu su raznovrsni programi posvećeni zaštiti i spašavanju, ali i obradi, istraživanju i saopštavanju informacija iz spašenog i istraženog.

On je prvi arhivist, organizator vanjske službe. On prvi pravi kartoteku registratura. Dijeli ih na „mrtve“ i „žive“, ili „pasivne“ i „aktivne“. Hivzija Hasandedić obilazi stvaraocima, upućuje arhivare, a svoje aktivnosti van radnog vremena usmjerava na oblast orijentalistike (prevodi, konsultuje kataloge i druge izvore, iščitava literaturu).

Obavljajući poslove „vanjske službe“ Hasandedić je, osim brige o zaštiti u registraturama, najrevnosniji prikupljač arhivske građe na orijentalnim jezicima, uglavnom turskom jeziku. Tri su vrste pisanih spomenika koje je prikupljao i obrađivao, a nastali su za vrijeme turske uprave: rukopisi (manuskripti), dokumenti i štampane knjige i časopisi.

Za arapski jezik govorilo se da je bio jezik vjere, posebno vjerozakonskog prava i teologije. Turski je bio jezik administracije i profane književnosti, a perzijski jezik poezije¹⁶.

Rukopise je zavodio u inventar i izrađivao, unoseći osnovne podatke, kataloški opis koji će Arhiv štampati kao drugo naučno-informativno pomagalo¹⁷ (Prije toga štampan je Vodič Arhiva Hercegovine). Za dokumente je izrađivao analitičke kartice, razvrstavao ih hronološki, a za štampanu građu je otvarao kataloške listiće.

U zbirci rukopisa mnogo više je prepisa drugih djela i autora, a manje autografa. Kod rukopisa je zanimljiv ne samo sadržaj nego i vrsta pisma, razne ukrasne minijature, papir, korice, bilješke, literarni sastavi.

16 Hivzija Hasandedić: *Pisani spomenici na orijentalnim jezicima koji su nastali na području Mostara i bliže okoline*, 21. Šantićeve večeri poezije, Islamska književnost, Mostar, 1989., str. 11.

17 *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa* objavljen je kao drugi svezak Arhiva Hercegovine, 1977. godine uz finansijsku podršku Republičke zajednice za naučni rad i Republičke zajednice za kulturu.

Među dokumentima značajan je broj vakufnama (zakladnice), sidžila (registri) mostarskih i blagajskih kadija, fermama (carske naredbe), berata (razne vrste dekreta, vasijetnama (testamenti), hudžeta (sudske odluke), seneta (isprave), teskera (službene isprave), fetvi (pravne decizije), tapija (zvanične isprave o pravu na nekretnine) tariha (hronogrami). Svi ovi dokumenti sadrže izvorne, vrijedne i zanimljive podatke za izučavanje kulturnih, privrednih, humano-socijalnih i komunalnih problema Mostara i okoline.

Arhivistiku Hivzija Hasandedić nikad nije napustio iako su istraživačka interesovanja njegova svakodnevnica. Bogata baština zauzima centralno mjesto u opsegu njegovih interesovanja. Iako je to sve blago znalo biti na dohvat ruke, skriveno i nedostupno je čekalo njega i padalo isključivo na njegova pleća.

Iz njegovih izvještaja i osvrta može se pratiti i stasanje i napredak Arhiva Hercegovine¹⁸.

U prvoj deceniji rada Arhiv Hercegovine, kako ističe Hivzija Hasandedić, prikupio je 108 fondova, više zbirke, a posebnu grupu i vrijednost čine rukopisi i dokumenti na orijentalnim jezicima, koji su većinom pisani u našim krajevima i rukom naših ljudi.

Na isteku deset godina od osnivanja Arhiva, Hivzija Hasandedić i drugi zaposlenici formirali su priručnu biblioteku, koja 1965. godine broji preko 5.500 knjiga.

Najobimniji i najraznovrsniji, pa slobodno se može reći i najznačajniji dio njegovog cjelokupnog angažmana, predstavlja rad na dokumentima i rukopisima na orijentalnim jezicima.

Dugotrajna vladavina Osmanlija u BiH ostavila je neizbrisive tragove i duboke korijene, kako u materijalnoj tako i u duhovnoj kulturi naše zemlje (arhitektura, književnost, zanati, običaji i drugo), o čemu svjedoče, između ostalog i pisani spomenici, arhivski dokumenti, književna djela i drugi spisi, koji su, kada su Mostar i Hercegovina u pitanju, bili skrivani, nedostupni, često prepušteni propadanju, a zbog neznanja i neupućenosti u sadržaj i značaj, brojni imaooci su ih dali spaliti, u zemlju zakopati, prodati raznim staretinarima i mešetarima, dok Hivzija Hasandedić nije počeo javno ukazivati, prikupljati i obrađivati ovu građu.

Sakupljanje, sistematizovanje, obrađivanje i izdavanje ovih izvora postaju glavni zadatak i preokupacija Hivzije Hasandedića.

18 Hivzija Hasandedić, *Arhiv Hercegovine u Mostaru*, „Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH“, IV-V, 1965., Sarajevo 1965, str. 130-132.

Stoga se ponovo valja vratiti na Orijentalnu zbirku Arhiva, stanje obrađenosti, broj rukopisa i sadržaj dokumenata s kraja šezdesetih godina. Stručno glasilo arhiva, u svom broju za 1966. godinu, objavljuje Hasandedićev osvrt na stanje zbirke¹⁹.

Hivzija Hasandedić je Orijentalnu zbirku Arhiva razvrstao u tri grupe: dokumente, rukopise i štampana djela. Svaku grupu je zavodio u posebne inventare. Za dokumente je ustrojio kartoteku po vrstama i hronološki, a za rukopise katalog.

I kartoteka i katalog sadrže sve važnije i interesantnije podatke i predstavljaju prvorazredna naučno-informativna pomagala.

Za dvanaestogodišnjeg rada (1954-1966) zbirka rukopisa na orijentalnim jezicima dostigla je brojku od 684, od toga 451 na arapskom, 129 na turskom, 7 na perzijskom, jedan pisan arebicom (alhamijado), 84 na dva i 12 na tri orijentalna jezika²⁰.

Hivzija Hasandedić je rukopise pronalazio, prikupljao, katalogizirao. Pored vanjskog opisa (broj listova, veličina, broj redaka, vrsta pisma, povez) evidentirao je bibliografske bilješke, kronograme o gradnji raznih spomenika kulture, pjesme, historijske i druge bilješke.

Skoro četvrtina rukopisa obrađuje pitanja iz islamskog prava.

Arhiv 1966. godine posjeduje oko 600 originalnih dokumenata različitih po formi, porijeklu i sadržini, na orijentalnim jezicima, uglavnom na turskom²¹. Najvrijedniji su 12 fermana (carske naredbe) koji se odnose na ubiranje poreza, izdržavanje tvrđava, popravak crkve u Opličićima.

Posebnu grupu čine berati (dekreti) koji se odnose na različita postavljenja. U Arhivu je – sve što je sadržaj Orijentalne zbirke zaslugom je Hivzije Hasandedića – nekoliko prepisa mostarskih vakufnama. Tu su i četiri originalne vakufname, i to: Nefise Metiljević iz 1771., Ali-age Nametka iz 1850, Hadži Mehmeda Arapdžića iz 1871. i Ibrahimage Temima iz 1902. godine, zatim dva deftera iz 1865. i 1869. godine, protokol šerijatskog suda u Mostaru iz 1873, fragmenti sidžila Blagajskog šerijatskog suda (107 listova) za vrijeme od 1697. do 1779. godine, pet odlikovanja, pet šehadetnama, šezdeset različitih kadijskih dokumenata (hudžeta, tezkera, vasijetnama, tapija, fetvi, poziva, telegrama, uplata i drugog materijala)²².

19 Hivzija Hasandedić, *Orijentalna zbirka Arhiva Hercegovine u Mostaru*, „Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH“, VI, Sarajevo, 1966. str. 37-43.

20 Isto.

21 Isto..

22 Isto, str. 38.

Nakon višedecenijskoga iscrpljujućega sakupljačkog rada, Hivzija Hasandedić započinje istraživanja arhivske građe koja se odnosi na Mostar i Hercegovinu, a nalazi se u drugim centrima²³.

Kako je Mostar, kao značajan kulturni centar u Hercegovini, imao tri institucionalne orijentalne zbirke (Arhiv, Muzej i Franjevački provincijalat), a Hivzija Hasandedić bio jedina stručna osoba koja je znala cijeniti i procijeniti prikupljenu baštinu, on je neradne dane i slobodno vrijeme radnih dana koristio za obradu zbirke Muzeja i Provincijalata. Zbirka Muzeja sastojala se od dvadesetak rukopisa, nekoliko dokumenata i štampanih djela. Provincijalat je imao u posjedu 310 rukopisa, preko 1.500 dokumenata koji se pretežno odnose na katoličku crkvu i katoličko stanovništvo u Hercegovini. Hivzija Hasandedić obradio je cjelokupan sadržaj ove tri institucionalne orijentalne zbirke uradivši katalog za rukopise, a regista za dokumente.

Iako je od osnivanja Arhiva proteklo kratko vrijeme, zahvaljujući ponajviše Hivziji, naučna i kulturna javnost obaviještena je o arhivskim (baštinskim) vrijednostima u Mostaru, pa su građu koristili mnogi naučni radnici²⁴.

Agilna upravnica Arhiva Ravijojla Kolak imala je puno povjerenje u svoga prvog saradnika Hivziju Hasandedića. Povjeravala mu je najodgovornije poslove, a on je i u struci i u nauci bilježio samo pozitivne rezultate.

Još na samom početku, u prvoj godini rada, Hivziju Hasandedića je želio Gradski muzej. Zanimljivu prepisku oko toga, koja se odvijala između Ravijojle Kolak i Društva arhivskih radnika NRBiH, zabilježio sam kako slijedi: „Hasandedić Hivzu smo dobili na veliku intervenciju, jer je isti dobar poznavalac turskog i arapskog jezika, a bio je zaposlen u statistici NOG-ga [Narodnog odbora grada, op. Š.Z.] Mostara. Međutim, ovih dana Gradski muzej u Mostaru čini nam velike neprijatnosti i nastoji na svaki način kod NOG-a Mostara da istog premjeste u Muzej, jer kako kaže direktor ovdašnjeg Muzeja, pomenuti službenik je nepotreban Arhivu, jer je navodno samo Muzej kompetentan da otkupljuje i sakuplja, te da vodi računa o tim raznim dokumentima, rukopisima i sl. a niukom slučaju Gradski arhiv. Ukoliko nam

23 Prva istraživanja obavio je u dubrovačkom arhivu. Tada je izabrao 250 dokumenata iz 16. i 17. stoljeća i napravio faksimile tih dokumenata. U Orijentalnom institutu izdvojio je i fotokopirao 460 dokumenata iz 1876. godine i tri siđžila mostarskog suda.

24 Prema podacima iz *Knjige korisnika*, to su: Omer Mušić, Hazim Šabanović, Vojislav Đurić, Vladimir Mošin, Adem Handžić, Milorad Ekmečić, Seid Traljić, Muhamed Mujić, Milorad Sušić, Sergije Elaković.

se oduzme pomenuti službenik, te ukoliko se od mjerodavnih lica ne skrene pažnja ovdašnjem Muzeju o djelokrugu njegovog rada, i nadalje će velike količine raznog arhivskog materijala na turskom i arapskom jeziku, koji se nalazi kod pojedinaca na našem terenu, propadati i raznositi se kojekuda. Mi nismo u mogućnosti da ubijedimo Muzej, a teško i druga zainteresovana lica, kakvi sve poslovi pripadaju nama, te Vas molimo za savjet i pomoć, na koji način da onemogućimo Muzeju da se miješa u naše poslove, pogotovo sada kad već postoji naša ustanova, kojoj pripada dužnost zaštite i preuzimanja kako arhivskog materijala po raznim ustanovama, tako i dokumenata i rukopisa, koji se nalaze kod pojedinaca²⁵.

Akt je upućen 13. septembra 1954. godine, a direktor Državnog arhiva, Vojislav Bogićević, odgovorio je 3. oktobra, uputivši pismo predsjedniku Narodnog odbora grada Mostara, iz kojeg citiram: „Obzirom na zadatke Gradskog arhiva, kao i poteškoće oko dobijanja stručnog kadra u službi Arhiva molite se da sa svoje strane pomognete Arhiv da se iz Arhiva ne premještaju stručni službenici odnosno u konkretnom slučaju Hasandedić Hivzo jer bi time bio otežan razvoj i rad Arhiva“.

Hivzija Hasandedić je na pravom mjestu i kad je u čestim obilascima preduzeća Otpad²⁶, jer je tako spriječio predaju i prodaju arhivske građe brojnih registratura koje su je skrivale i o njoj davale netačna obavještenja.

Prema dostupnim podacima, u 1955. godini Arhiv raspolaže s 23 fonda arhivske građe, nekoliko zbirki, 101 rukopisom i 75 dokumenata. Pronađen je i spašen fond Pjevačko društvo „Gusle“ koji potiče još iz 1881. godine²⁷.

Svoje stručne rezultate Hivzija Hasandedić ostvaruje kroz različite oblike djelovanja, kao što su pisani stručni popularistički radovi, predavanja, izložbe, popisi registara, posebno intenzivirane u vrijeme trajanja „Nedelje arhiva“²⁸.

Dugo vremena Hivzija Hasandedić, kao službenik na poslovima zaštite u registraturama nije nailazio na razumijevanje i samo zahvaljujući entuzijazmu, upornosti i profesionalnoj odgovornosti, kao i načinu komuniciranja i izraženoj blagosti, uspijeva je ubijediti službenike u registraturama u značaj građe koju imaju i stvaraju i važnost pravilnog čuvanja i upravljanja njome.

Kao dokaz u prilog istaknutom, izdvajam nekoliko riječi iz diskusije upravnice Ravijojle Kolak na Upravnom odboru Društva arhivskih radnika

25 Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Društvo arhivskih radnika BiH (DAR), br. 9/54.

26 ABH, DAR, br. 41/55.

27 Ibid.

28 ABH, DAR, br. 90/56.

BiH: „Ustanovljeno je da se kod Sreskog suda u Konjicu nalazi oko 1.000 kg. arhivskog materijala iz ranijih godina, međutim kad su nedavno službenici Arhiva ponovo došli da pregledaju taj materijal pretsjednik suda nije htio da dozvoli pregled toga materijala i izjavio je da neće da čuva stari papir. Nadalje srez Trebinje ne želi da sarađuje sa Arhivom grada Mostara. Na dopise Arhiva uopšte ne odgovara, te bi trebalo intervenirati ili da Narodni odbor sreza Trebinje osigura svoj arhiv ili da pristane na saradnju sa Arhivom grada Mostara“²⁹.

Hivzija Hasandedić je najbolji predstavnik Arhiva grada Mostara na stručnim sastancima Društva arhivskih radnika, akademijama i drugim javnim manifestacijama, pa je najčešće i predlagan za učesnika na raznim radnim i svečanim skupovima³⁰.

U izvještaju za 1958. godinu, koji je Društvu arhivskih radnika uputio Arhiv grada Mostara – sastavio ga je i potpisao Hivzija Hasandedić – stoji, pored ostalog, da Arhiv već raspolaze sa 5.000.000 (?) dokumenata.

Hivzija Hasandedić je među prvim arhivistima upućen na stručno usavršavanje van Bosne i Hercegovine. Naime, Savjet za kulturu i nauku NR BiH, na zahtjev Društva arhivskih radnika, odobrio je istraživački i specijalistički boravak u Kotoru i Dubrovniku arhivistima Kasimu Isoviću (Državni arhiv NR BiH), Hivziji Hasandediću (Arhiv grada Mostara) i Rašidu Hajdareviću (Arhiv grada Sarajeva) u trajanju od mjesec dana³¹.

Dragocjen je angažman i doprinos Hivzije Hasandedića na zaštiti arhivske građe van Arhiva, u registraturama koje su pod nadležnošću Arhiva grada Mostara, a da se to i u stručnim krugovima cijenilo, najbolja potvrda je pismo sekretara DAR BiH Kasima Isovića, u kojem, između ostalog stoji: „Smatrajući da je u ovom času, i pored niza drugih problema i aktuelnosti pred kojima stoje radnici u našoj arhivskoj mreži, nadasve važno pitanje – zaštita arhivalija na terenu – Ibro³² predlaže izradu jednog referata na tu temu. Poznavajući naše snage uzduž i poprijeko naše mreže na Tebe je morala kocka pasti. Znam sve ono čime ćeš se braniti, znam da nije lako, da se nema vremena i t.d., ali potreba je, a Ti to možeš.“³³

* * *

29 ABH, DAR, br. 21/57; Zapisnik sa sjednice Upravnog odbora DAR od 20. marta 1957.

30 ABH, DAR, br. 57/58.

31 ABH, DAR, br. 65/59., 103/59., 104/59. i 105/59.

32 Ibrahim Ibrišagić, arhivist i član Upravnog odbora Društva arhivskih radnika.

33 ABH, DAR, br. 91/60.

Biti arhivist znači biti i privilegovan, pa iz žutih i prašnjavih „papira“ spoznavati tajne prošlosti i događanja koja su drugima nedostupna da ih spoznaju.

Hivzija Hasandedić je potpuno opravdao i ispunio svoju časnu misiju. Uostalom, valja se na trenutak prisjetiti šta su o njemu rekle kolege i prijatelji iz Orijentalnog instituta, uz 85. godišnjicu života:

„Mostar i Hercegovina imaju veliku sreću da na njihovom prostoru više od pola stoljeća djeluje kulturni djelatnik sposobnosti, valjanosti i samoprijedora, kakav je bio Hivzija Hasandedić. On je gotovo jedinstvena pojava u našoj kulturi, jer to je istraživač iza kojega nije stajala posebna naučna institucija i na rad ga nije podsticala nikakva karijera. Skromno, gotovo nečujno, Hivzija istražuje i podaruje našoj kulturi izvanredne naučne rezultate. Hivzija se može, bez pretjerivanja, nazvati institucijom za sebe“ (dr. Ahmed Aličić).

„Mostar i čitava Hercegovina je počašćena time što joj je svoj život, svoje znanje i svu svoju ogromnu radnu energiju posvetio Hivzija Hasandedić. Kulturna baština Bošnjaka bez Hasandedićevih knjiga o islamskim kulturnim spomenicima Mostara, o spomenicima istočne, zapadne i južne Hercegovine, o spomenicima onih krajeva koji su sada u sastavu drugih država, bila bi krnja i nepotpuna“ (dr. Fehim Nametak).

„Vrijednost radova Hivzije Hasandedića je posebno u tome što se uvijek oslanja na autentične osmanske izvore. Zahvaljujući njegovim radovima, mi danas imamo podatke o mnogim spomenicima širom Hercegovine kojih odavno nema i čiji spomen jedino nalazimo u radovima Hivzije Hasandedića“ (dr. Behija Zlatar).

„Hivzija Hasandedić spada – poput akademika Nedima Filipovića, dr. Hazima Šabanovića, Kasima Dobrače, dr. Adema Handžića, Mahmuda Traljića, Muhameda Mujića, Saliha Trake, Ešrefa Kovačevića i drugih – u generaciju znanstvenih i stručnih radnika koji su dali ogroman i nemjerljiv doprinos zasnivanju i razvoju moderne bosanskohercegovačke orijentalistike i arhivistike. Rezultati istraživanja Hivzije Hasandedića – objavljeni u knjigama i pojedinačnim radovima – radovi su s kojim bi većina današnjih profesora evropskih univerziteta bila ponosna“ (dr. Amir Ljubović).

I drugi ugledni znanstvenici, kulturni i javni radnici, lijepo su s dužnim poštovanjem govorili o njegovom grandioznom djelu. On je, prema riječima prof. dr. Ilijasa Hadžibegovića „poput snažnog hrasta, pustio duboko korijenje u orijentalno-islamsko bošnjačko kulturno-historijsko naslijeđe“. Prema riječima pjesnika Alije Kebe, Hivzija Hasandedić je „živi leksikon koji hoda

ispred Karadžozbegove džamije“. Prema mišljenju dr. Muhameda Šatora, on je „čuvar našeg jezika“. Dr. Alija Pirić kaže da je „kulturni pregalac građanske hrabrosti i znanstvenog poštenja, svjetlo u maglinama i tami naše neistražene prošlosti“. Prema zapažanjima Sejida ef. Smajkića on je „mali u svojoj veličini“. Hafiz Mahmud Traljić kaže da je „skroman, nepokolebljiv, praktični vjernik“.

Trebalo je dosta rada u arhivskim depoima da se stekne ugled i povjerenje koje je Hivzija Hasandedić svojim djelom ostvario, što potvrđuju izjave i mišljenja navednih autoriteta.

Na kraju ovog kratkog osvrtu i dragog sjećanja na plemeniti, blagi i skromni lik Hivzije Hasandedića donosimo dva priloga, jer priznanja koja je dobio i složena bibliografija radova govore sve o njemu.

Prilog 1: Iz životopisa Hivzije Hasandedića

1915.

1. jula, Hivzija Hasandedić je rođen u Jablanici. Otac Salih je bio trgovac, a majka Fata domaćica.

1926.

Završava školovanje u osnovnoj školi u Seonici.

1935.

Završava Gazi Husrevbegovu medresu i upisuje se na Šerijatsko sudačku školu u Sarajevu. Prve radove objavljuje u „Dječijem Novom beharu“ i „Hikmetu“ pod pseudonimom Muhamed Hivzi.

1939.

26. juna, na Islamsko-šerijatsko-teološkoj školi je diplomirao i stekao višu islamsko-šerijatsko-teološku spremu, ravnu fakultetskoj spremi.

1940.

Zapošljava se kao profesor (vjeroučitelj) u Građanskoj školi u Mostaru, gdje zaposlen ostaje do 1945. godine.

1941.

U „Narodnoj pravdi“ objavljuje članak *O potrebi proučavanja natpisa sa muslimanskih nadgrobnih pomenika*, a u „Jugoslovenskom listu“ članak

Ostrojac na Neretvi - istorija i sadašnjost. Gotovo svi njegovi kasniji radovi bit će iz kulturne i baštinske prošlosti Hercegovine i Mostara.

1945.

Postavljen je za službenika u Statističkom zavodu Oblasnog narodnog odbora.

1954.

Osniva se Arhiv grada Mostara. Uz prvog upravitelja, Ravijojlu Kolak, Hivzija Hasandedić postaje prvi stručni suradnik i oslonac u organizovanju arhivske službe. Njih dvoje odigrali su presudnu ulogu u početku rada Arhiva i s pravom se smatraju pionirima arhivske službe u Mostaru i Hercegovini.

1956.

U mostarskoj „Slobodi“ objavljuje prve rezultate prikupljačkih aktivnosti u prilogu pod naslovom *Sakupljeni rijetki orijentalni rukopisi i dokumenti*.

1959.

Pred autoritativnom komisijom Vojislav Bogičević, Hamid Hadžibegić, Dušanka Kovačević, Hamdija Kapidžić i Muhamed Serdarević odličnim uspjehom polaže stručni ispit za zvanje arhiviste.

1961.

U „Prilozima za orijentalnu filologiju“ br. X-XI (1960-1961) objavljuje rad *Kulturno- historijski spomenici u Mostaru iz turskog doba*, koji će izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“, u ediciji „Kulturno naslijeđe BiH“ štampati kao posebnu monografiju.

1965.

Učestvuje u radu nekoliko stručnih skupova. U „Glasniku arhiva i Društva arhivskih radnika BiH“ objavljuje rad *Arhiv Hercegovine u Mostaru*, a u „Slobodi“ članak *Najstariji statistički podaci o Mostaru*.

1969.

U svjetlu novih izvora iz „Godišnjaka Društva istoričara BiH“ i „Glasnika arhiva i Društva arhivskih radnika BiH“ objavljuje rad o Starom mostu u

Mostaru. Taj rad mu štampa Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru, a počasni broj „Zore“ objavljuje mu rad *Najstariji pjesnici Mostara*.

1973.

Arhiv Hercegovine objavljuje *Vodič kroz fondove i zbirke Arhiva Hercegovine* kojem je Hivzija Hasandedić supotpisnik s grupom autora. Više od trećine historijskih bilješki za zbirke i fondove obuhvaćene *Vodičem*, izradio je Hivzija Hasandedić.

Tekst *Popis terzija, ćurčija i čebedžija u Mostaru iz 1755. godine*, objavljen u „Prilozima za orijentalnu filologiju“ br. XVIII-XIX potpisuje kao koautor s Ahmedom Aličićem. Na osnovu prikupljenih arhivskih vrijednosti i drugih izvora, objavio je u „Godišnjaku Društva istoričara BiH“ jedan od nesumnjivo boljih radova iz istorije Blagaja, naslovljen *Prilozi za istoriju Blagaja na Buni u doba turske vladavine*.

1976.

Hivzija Hasandedić je penzionisan, ali i dalje ostaje najiskreniji prijatelj arhiva i različitih drugih naučnih i kulturnih ustanova u Hercegovini i šire.

1977.

U izdanju Arhiva Hercegovine štampa se *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, kojim autor, Hivzija Hasandedić, uvodi Mostar među rijetke centre koji se mogu pohvaliti sličnim kataloškim radom.

Kao afirmisan, plodan i zaslužan arhivski radnik, povodom 30 godina Arhiva Bosne i Hercegovine, dobio je zasluženo priznanje Plaketu Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine.

1979.

Od strane predsjednika SFR Jugoslavije, Josipa Broza Tita, odlikovan je Ordenom zasluga za narod sa srebrenom zvijezdom.

1980.

Za iskrenu i plodnu saradnju, dobio je priznanje Orijentalnog instituta u Sarajevu.

Te godine je objavljeno njegovo najznačajnije djelo „Spomenici kulture turskog doba u Mostaru“.

1981.

Dobio je Godišnju nagradu Izdavačke radne organizacije „Veselin Masleša“ za najbolje djelo objavljeno u 1980. godini.

Za naučno-istraživački rad u oblasti historiografije i arhivistike, te doprinos afirmaciji kulturne baštine Mostara, dobio je nagradu „14. februar“.

1991-1995.

U vremenu stradanja i nestajanja onoga što je istraživao piše, objavljuje i moralno podstiče mlade istraživače.

2001.

Za plodno stvaralaštvo i grandiozno djelo promovisan je u počasnog doktora nauka na Univerzitetu Džemal Bijedić u Mostaru. Utemeljenost ocjene Komisije za dodjelu počasnog doktorata najbolje ilustruje misao njenog predsjednika, akademika Muhameda Filipovića, koji je rekao: „Ovim činom Univerzitet Džemal Bijedić pokazuje svoju zrelost, a ja osobnu sreću, što Hivziji Hasandediću, koji nesumnjivo zaslužuje ovo priznanje, mogu poželiti dobro zdravlje i još dosta plodnog rada“

2003.

Hivzija Hasandedić je umro u 89. godini života, poslije kraće bolesti. Oprostili su se od njega brojni poštovaoci. Ukopan je na Gradskom groblju Sutina. Sinovi Salih i Suad, nevjesta Suada, unuka Lejla, brojna rodbina, prijatelji i poštovaoci, grad Mostar ponosni su na Hivziju Hasandedića i duguju mu trajno sjećanje i zahvalnost.

Prilog 2: BIBLIOGRAFIJA RADOVA HIVZIJE HASANDEDIĆA

1934.

1. *Noćni ibadet* /Muhamed-Hivzi/, Hikmet, Tuzla, 1934, god. V., broj 58, str. 341.

1935.

2. *Safvet-begu* /Muhamed-Hivzi/, Islamski svijet, Sarajevo, 1935, /IV/, br. 124, str. 17.

3. *Sarada* /Muhamed-Hivzi/, Dječiji Novi behar, Sarajevo, 1935, /IV/ 4, str. 12.
4. *Islamu*, Hikmet, Tuzla, 1935, /VII/, br. 5, str. 134.
5. *Merhum Zulfaga Bajraktarević iz Seonice*, Islamski glas, Sarajevo, 1935, /I/, br. 8, str. 8.
6. *Život je borba*, Hikmet, Tuzla, 1935, /VII/, br. 6, str. 165 i 168.

1937.

7. *Džamjski motiv*, Dječiji Novi behar, Sarajevo, 1937, /VI/, br. 1-2, str. 1.

1938.

8. *Povijest Seonice i njenih porodica*, Novi behar, Sarajevo, 1938, /XII/, br. 5, str. 63- 66, i 1939. god., br. 7-14, str. 127-130, separat.

1939.

9. Vjersko prosvjetne prilike na našem selu, primjer imamata seoničkog /konjički srez/kakvih još ima, *Pravda, Sarajevo, 1939, / XIII/, br. 38, str. 7.*

1941.

10. *Sejfulah Proho, povodom 8-godišnjice njegove smrti*, Narodna pravda, Sarajevo, 1941, /II/, br. 42, str. 4.
11. *O potrebi proučavanja natpisa sa muslimanskih nadgrobnih spomenika*, Narodna pravda, Sarajevo, 1941, /II/, br. 43, str. 2-3 I, br. 44, str. 2-3/, podlistak.
12. *Ostrožac na Neretvi - istorija i sadašnjost*, Jugoslovenski list, Sarajevo, 1941, br. 63, str. 11.

1942.

13. O jednom popisu fmija / nemuslimana štćenika islamske države/iz 1194./1780/ godine, *Osvit, Sarajevo, 1942, /I/, br. 5, str. 3 i 4.*
14. *Ramazanski običaji kod seoničkih muslimana*, Osvit, Sarajevo, 1942, /I/, br. 33, str. 18.
15. Proslavljanje Sultana ili prvog dana proljeća kod konjičkih muslimana, *Osvit, Sarajevo, 1942, /I/, br. 37, str. 8.*
16. *Merhum hadži Ahmed ef. Karabeg*, Osvit, Sarajevo, 1942, /I/, br. 38, str. 4.

17. *O islamskim spomenicima grada Mostara*, Osvit, Sarajevo, 1942, /I/, br. 42, str. 21.
18. *Nama o nama*, Glasnik IZV, Sarajevo, 1942, br. 11-12, str. 291-309.

1943.

19. Hadži Abdulah ef. Ridanović, mostarski muftija od 1899. do 1917. godine, *Osvit, Sarajevo, 1943, /II/ br. 82-83, str. 11.*
20. Hasan ef. Nametak, u povodu 70-godišnjice rođenja, *Osvit, Sarajevo, 1943, /III/, br. 85, str. 6.*
21. *Djelovanje Merhameta u Mostaru*, Osvit, Sarajevo, 1943, /III/, br. 88, str. 5.
22. *Turbeta u Mostaru*, Osvit, Sarajevo, 1943, /III/, br. 92-93, str. 10.
23. *Daljnje djelovanje Merhameta u Mostaru*, Osvit, Sarajevo, 1943, /III/, br. 94, str. 5.
24. *Mustafa Sidki ef. Karabeg, mostarski muftija od 1857. do 1878. godine i okupacija Mostara*, El-Hidaje, Sarajevo, 1943, /VII/ br. 3, str. 83-89, br.1-5, str. 137-144, br. 6, str. 188-191; 1944, god., br. 7-8, str. 227-232 i br. 9-10, str. 296-302, separat.

1944.

25. *Solakova kula i okolina*, Osvit, Sarajevo, 1944, /III/, br. 100, str. 7, br. 101, str. 8 i br. 102, str. 8.
26. *Merhum hadži Ali-Riza ef. Karabeg*, Glasnik Islamske vjerske zajednice, Sarajevo, 1944, /XII/, br. 2-3, str. 57-58.
27. *Akademija Mladih Muslimana u Mostaru*, Osvit, Sarajevo, 1944, /III/, br. 126, str. 4.

1952.

28. *Koski Mehmed-pašina džamija i vakuf u Mostaru*, Glasnik Islamske vjerske zajednice, Sarajevo, 1952, /III/, br. 5-7, str. 146-157.

1954.

29. *Kriva ćuprija na Radobolji*, Sloboda, Mostar, 1954, /X/, br. 22 /359/, str. 4.

1955.

30. *Zadujbine Cejvan kethode u Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, 1955, /V/, str. 275-286, separat.
31. *Osvrt na jedan proizvoljan napis*, Oslobođenje, Sarajevo, 1955, /XIII/ br. 28 - 62, str. 34.

1956.

32. *Sakupljeni rijetki orijentalni rukopisi i dokumenti*, Sloboda, Mostar, 1956, /XII/, br. 38, str. 4.

1957.

33. *Merhum Husaga Čišić iz Mostara*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1957, /VIII/, br. 1-3, str. 138-141.
34. *Potonuli grad - istorija naselja na dnu Jablaničkog jezera*, *Oslobođenje*, Sarajevo, 1957, br. 3489, str. 5.
35. *Nezaštićeni istorijski spomenici*, Oslobođenje, Sarajevo, 1957, br. 3508, str. 5.
36. *Dva kronograma o smrti mostarskog dobrotvora Cejvana kethode*, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, 1956-1957, /VI-VII/, str. 275-282, separat.

1958.

37. *Merhum Ali ef. Mujić*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1958, /IX/, br. 5-8, str. 202.
38. Arhiv grada Mostara ima najvećuprivatno-trgovačku arhivu u državi, *Sloboda, Mostar*, 1958, /XII/, br. 46, str. 4.

1961.

39. *Kulturno-istorijski spomenici u Mostaru iz turskog doba*, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, 1960-1961, /X-XI/, str. 149-177, separat.
40. *Tabačica džamija u Mostaru*, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, 1960-1961, /X-XI/, str. 215-222, separat.
41. *Zadujbine hadf Ahmed-age Lakišića u Mostaru*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1961, br. 10-12, str. 385-396, separat.

1962.

42. *Ibrahim-age Sarića džamija u Mostaru*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1962, /XII/, br. 4-6, str. 146-151.
43. *Nekoliko misli povodom ovogodišnjeg ramazana*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1962, /XII/, br. 10-12, str. 313-315.

1963.

44. *Sultan Selim javuzovmesdžu Mostaru*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1963, br. 1-2, str. 60-62.

1964.

45. *Sevri hadf Hasanova džamija u Mostaru*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1964, br. 7-9, str. 338-341.
46. *Namaz, njegova forma i sadrena*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1964, br. 7-9, str. 352-356.
47. *Medresa Sejh Ismail ef. Opijača u Mostaru*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1964, br. 10-11, str. 485-486.

1965.

48. *Merhum hafiz Omer ef. Džabić*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1965, br. 5-6.
49. *Najstariji statistički podaci o Mostaru*, Sloboda, Mostar, 1965, br. 33, str. 11.
50. *Dva kamena mosta na Dunajcu u Žitomislićima*, Sloboda, Mostar, 1965, br. 34, str. 11.
51. *Kameni most na Posrtu*, Sloboda, Mostar, 1965, br. 35, str. 1.
52. *Čardak iznad kapije na Starom mostu*, Sloboda, Mostar, 1965, br. 35, str. 11.
53. *Velika poplava 1713. godine u Mostaru*, Sloboda, Mostar, 1965, br. 41, str. 9.
54. *Tepica / Kafe luft /u Mostaru*, Sloboda, Mostar, 1965, br. 42, str. 9.
55. *Sinan-pašin hamam u Mostaru*, Sloboda, Mostar, 1965, br. 43, str. 9.
56. *Prva električna centrala u Mostaru*, Sloboda, Mostar, 1965, br. 47, str. 9.
57. *Arhiv Hercegovine u Mostaru*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1965, /1964-1965/, knj. IV-V, str. 130-132, separat.

58. *Sinan-pašina džamija u Mostaru*, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, 1962- 1965, /XII-Xm/, str. 259-264, separat.

1966.

59. *Musala u Mostaru*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 9, str. 7.
60. *Kalhana han*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 10, str. 7.
61. *Islamski spomenici mjesta Zijemlje*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1966, /XXIX/, br. 1-2, str. 21-22.
62. *Hadjska sofa*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 12, str. 7.
63. *Most preko Neretve na Musali*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 13, str. 7.
64. *Džinovića han*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 14, str. 7.
65. *Nekoliko detalja iz prošlosti Starog mosta*, Sloboda, Mostar, 1966, br.16, str. 7.
66. *Tabija /bastion/*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 17, str. 11.
67. *Najstariji podaci o gradu*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 18-19, str. 11.
68. *Kronogram ogradnji Starog mosta u Mostaru*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 20, str. 7.
69. *Sadrvani*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 21, str. 7.
70. *Mahale i ulice*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 22, str. 7.
71. *Gradska opština /beledija/*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 23, str. 7.
72. *Vodovodi*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 24, str. 7.
73. *Kameni mostovi na Radoboji*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 25, str. 7.
74. *Stara kanara /klaonica i mesara/*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 26, str. 7.
75. *Burila na raskršćima*, Sloboda, Mostar, 1966, 27, str. 7.
76. *Karađoz-begova džamija*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 28.
77. *Sakralni spomenici*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 29, str. 7.
78. *Karađoz-begova medresa*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 30.
79. *Stara pravoslavna crkva*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 31-32, str. 7.
80. *Turbeta /mauzoleji/*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 33, str. 7.
81. *Kule i bedemi*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 34, str. 7.
82. *Hamami /banje/*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 35, str. 7.
83. *Česme*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 36, str. 7.
84. *Sultan Sulejmanova | Careva/ džamija u Blagaju*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1966, br. 7-8, str. 323-324.
85. *Humane i zdravstvene ustanove*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 37, str. 7.
86. *Muvekithana i sahat-kula*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 38, str. 7.

87. *Vrelo Halebinovac, čatrnje i đerizi*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 39, str. 7.
88. *Ruždija /niža srednja škola/*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 40, str. 7.
89. *Muslimanski nadgrobni pomenici /nišani/*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 41, str. 7.
90. *Čekrci*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 42, str. 7.
91. *Koski Mehmed-pašin karavansaraj /čardagija han/*, *Sloboda, Mostar, 1966, br. 43, str. 7.*
92. *Cirića han*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 44, str. 7.
93. *Velika i mala tepa*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 45, str. 7.
94. *Drugi kronogram ogradnji Starog mosta*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 46, str. 7.
95. *Velika poplava 1791. godine*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 47, str. 7.
96. *Kutubhane /biblioteke/*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 48, str. 7.
97. *Hronogram ogradnji kule Halebinovke*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 51, str. 7.
98. *Katolička crkva*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 52, str. 7.
99. *Orijentalna zbirka Arhiva Hercegovine u Mostaru*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, knj. VI, Sarajevo, 1966, str. 37-43, separat.

1967.

100. *Štamparije i knjigovežnice*, Sloboda, Mostar, 1967, br. 3, str. 7.
101. *Željeznička pruga Mostar-Metković*, Sloboda, Mostar, 1967, br. 4, str. 7.
102. *Koski Mehmed-pašina djamija*, Sloboda, Mostar, 1967, br. 5, str. 7.
103. *Stari zanati*, Sloboda, Mostar, 1967, br. 6, str. 7.
104. *Most Mujage Komadine*, Sloboda, Mostar, 1967, br. 7, str. 7.
105. *Stara trgovina*, Sloboda, Mostar, 1967, br. 9, str. 7.
106. *Prosvjetne ustanove*, Sloboda, Mostar, 1967, br. 10, str. 7.
107. *Zaštita pomenika kulture u Mostaru i urbanizam*, *Sloboda, Mostar, 1967, br. 34, str. 7.*
108. *Zadujbine hadp Balje sina Muhamedova u Hercegovini*, Almanah sa prilogom Takvima za 1387/88 godinu /I/, Sarajevo, 1967, str. 136-139.

1968.

109. *Okupacija Mostara 1878*, Sloboda, Mostar, 1968, br. 13, str. 7.
110. *Mostarin Turk devri kulturel ve tahiri anitlari*, Vakıflar dergisi, saji VII, Istanbul, 1968, str. 215-234, preveo Ismail Fren., separat.
111. *Nadgrobni spomenici*, Sloboda, Mostar, 1968, br. 21, str. 7.
112. *Stari most*, Sloboda, Mostar, br. 27, 28-29 i 30, str. 7 i 9.
113. *Uspomena na mostarsku ulemu, od 1878. do 1967. godine*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1968, br. 9-10, str. 401-403.
114. *Velika poplava u Stocu 1789. godine*, Sloboda, Mostar, 1968, br. 41, str. 7.
115. *Mostarci poginuli u Vučjem Dolu*, Sloboda, Mostar, 1968, br. 41, str. 7.
116. *Cose Jahja hodpna djamija u Mostaru*, Takvim za 1969. godinu, Sarajevo, 1968, str. 171-174.

1969.

117. *Oručevića djamija u Vranjevićima*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1969, br. 9-10, str. 402-403.
118. *Stari most u Mostaru*, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XVII, /1966- 1967/, Sarajevo, 1969, str. 431-437, separat.
119. *Islamski spomenici u Ljubuškom i okolini*, Takvim za 1970. god., Sarajevo, 1969, str. 179-184.
120. *Najstariji pjesnici Mostara*, Zora /počasni broj/, Mostar, 1968/69, str. 301- 303.
121. *Kulturno-prosvjetne ustanove u Mostaru do 1878. godine*, Zora / počasni broj/, Mostar, 1998/99, str. 304-310.
122. *Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1969, knj. VIII-IX, str. 15-22.

1970.

123. *Nekoliko zapisa iz orijentalnih rukopisa Arhiva Hercegovine u Mostaru*, Prilozi za orijentalnu filologiju, knj. XVI-XVII, /1966- 67/, Sarajevo, 1970, str. 117-124, separat.
124. *Puzića džamija u Kosoru*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1970, br. 3-4, str. 13-14.

125. *Islamski spomenici s područja čitlučke i lištičke općine*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1970, br. 5-6, str. 249-252.
126. *Haseći Ali-agin most u Konjicu*, Preporod, Sarajevo, 1970, br. 1.
127. *Islamske kulturno-prosvjetne ustanove u Mostaru*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1970, br. 7-8, str. 332-342.

1971.

128. *Hadži Ibrahima Cevre džamija u Mostaru*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1971, br. 9-10, str. 487-489.
129. *Islamski pomenici u Drežnici i okolini*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1971, br. 5-6, str. 273-275.
130. *Džamija hadži Saliha, sina Temimova na Babunu u Mostaru*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1971, br. 9-10, str. 487-489.
131. *Tri zapisa iz orijentalne zbirke Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, knj. X-XI, Sarajevo, 1970-71, str. 305-309, separat.

1972.

132. *Hadji Ahmed-age Kudrića /Kanberagina/ mesdžid u Mostaru*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1972, br. 1-2, str. 27-28.
133. *Begića džamija u Strugama*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1972, br. 3-4, str. 133-134.
134. *Islamski spomenici u Gabeli*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1972, br. 5, str. 236-241.
135. *Islamski pomenici u Blagaju na Buni*, Preporod, Sarajevo, 1972, br. 42, 43, 44, 45 i 46.
136. *Počitej na Neretvi u doba turske vladavine*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1972, br. 9-10, str. 417-423.
137. *Seferage Begovića džamija u Dabricsi*, Takvim za 1973/1392/92/. godinu, Sarajevo, 1972, str. 158-160.
138. *Muslimanske biblioteke u Mostaru*, Almanah Gazi Husrev-begove biblioteke / Almanah, knj. I, Sarajevo, 1972, str. 107-112, separat.

1973.

139. *Islamski spomenici u Čapljini*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1973, br. 3-4, str. 107-112.
140. *Popis ter%ija, ćurčija i ćebedžija u Mostaru iz 1755. godine /saradnja Ahmed Aličić/, Prilozi za orijentalnu filologiju, XVIII-XIX, /1968-96/, Sarajevo, 1973, str. 315- 371, separat.*
141. *Vodičkrozfondove i zbirke Arhiva Hercegovine /sedam autora/, Mostar, 1973, str. 210, radovi na stranicama (1, 2, 7-8, 23-24, 26,27, 28, 54, 58, 62, 67, 101, 109-110, 112, 116, 130, 135, 137, 147, 148, 152-3, 158, 159, 174, 177, 179-80, 192).*
142. *Džamija u Rečicama*, Takvim za 1974/1394/. godinu, Sarajevo, 1973, str. 127- 128.
143. *Prilozi za istoriju Blagaja na Buni u doba turske vladavine*, Godišnjak Društva istoričara BiH, XIX, /1970-71/, Sarajevo, 1973, str. 235-265, separat.
144. *Tvrđave /kule/ i bedtemi u starom Mostaru*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, knj. XII-XIII, /1972-73/, Sarajevo, 1973, str. 267-273, separat.

1974.

145. Nekoliko anegdota iz života dvojice dobrih Mostaraca, *Preporod*, Sarajevo, 1974, br. 9/88/, str. 13.
146. *Kulturno-istorijski pomenici u Mostaru iz turskog doba*, Preporod, Sarajevo, 1973, br: 6/61 do 24/79 i 1974, god., br: 1/80 do 10/89/, 29 nastavak na stranici 13.
147. *Mostarske hadjje i neki običaji u vezi njihovog odlaska na hadj u Meku*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo,1974, br. 5-6, str. 214-218 i br. 7-8, str. 319-324.
148. *Mujaga Komadina njegov život i djelo*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1974, br. 7-8, str. 303-313.
149. *Merhum hafiz Smail ef. Serdarević*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1974, br. 11-12, str. 538-541.

1975.

150. *Islamski spomenici Nevesinja i okoline*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1975, br. 1-2, str. 12-24, i br. 7-8, str. 329-340.

151. *Mostarske muftije*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1975, br. 9-10, str. 432-451, separat.

1976.

152. *Merhum Muhamed Muslibegović*, Preporod, Sarajevo, 1976, br. 12, str. 14.

153. *Zadužbina Ali-paše Rizvanbegovića na Buni*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1976, br. 1, str. 18-23.

154. *Muslimanske porodice u Mostaru do 1878. godine*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1976, br. 2, str. 128-135.

155. *Džamija u Bivolju Brdu*, Preporod, 1976, br. 15/142/, str. 12.

156. Dogu Dillerinde Yazılan ve Mostardaki Herseg Arşivinde bulunan Bosna ve HersegMuslimanlarimin Yapillarive Kisaca Yazın Kompozi-sponlari, /prevod Hafiza Nimetullaha/, *Čevran, Priština*, 1976, br. 9, /IV/, str. 77-91.

157. *Narodne umotvorine iz Mostara*, Preporod, Sarajevo, 1976, br. 20/147/, str. 12.

158. *Kulturno istorijski spomenici u Mostaru iz turskog doba*, Preporod, 1976, br. 23/150/, tri pasusa iz ranijeg rada.

159. *Hafizi Mostara i bliže okoline*, Takvim za 1977/1397./ godinu, Sarajevo, 1976, str. 92-113.

160. Djela Mustafe Ejubovića /Sejha Juje/ i Ibrahima ef. Opijača koja se nalaze u Arhivu Hercegovine, *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, knj. IV, Sarajevo, 1976, str. 57- 68, separat.*

161. Djela i kraći literarni sastavi Muslimana Bosne i Hercegovine koji su napisani na orijentalnim jezicima i koji se nalaze u Arhivu Hercegovine u Mostar, *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, knj. IV, Sarajevo, 1976, str. 117-130, separat.*

162. *Kratki prevodi /ekscerpti/ 28 mostarskih vakufnama*, Preporod, Sarajevo, 1976, br: 17/144/ do 24/151, str. 12 i 13, 1977, god., br: 1-2/158 do 11/162/, str. 18.

1977.

163. *Mostarski Hasan Zijai Čelebi*, Čevran, Priština, 1977, VI, br. 13, str. 113-115. Prevela Tadžida Hafiz.

164. *Humanost i djelo Hasana Lendre*, Preporod, Sarajevo, 1977, br: 21/172, str. 6.

165. Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Arhiva Hercegovine, Mostar, 1977, str. 330.

1978.

166. Nekoliko novih podataka o životu i radupjesnika Hasan Zijai čelebije Mostarca, *Most, Mostar*, 1978, /V/, br. 17-18, str. 105-108, *separat*.

167. *Nekoliko novih podataka o kamenom mostu u Konjicu*, Most, Mostar, 1978, br. 19- 20, str. 117-121, *separat*.

168. *Islamski spomenici u Gnojnicama i Dračevicama*, Takvim za 1979/1399/ godinu, Sarajevo, 1978, str. 225-231.

169. *Nekoliko rukopisa iz orijentalne zbirke Zavičajnog muzeja Hercegovine u Mostaru*, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, knj. V-VI, Sarajevo, 1978, str. 181-186, *separat*.

1979.

170. *Islamski pomenici u Podveležju*, Preporod, Sarajevo, 1979, br: 4/204/ do 6/206/, str. 16.

171. *Islamski spomenici u Ljubinju i okolini*, Islamska misao, /III/, Sarajevo, 1979, br. 4, str. 21-25, i br. 5, str. 22-23.

172. *Baba Beširova džamija u Mostaru*, Islamska misao /III/, Sarajevo, 1979, br. 10, str. 25-26.

173. *Hadži Ali-bega Lafe džamija u Mostaru*, Islamska misao, Sarajevo, 1979, br. 11, str. 25-27.

174. *Islamski spomenici u Predoju kod Stoca*, Islamska misao, Sarajevo, 1979, br. 1/13/, str. 28-29.

175. *Islamski spomenici na području čitlučke, lištičke i posuške općine*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1979, br. 6, str. 576-585.

1980.

176. *Islamski spomenici i institucije u Ljubuškom i okolini*, Islamska misao, Sarajevo, 1980, br. 15, str. 27-37 i br. 20, str. 46-47.

177. *Novi podaci o tvrđavi i džamiji u Stocu*, Islamska misao, Sarajevo, 1980, br. 20, str. 39-40.

178. *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, IRO Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 1980, 229 str.

179. Islamski spomenici u Popovu u Donjoj Hercegovini, *Takvim za 1981. god.*, Sarajevo, 1980, str. 159-178.
180. *Ne%ir-agina džamija u Mostaru*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXVIII-XIX /1978-79/, Sarajevo, 1980, str. 423-431. separat.
181. *Sultan Selimova /Careva./ džamija u Stocu*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1980, br. 6, str. 395-402.

1981.

182. *Husein kapetanova džamija u Ključu kod Gacka*, Islamska misao, Sarajevo, 1981, br. 27, str. 25-27.
183. *Islamski spomenici u Cernici*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1981, br. 3, str. 299-308.
184. *Zadužbine Ismailkapetana Sarića u Stocu*, Islamska misao, Sarajevo, 1981, br. 32, str. 30-37.
185. *Džamija hadži Alije Hadžisalihovića u Stocu*, Islamska misao, Sarajevo, 1981, br. 33, str. 24-27.
186. *Islamski spomenici u Stocu*, Islamska misao, Sarajevo, 1981, br. 34, str. 35-39.
187. *Zadužbine Ali-paše Ri%yanbegovića u Stocu*, *Takvim za 1982. god.*, Sarajevo, 1981, str. 95-105.
188. *Islamski spomenici u Gacku*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1981, br. 5, str. 535-543.

1982.

189. *Islamski spomenici u Fa%lagića Kuli i okolini*, Islamska misao, Sarajevo, 1982, br. 38, str. 41-44.
190. *Islamski pomenici u Velikoj Gračanici i okolini*, Islamska misao, Sarajevo, 1982, br. 39, str. 49-51.
191. *Zadužbine Osman-paše Ka%anca /Hercegovca/u Ka%ancima*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1982, br. 2, str. 186-192.
192. *Islamski spomenici u Slivlju*, Islamska misao, Sarajevo, 1982, br. 40, str. 49-50.
193. *Islamski spomenici u Lipniku i Muljima*, Islamska misao, Sarajevo, 1982, br. 45, str. 48-50.
194. *Hasanbegovića spomenici u Avtovcu*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1982, br. 5, str. 566-570.

195. *Islamski spomenici u Koritima i okolini*, Islamska misao, Sarajevo, 1982, br. 46, str. 47-48.
196. *Nekoliko rukopisa iz orijentalne zbirke Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru*, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, knj. VII-VIII, Sarajevo, 1982, str. 161-176, separat.

1983.

197. *Hafizi u Stocu*, Takvim za 1983. god., Sarajevo, 1983, str. 193- 208.
198. *Počitej na Neretvi u doba turske vladavine*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1983, br. 1-2, str. 178-186, / objavljen u Glasniku 1972. god., br. 9-10, str. 417-23, vidi br. 136/.
199. *Islamski spomenici u Zasadu i Mostaćima*, Islamska misao, Sarajevo, 1983, br. 52, str. 34-39.
200. *Islamski spomenici u Vrgorcu i okolini*, Islamska misao, Sarajevo, 1983, br. 57, str. 44-49.
201. *Islamski spomenici u Bileći i okolini*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1983, br. 5, str. 696-713.
202. *Islamski spomenici u Grančarevu u Korjenićima*, Takvim za 1984. god., Sarajevo, 1983, str. 209-215.
203. *Islamski spomenici u Trebinju*, Takvim za 1984. god., Sarajevo, 1983, str. 217- 245.
204. *Islamski spomenici u Neum Kleku i Novinskoj Kuli*, Islamska misao, Sarajevo, 1983, br. 58, str. 29-31.
205. *Hercegovački vakufi i vakifi*, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, Sarajevo, 1983, str. 29, knj. IX-X, separat.

1984.

206. Nekoliko sjećanja iz nastavničkog rada Ahmed ef. Bureka, *Islamska misao, Sarajevo, 1984, br. 62, str. 35.*
207. *Muhamed Mujić*, Sloboda, Mostar, 1984, br. 15, str. 10.
208. *Mustafa ef. Đikić, muderis i muftija*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1984, br. 1, str. 50-53.
209. *Islamski spomenici u Dživaru trebinjskom*, Islamska misao, Sarajevo, 1984, br. 66, str. 36-39.
210. *Islamski spomenici u Pridvorcima kod Trebinja*, Islamska misao, Sarajevo, 1984, br. 68, str. 39-42.

211. *Islamski pomenici u Korjenitima*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1984, br. 4, str. 453-469.
212. *Muslimanske porodice u Stocu i okolini*, Islamska misao, Sarajevo, 1984, br. 69, str. 40-41.
213. *Epitafi sa nišana u Sarića haremu u Mostaru*, Islamska misao, Sarajevo, 1984, br. 70, str. 36-39.
214. *Islamski spomenici u Imotskoj krajini i Makarskom primorju*, Takvim za 1985. god., Sarajevo, 1984, str. 185-210.
215. *Regesta Franjevačkog arhiva u Mostaru, 1446-1862*, Mostar, 1984, str. 204. U ovom djelu doneseno je 612 regesta iz *Analitičkog inventara acta turcarum Provincijalata hercegovačkih franjevaca* koje sam ja obradio, Mostar, 1984.

1985.

216. Epitafi sa nišana kod bivše Ali hodpne džamije na Kantarevcu u Mostaru, *Islamska misao, Sarajevo, 1985, br. 73, str. 72-73.*
217. *Islamski spomenici u Dabarskom polju*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1985, br. 1, str. 71-88.
218. *Islamski spomenici u Ošanićima kod Stoca*, Islamska misao, Sarajevo, 1985, br. 75, str. 29-30.
219. *Epitafi sa nišana u haremima na Carini u Mostaru*, Islamska misao, Sarajevo, 1985, br. 75, str. 30-31.
220. Epitafi sa nišana u haremima u Brankovcu i Predhumu u Mostaru, *Islamska misao, Sarajevo, 1985, br. 76, str. 32-33.*
221. Islamski spomenici na području džemata Bijelo Polje kod Mostara, *Takvim za 1986. god., Sarajevo, 1985, str. 119-147.*
222. *Orijentalna zbirka Franjevačkog arhiva u Mostaru*, Sto godina muzeja na Humcu, Ljubuški, 1985, str. 39-40.

1986.

223. Primjeri dobročinstva iz nedavne prošlosti, *Preporod, 1986, br. 1/369, str. 9.*
224. *Islamski pomenici u Ljubomirskoj nahiji i trebinjskim brdima*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1986, br. 1, str. 38-47.
225. *Dva vjersko-prosvjetna društva u Mostaru*, Islamska misao, Sarajevo, 1986, br. 87, str. 24-25.

226. *Dvojica vitinskih vakifa: Alija Kapetanović i Sevkija Korić*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1986, br. 2, str. 164-166.
227. *Porodica Kajtaza u Mostaru*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1986, br. 2, str. 167-170.
228. *Pabirci iz života muslimana u Mostaru*, Preporod, Sarajevo, 1986, br: 12/380, 13 i 14/381-382/, 15/383/ i 16/384/.
229. *Biblioteka Ali ef. Resulovića u Počiteju*, Islamska misao, Sarajevo, 1986, br. 90-91, str. 22-23.
230. *Vakifi i dobrotvori Čapljine*, Islamska misao, Sarajevo, 1986, br. 90-91, str. 23-24.
231. *Mostarci u narodnoj pjesmi i predaji*, Islamska misao, Sarajevo, 1986, br. 92, str. 19-20.
232. *Orijentalna zbirka hercegovačkih franjevacu u Mostaru, "Hercegovina"*- časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe, 5, Mostar, 1986, str. 225-232.
233. *Islamski spomenici u Opličićima*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1986, br. 4, str. 395-399.
234. *Stubovi preko Morina za putokaz putnicima*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1986, br. 4, str. 400-401.
235. *Dobrotvori Mostara*, Islamska misao, Sarajevo, 1986, br. 93, str. 24-25.
236. *Spomenici islamske kulture u Herceg-Novom i okolini*, Takvim za 1407/8/1987/ god., Sarajevo, 1986, str. 127-158.
237. Odbor kulturno-prosvjetnog društva Narodna uzdanica u Mostaru, *Islamska misao, Sarajevo, 1986, br. 95, str. 27-28.*
238. *Džamije u Jablanici i Zlatima*, Islamska misao, Sarajevo, 1986, br. 96, str. 33.
239. *Islamski spomenici u Crnićima*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1986, br. 6, str. 657-661.
240. *Hadži MuhibinadjamijauDžanićima*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1986, br. 6, str. 662-664.
241. *Džamije u Donjem Crnom Vrhju i Jaseniku*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1986, br. 6, str. 665-667.
242. *Džamije u Repovcima i Tuhobiču*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1986, br. 6, str. 663-672.

1987.

243. *Džamije u Lisičićima i Ostrošcu*, Islamska misao, Sarajevo, 1987, br. 97-98, str. 29-30.
244. *Džamije u Parasovićima i Podhumu*, Islamska misao, Sarajevo, 1987, br. 99, str. 25.
245. *Islamski spomenici u Seonici i okolini*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1987, br. 2, str. 217-224.
246. *HadjiSahmanova džamija u Goranima*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1987, br. 3, str. 346-350.
247. *Džamija u Doljanima i Sovićima*, Islamska misao, Sarajevo, 1987, br. 105-106, str. 32-33.
248. Konzumiranje i svako manipulisanje alkoholnim pićima je po islamskim propisima strogo Zabranjeno, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, Sarajevo, 1987, br. 5, str. 669-671.
249. *Jedan izvještaj o porazu Napoleona Bonaparte kod Akke u Palestini*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1987, br. 5, str. 672-673.
250. *Islamski pomenici u Varvari i okolini*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1987, br. 6, str. 794-796.
251. *Dugalići i njihova zadužbina u Dugama kod Prozora*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1987, br. 6, str. 797-800.
252. *Sedam prelaza na islam koji su upisani u sidžilMostarskog kadije*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1987, br. 6, str. 801-802.

1988.

253. *Spomenici islamske kulture u Prozoru*, Takvim za 1408/9/1988/ god., Sarajevo, 1988, str. 119-148.
254. *Kopaći i njihove zadužbine u Kopčićima kod Prozora*, Takvim za 1408/9/1988/. god., Sarajevo, 1988, str. 167-170.
255. *Dva mostarska vakifa*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1987, br. 6, str. 802-805.
256. *Islamski pomenici u Lizdopercima i okolini*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1988, br. 2, str. 201-204.
257. *Islamski pomenici u Žuljima*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1988, br. 2, str. 204-206.

258. *Hafizi Mostara i bliže okoline*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1988, br. 2, str. 206-207.
259. *Nekoliko novih pod.ata.ka izprošlosti tekije u Blagaju kod Mostara*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1988, br. 2, str. 207-209.
260. *Kratki prevodi lekscerptilšest mostarskih vakufnama*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1988, br. 2, str. 209-212.
261. *Nekoliko novih podataka o islamskim spomenicima u sedam mjesta Hercegovine*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1988, br. 4, str. 427-429.
262. *Nekoliko novih podataka iz prošlosti Koski Mehmed-pašino vakufa u Mostaru*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1988, br. 4, str. 430-432.
263. *Halili Semsu Suko-vakifi i dobrotvori*, Preporod, Sarajevo, 1988, br. 22/438, str. 14.
264. *Kratki prevodi/ekscerpti| triju mostarskih vakufnama*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1988, br. 5, str. 523-525.
265. Novi podaci o umorstvu trebinjskog muftije Sulejmana ef. Cvjetića i ubistvu Hasan bajraktara Mahića u Ljubuškom, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo*, 1988, br. 5, str. 526-527.

1989.

266. *Islamski pomenici u Kruščici, Solakovoj Kuli i okolini, Takvim za 1409/10/1989. god., str. 169-180.*
267. *Islamski pomenici u Lokvama*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1989, br. 1, str. 80-83.
268. *Vasijetnama i vakfija hadf Hasan-bega Lakišića*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1989, br. 1, str. 84-87.
269. *Nekoliko novih podlataka o oporukama, rujdiji, hanovima, gradskoj općini i broju muslimanskih kuća u Mostaru*, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo*, 1989, br. 1, str. 88-92.
270. *Tucakovića džamija u Rabranima*, *Islamska misao, Sarajevo*, 1989, /XI/, br. 124, str. 40.
271. *Muslimanska društva u Mostaru*, *Islamska misao, Sarajevo*, 1989, /XI/, br. 125, str. 33-36.

272. Pisani spomenici na orijentalnim jezicima koji su nastali na području Mostara i bliže okoline, *Šantićeve večeri poezije, Islamska umjetnost u Mostaru*, 1989, str. 11-14.
273. *Islamski spomenici u Višićima i okolini*, Islamska misao, Sarajevo, 1989, /XI/, br. 126, str. 47-48.
274. *Ulica krivog naziva*, Sloboda, Mostar, 1989, br. 46, str. 15.
275. *Pabirci iz života i prošlosti muslimana u Hercegovini*, Islamska misao, Sarajevo, 1989, /XI/ br. 131, str. 50-51.
276. Izumrle muslimanske porodice u Mostaru po kojima su mostarske ulice dobile svoje nazive, *Islamska misao, Sarajevo, 1989, /XI/, br. 132, str. 42-45.*
277. *Islamski spomenici u Rotimlji*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1989, br. 6, str. 643-648.
278. *Dadići-Misrije Misirlje*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1989, br. 6, str. 649-651.

1990.

279. *Rukopisi moje biblioteke*, Islamska misao, Sarajevo, 1990, /XII/, br. 134, str. 32-34.
280. *Jedna ulica u Mostaru nosi kriv naziv*, Islamska misao, Sarajevo, 1989, /XII/, br. 134, str. 34.
281. *Bučuk mahala u Mostaru*, Islamska misao, 1990, /III/, Sarajevo, 1990, /XII/, br. 134, str. 34-35.
282. *Riđanovići učeni ljudi /ulema/ njihov život i rad*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1990, br. 1, str. 140-143.
283. *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, Mešihat Islamske zajednice, El- Kalem, Sarajevo, 1990, str. 350.
284. Muslimanske porodice koje su poslije pada Mostara u turske ruke doselile iz drugih mjesta, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1990, br. 4, str. 63-70.*
285. *Banjvir*, Glas Trebinja, Trebinje, 1990, br. 718, str. 5.
286. *Džamija u Policama*, Glas Trebinja, Trebinje, 1990, br. 719, str. 9.
287. *Džamije Starog grada*, Glas Trebinja, Trebinje, 1990, br. 720, str. 9.
288. *Mektebi i medresa*, Glas Trebinja, Trebinje, 1990, br. 721, str. 9. Radovi od 285 do 288 preštampani iz knjige „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“.

289. *Alajbegovići*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1990, br. 5, str. 45-49.
290. *Bakamovići*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1990, br. 5, str. 49-51.
291. *Cemalovići*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1990, br. 5, str. 51-53.
292. *Čišići*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1990, br. 5, str. 53-56.
293. *Jedan rukopis Muhameda Pro%orca*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XV-XVI, Sarajevo, 1990, str. 191-195.
294. *Muslimanske privatne biblioteke na orijentalnim jezicima u Mostaru*, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, knj. XV-XVI, Sarajevo, 1990, str. 253-256.
295. *Dobri ljudi Une samo dobra djela*, Preporod, Sarajevo, 1990-1991, br. 9/496, str. 20.

1991.

296. *Spriječiti pogrešno učenje Kur'ana*, Mualim, Sarajevo, 1991, br. 8, str. 33.
297. *Pokolj muslimana u Koritima 1914. god.*, Muslimanski glas, Sarajevo, 1991, br. 11 /nova serija/.
298. *Muslimanska baština u Kleku u općini Prozor*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1991, br. 3, str. 321-324.
299. Četiri slučaja pokrštanja muslimanki u Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Sarajevo, 1991, br. 6, str. 726-730.*

1992.

300. *Islamski propisi su za sva vremena*, Preporod, 1992, br. 5/516, str. 9.
301. *Mujaga Komadina*, Sloboda, Mostar, 1992, br. 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14.
302. *Duh se Mostara ne može ubiti*, Behar, Revija za kulturu, Mostar, god. I, br. 1, juli 1992, str. 3.
303. *Zadujbine Muhamed-age Bešlića u Mostaru*, Behar, Mostar, god. I, br. 2, str. 4.
304. *Pisci i pjesnici Mostara koji su svoja djela pisali i pjevali na orijentalnim jezicima*, "Jednodušje", na televiziji 22. II 1992, reprizirano 27. II 1992, god. u 15 sati.

305. Vakifi i vakufi Mostara, promocija videofilma „Razaranje islamskih objekata u Mostaru”, *promocija 3. IX 1992. u 17 sati na Građevinskom fakultetu*.
306. *Omer Hazim ef. Humo*, naš prvi narodni prosvjetitelj, Behar, Mostar, god. I, br. 3, str. 27.
307. *Temimi*, Behar, Mostar, god. I, br. 4, str. 32-33.
308. *Vuajakovići*, Behar, Mostar, god. I, 1992, br. 5, str. 36-37.
309. *Stara mahala Mejdan, Trg 1. maja*, Informativni list RBiH, Prva mostarska brigada, Treći bataljon, Vojnički klub, broj 94, 99, 102, 105, 108.

1993.

310. *Jedan svijetao primjer tolerancije podveleških muslimana*, Nur, Mostar, februar-mart, 1993, šaban-ramazan, 1413, br. 2, str. 10.
311. *Glavarija, ikindijašica, pokućarka*, Behar, Mostar, 1993, br. 6, god. II, str. 26.

1994.

312. *Islamski spomenici u Neumu*, Evlad, 1994, br. 2, str. 23-24.
313. *Moj intervju "Ljiljan"*, br. 92 (13), od 21. VII 1994, str. 30-31.

1995.

314. *Islamski spomenici u Kuli Novinskoj*, Evlad, 1995, br. III, str. 30-33.
315. *Na zaokretu mamene Neretve*, "Ljiljan", br. 110(22) 13. II 1995, god. str. 32, br. 111 i 112.
316. *Našim intelektualcima*, Muallim, Sarajevo, I i II, br. 28, str. 16-17.
317. *Koski Mehmed-pašina džamija*, Evlad, 1995, br. 4, str. 36.
318. *Karađopbegova džamija*, Evlad, 1995, br. 6, str. 37.
319. *Niža okružna medresa u Mostaru*, Muallim, Sarajevo, 1995, br. 34-35, str. 19.
320. *Velikan i dobrotvor-Mujaga Komadina*, Most, Mostar, 1995, br. 90(1), str. 85-97.
321. *Hadži Mujaga Komadina*, Preporod, Sarajevo, 1995, br. 7/578; str. 28 i 29, br. 8/579, str. 29 i br. 9/589, str. 54-55.
322. *Velika i mala tepa*, Preporod, Sarajevo, 1995, broj 8/579, str. 31.
323. *Muslimanska baština Mostara nastala za vrijeme turske vladavine do 1878. god.*, *Sloboda, Mostar, 1995, br. 1, str. 8 i 9, br. 2, str. 9 i 10.*

324. *Čišići*, Sloboda, Mostar, 1995, br. 3, str. 8 i 9.
325. *Pokolj porodice Aršinovića*, Sloboda, Mostar, 1995, br. 4, str. 13.
326. *Svod svemoći*, Most, Mostar, br. 91(2), 1995, str. 31 i 32.
327. *Tarih Starog mosta*, Kabes, Mostar, 1995, br. I, str. 17.
328. *Ikre-nauka u islamu*, Kabes, Mostar, 1995, br. I, str. 20.
329. *Poraz Napoleona od vojskovođe Bošnjaka*, Kabes, Mostar, 1995, br. I, str. 26.
330. *Napadi uskoka na Mostar*, Sloboda, Mostar, 1995, br. 6, str. 6.
331. *Muslibegovići*, Sloboda, Mostar, 1995, br. 6, str. 8.
332. *Stari most u Mostaru*, Preporod, Sarajevo, 1995, br. 11(582), str. 29, br. 12(583), str. 25, br. 1(584), str. 38.
333. *Nekoliko detaja o ustaškim zlodjelima*, Sloboda, Mostar, 1995, br. 7, str. 6.
334. *Hadjiselimovići*, Sloboda, Mostar, 1995, br. 7, str. 8.
335. *Otpor svim novinama*, Kabes, Mostar, 1995, br. 2, str. 34.
336. *Bučuk mahala u Mostaru*, Kabes, Mostar, 1995, br. 2, str. 35.

1996.

337. *Pisani pomenici na orijentalnim jezicima*, Kabes, Mostar, 1996, br. 2, str. 54-55.
338. *Velikan i baštinik*, Most, Mostar, 1996, br. 92(3), str. 88-91.
339. *Spomenici islamske kulture u Stocu*, Slovo Gorčina, Mostar-Stolac, januar 1996., str. 13-41.
340. *Četiri pokrštanja*, Kabes, 1996, br. 3, str. 27.
341. *Naši preci išli su u daleku Ugarsku i Rusiju da brane islam*, Kabes, 1996, br. 3, str. 39.
342. *Merhum Bešir ef. Pintul*, Kabes, 1996, br. 3, str. 49.
343. *Đul i bulbul*, Evlad, Mostar, 1996, br. -, str. 50-51.
344. *Muslimanske porodice koje su poslije pada Mostara u turske ruke doselile iz drugih mjesta*, Kabes, 1996, br. 4, str. 31, 34, 35.
345. *Uakišići*, Sloboda, Mostar, 1996, br. 5, str. 8.
346. *Koskije*, Sloboda, Mostar, 1996, br. 6, str. 8.
347. *Arhiv Hercegovine u Mostaru*, Kabes, br. 5, str. 21.
348. *Hadži Hasan Ivadova džamija u Nikšiću (Onogoštu)*, Muallim, Sarajevo, 1996, br. 40-41, str. 17.
349. *Pokrštanje, ubijanje, zarobljavanje i uništavanje cjelokupne islamske kulturne baštine na području Hercegovine do 1945. god.*, Sloboda, Mostar, 1996, br. 7, str. 8, br. 8, str. 8.

350. *Kurti*, Sloboda, Mostar, 1996, br. 7, str. 12.
351. *Šadrvani*, Mostarski mostovi, Nurnberg, br. 1, 1996, str. 33.
352. Islamske kulturno-prosvjetne ustanove i društva u Mostaru, *Kabes*, 1996, br. 6, str. 72-73.
353. Omer Hazim ef. Humo naš prvi narodni prosvjetitelj', *Kabes*, 1996, br. 6, str. 45.
354. *Bubici*, Sloboda, Mostar, 1996, br. 9, str. 8.
355. *Mostarski hamami*, *Kabes*, 1996, br. 7, str. 57.
356. *Husein hodžina džamija u Mostaru*, *Kabes*, 1996, br.7, str. 59.
357. *Šehovići*, Sloboda, Mostar, 1996, str. 13.
358. *Čija je Hercegovina*, Preporod, Sarajevo, 1996, br. 5/588, str. 30-31.
359. *Cumurije*, Stari Mostar, Mostar, 1996, br.-, str. 7.
360. *Islamska baština u Počitelju*, Most, Mostar, 1996, br. 94(5), str. 35-40.
361. *Šabići*, Sloboda, Mostar, 1966, br. 12, str. 7.
362. *Mesdžidi u Mostaru*, *Kabes*, 1996, br. 8, str. 53.
363. *Efice*, Stari Mostar, Mostar, 1996, br. 12.
364. Hadži Memije Hadžiomerovića džamija u Cernici, *Kabes*, *Mostar*, 1996, br. 9, str. 68.
365. *Serdarevići*, Stari Mostar, Mostar, 1996, br. 13, str. 7.
366. *Dušići i Mukići*, Stari Mostar, Mostar, 1996, br. 14, str. 7.
367. Značaj i duboki smisao formule istiaze, bismile, hamdele, tekbire i kelime tevhida, *Preporod*, Sarajevo, br. 11/594, str. 24-25.
368. *Muslimanske porodice u Stocu i okolini*, Most, Mostar, 1996, br. 95(6), str. 77-80.
369. *Fatime kadun džamija u Mostaru*, *Kabes*, Mostar, 1996, br. 10, str. 57.
370. *Neumorni, nepomirljivi tragač*, *Kabes*, Mostar, 1996, br. 11, str. 36-37.
371. Muslimanskigimnazijalni (vakufski) konvikt u Mostaru, *Kabes*, *Mostar*, 1996, br. 11, str. 65.
372. Hafiz hodje Temima djamija u Mostaru, *Kabes*, 1996, br. 12, str. 57.
373. *Mostarske porodice*, Mostarska informativna revija, Nurnberg, Deuchland, 1996, br. 5, str. 32.
374. *Salomljen je ibrik uvehlo je cvijeće*, Slobodna Bosna, Sarajevo, 1996, br. 30, str. 38, 39.
375. *Dikići*, Stari Mostar, Mostar, 1996, br. 16, str. 4.
376. *Milavići*, Stari Mostar, Mostar, 1996, br. 17, str. 4.
377. *Pododbor sarajevskog Merhameta u Mostaru*, *Kabes*, Mostar, 1996, br. 13, str. 45.

378. *Opijači*, Stari Mostar, Mostar, 1996, br. 18, str. 4.
379. Mostarske zgrade građene u arapsko-maurskom stilu, *Kabes, Mostar, 1996, br. 14, str. 50.*
380. *Mostarski Šarići*, Stari Mostar, Mostar, 1996, br. 19, str. 4.

1997.

381. *Ramazanska razmišljanja*, Kabes, 1997, br. 15, str. 8.
382. *Džabići*, Stari Mostar, Mostar, br. 20, str. 4.
383. *Ktfana "Evropa"*, M.M., Nurnberg, 1997, br. 8, str. 34.
384. *Aršinovići*, Stari Mostar, 1997, br. 21, str. 4.
385. *Prospekt "Bajram 97"* - izložba slika.
386. *Nekoliko misli o Imenu "Allah"*, Kabes, 1997, br. 16, str. 4 i 5.
387. *Išerlići*, Stari Mostar, 1997, br. 22, str. 4.
388. *Voljevice*, Stari Mostar, 1997, br. 23, str. 4.
389. *Intervju Hivzije Hasandedića*, Sloboda, 1997, br. 25, str. 5.
390. *Oručevići*, Stari Mostar, 1997, br. 24, str. 4.
391. *Stare stambene kuće*, M.M., Nurnberg, 1997, br. 10, str. 24.
392. *Zaljubljenik prošlosti*, M.M., Nurnberg, 1997, br. 11, str. 24.
393. *KarlPeec o Mostaru*, Kabes, Mostar, 1997, br. 18, str. 47.
394. *Hinde*, Stari Mostar, 1997, br. 26, str. 3.
395. M.M., Nurnberg, 1997, br. 12/13, str. 58.
396. Hadji Jahja (Maslina) džamija u Mostaru, *Kabes, 1997, br. 19, str. 65.*
397. *Intervju sa gospodinom Hivzijom Hasandedićem*, Naši putokazi, Mostar, 1997, god. I, str. 32-33.
398. *Fevzj Blagajac*, Kabes, Mostar, 1997, br. 20, str. 52.
399. Muslimanska baština u Kovačevu polju, *Kabes, 1997, br. 21, str. 28.*
400. *Sklapanje mješovitih brakova*, Preporod, Sarajevo, 1997, br. 16/618, str. 17.
401. *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj I srednjoj I Hercegovini*, Islamski centar Mostar, /Humica Bosnica/, 1997, str. 194.
402. *Mostarske medrese*, Kabes, Mostar, 1997, br. 22, str. 39-40.
403. *Karabezi*, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, 1997, br. XVII-XVIII, str. 313-322.
404. *Spomenici islamske kulture u Stocu*, Slovo Gorčina, 1997, str. 89-117.
405. *Mostar od postanka do razaranja 1992/93. god. /retrospektiva i sadašnjost/*, Mostar, "Hercegovina" - časopis za kulturu i historijsko naslijeđe, 1997, br. 9, str. 19-29.

406. *Nekoliko misli o rahmetli Mehmedu Mujezjnoviću*, /u knjizi: Mehmed Mujezinović, čas sjećanja/ /1913-1981/, str. 21-22.

1998.

407. *Muslimani prozorske općine*, Kabes, Mostar, 1998, br. 29, str. 26-27.

408. *Čvrsta i nepokolebljiva vjera u Alaha dj.š. je najefikasniji lijek protiv svih duševnih i tjelesnih bolesti*, Preporod, Sarajevo, 1998, br. 8/634, str. 34, br. 9/635, str. 37, br. 10/636, str. 36 i br. 11/637, str. 36.

409. *Kratak prevod /ekscerpt/ druge vakufname Derviš-paše Bajezidagića iz Mostara*, Mostar, "Hercegovina"- časopis za kulturu i historijsko naslijeđe, 1998, br. 10, str. 17-21.

410. *Mostarski kadiluk i njegove kadije*, Mostar, "Hercegovina"- časopis za kulturu i historijsko naslijeđe, br. 11, 1998, str. 23-30.

411. *Moj intervju o Ahmedu ef. Bureku*, u knjizi Ahmeda Kice, "Učenje i djelo Ahmeda Bureka", Travnik, 1998, str. 129-132.

1999.

412. *O melekima, vjerskom odgoju i nadgrobnim pomenicima*, Preporod, Sarajevo, 1999, br. 1/650, str. 23.

413. *Moj intervju Preporodu*, Sarajevo, 1999, br. 2, str. 32-33.

414. *Prisutnost muslimana Bošnjaka na području Donje Neretve*, Kabes, Mostar, 1999, br. 37, 38, str. 20-26.

415. *Jasini i hatme za duše umrlih muslimana*, Preporod, Sarajevo, 1999, br. 8/657, str. 12.

416. *Dvije izumrle mostarske muslimanske porodice*, Most, Mostar, 1999, br. 114 /nova serija/ str. 82-3.

417. *Muslimanska baština Bošnjaka II*, Herceg-Novi i okolina, Vrgorac i okolina, Imotska krajina, Makarsko primorje i zapadna Hercegovina, Mostar, 1999. god.

418. *Svjetla mostarske i hercegovačke prošlosti*, Preporod, br. 15 /190/, Sarajevo, 1999, str. 10-11 /intervju/.

419. *Da lije Kant bio musliman*, Preporod, br. 12/661, Sarajevo, 1999, str. 19.

420. *Bišćeviči*, Most, Mostar, 1999, br. 115-116 /26-27/, nova serija, str. 95-96.

421. *Mostarski Dizdari*, Most, Mostar, 1999, br. 117-118 /28-29/, str. 84.

422. *Spahići*, Most, Mostar, 1999, br. 119/30/, str. 91.

423. *Vrgore*, Most, Mostar, 1999, broj 120-121 /31-32/, str. 87.

424. *Krehe*, Mostar, Most, 1999, br. 122-123, /33-34/, str. 81.

2000.

425. *Živi strojevi i žive tvornice*, Takvim za 2000. god., Sarajevo, str. 87-94.

**THE MEMORIES ON HIVZIJA HASANDEDIĆ, THE
PROMINENT ARCHIVIST (ALONG WITH THE 55TH
ANNIVERSARY OF ARCHIVES OF HERZEGOVINA /
ARCHIVES OF HERZEGOVINA-NERETVA CANTON IN
MOSTAR)**

SUMMARY

Hivzija Hasandedić belongs to a group of those meritorious archivists who were contributed through they commitment and hard work in archivistics that Bosnia and Herzegovina in certain aspects of archival profession is on the same level with some countries with much longer arcival tradition.

During his service in Mostar City Archives, (today Archives of Herzegovina-Neretva Canton) his primary interest were materials written in oriental languages. During his 12 years of work (1954 – 1966) the collection of manuscripts reached 684 pieces; 451 arab, 129 turkish, 7 persian, one alhamijado, 84 in two and 12 in three oriental languages. After several decades of hard work, Hivzija Hasandedić began his research of archival materials from other archives related to Mostar and Herzegovina. In addition to this review there is short biography and bibliography of Hivzija Hasandedić.

prikazi

Faruk Taslidža

AHMED MEHMEDOVIĆ: MUFTIJE MOSTARA I HERCEGOVINE

Muftijstvo mostarsko, 2023.

Knjiga Ahmeda Mehmedovića pod naslovom *Muftije Mostara i Hercegovine* ukupno sadrži 253 stranice. Nakon *Uvoda* pronalazimo sljedeća poglavlja: *Muftije u historiji islama*, *Muftije u Osmanskom carstvu*, *Muftije u našim krajevima*, *Mostarske muftije*, *Muftije Blagaja*, *Ljubinja i Trebinja*. Zatim slijede *Prilozi*, *Zaključna riječ*, *Recenzije*, *Selektivna bibliografija (knjige, katalozi, godišnjaci, časopisi)*, *Skraćenice institucija i časopisa i Biografija autora*.

Novo Mehmedovićevo djelo temeljita je i na akademskom nivou urađena studija koja predstavlja bitan prilog u proučavanju kulturne historije Bosne i Hercegovine, sa posebnim fokusom na instituciji Mostarskog muftijstva. Produkt je to Mehmedovićevo entuzijazma, ali i naučnog pregnuća započetog kritičkim sagledavanjem dosadašnje literature, odnosno brojnih publikacija iz pera Safvet-bega Bašagića, Mehmeda Handžića, Sejfudina Kemure, Hazima Šabanovića, Alije Bejića, Omera Mušića, Hivzije Hasandedića i drugih istraživača starije i novije generacije. Nakon toga je slijedila uporna potraga za svakim novim podatkom koji rasvjetljava životne puteve naših alima iz osmanskog i austrougarskog vremena, potom perioda monarhističke i socijalističke Jugoslavije, godina agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, pa sve do savremenog doba. Mehmedović je uložio ogroman trud na pažljivo iščitavanje prvorazredne arhivske građe, prevashodno one pohranjene u

Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Konsultovao je brojne godišnjake, zbornike, kataloge, stare međmuže i druge objavljene i neobjavljene historijske izvore. Kako sam navodi, posebno su mu korisne bile sitne marginalije na osnovu kojih je dolazio do imena autora i prepisivača orijentalnih rukopisa, ključnih za rješavanje naučnog pitanja kojem se posvetio. Samo sa takvim istraživačkim pristupom bilo je moguće spoznati i ispraviti greške prethodnih autora, ali i prikazati organizaciju naše ilmije kroz burne historijske mijene. Bez sumnje, Mehmedović nam je dodatno pojasnio ulogu muftija u vjerskom i društveno-političkom smislu, kao i značaj njihovih fetvi *od kojih je uglavnom i zavisilo ponašanje odgovornih muslimana*.

Centralno mjesto knjige zauzima četvrto poglavlje posvećeno Mostarskom muftijstvu. Autor pokušava preciznije odrediti vrijeme osnivanja te institucije. Mehmedović konstatuje da prvi imenom poznati mostarski muftija nije Mevlana Ahmed-efendija (kako se do sada smatralo), nego je to Salih-efendija koji je umro 1599. godine. Nakon toga, autor u značajnoj mjeri dopunjava biografije i bibliografije poznatih i manje poznatih mostarskih muftija. Vrlo pronicljivo detektira i neke do sada potpuno nepoznate muftije, a za pojedine alime koji su na osnovu dosadašnje literature smatrani mostarskim muftijama, argumentovano dokazuje da se nikada nisu nalazili na toj časnoj funkciji. Držeći se tematskog i hronološkog principa, Mehmedović za svakog muftiju nastoji utvrditi porijeklo, godinu rođenja, stepen obrazovanja, vrijeme službovanja, naučni doprinos i eventualno tačnu godinu smrti. Naročito su sadržajne biografije i bibliografije: Mustafe-efendije Ejubovića (Šejh Juje), Ahmeda-efendije Mostarca sina Muhamedovog, Vaiza Ali-efendije, Mustafe Sidki-efendije Sarajlića, Mustafe Sidki-efendije Karabega, Ali Fehmi-efendije Džabića, i dr.

Mehmedović dolazi do zaključka da su sve mostarske muftije (ukupno je naveden četrdeset i jedan muftija) bili naši domaći ljudi, tj. Bošnjaci, te da su nakon početnog obrazovanja u zavičaju, školovanje uglavnom nastavljali u Istanbulu ili nekom drugom centru Osmanske države. Tamo su sticali nove stručne kompetencije i zvanja, a onda se vraćali u domovinu i preuzimali prestižnu funkciju mostarskog muftije. Prema ustaljenoj praksi, istodobno su obavljali i službu profesora (muderisa) u Karadžoz-begovoj medresi, a nerijetko i šejha derviške tekije u Blagaju na Buni.

Mostarske muftije imale su službeno ovlaštenje za izdavanje pravnih rješenja (fetvi) zasnovanih na šerijatskim izvorima. Zapravo, bio je to

njihov primarni i naročito odgovoran posao. Kako navodi Mehmedović, pojedine mostarske muftije autori su i zbornika fetvi koji predstavljaju važne izvore za proučavanje šerijatskog prava, ali i različitih aspekata života bosanskohercegovačkih muslimana. U tom pogledu ističe se muftija Ahmed-efendija Mostarac koji je autor dva (možda i tri) vrlo vrijedna zbornika fetvi.

Muftije su bile zauzete i bogatim naučnim, spisateljskim, prevodilačkim i prepisivačkim radom, koji nam Mehmedović predstavlja vrlo stručno i metodološki korektno. Najbolje to potvrđuje primjer svestranog alima - mostarskog muftije Šejh Mustafe-efendije Ejubovića (Šejh Juje) kojeg Mehmedović s pravom naziva našim najproduktivnijim autorom na orijentalnim jezicima tokom cijele osmanske epohe. Pored ostalog, Mehmedović otkriva i devet naučnih priloga za koja do sada nije bilo poznato da su Šejh Jujina autorska djela. Tako je opus spomenutog mostarskog muftije značajno povećan i trenutno se sastoji od ukupno 40 naslova. Napisana su uglavnom na arapskom jeziku, a odnose se na šerijatsko pravo, logiku, filozofiju, dogmatiku, apologetiku, stilistiku arapskog jezika, disputaciju, leksikografiju, propovjedništvo i druge naučne discipline.

Mehmedović pažnju poklanja i pitanju sjedišta Mostarskog muftijstva koje se slijedom historijskih okolnosti u nekoliko navrata pomjeralo unutar samog grada. Uz to donosi i korisne podatke o službenicima tog muftijstva. Ništa manje nisu vrijedne informacije o novčanim primanjima mostarskih muftija, njihovim zadužbinama (vakufima), pripadnosti tarikatu, društvenom angažmanu, progonima od strane vladajućih sistema i dr. Mehmedović se osvrće i na geneologiju naših ulemanskih porodica, ukazuje na određene događaje iz burne prošlosti, te na taj način u izvjesnoj mjeri nadopunjuje historijski mozaik Mostara. On je ipak posvećen ulemanskoj slici toga grada kojeg označava *višestoljetnim središtem uglednih kadija, imama, vaiza, muderisa, kaligrafa, književnika, pjesnika*. Stoga je za njega neosporna stara i dobro poznata izreka: *Ne reci se u Mostaru učenim*.

Mehmedović ne zanemaruje ni preostala hercegovačka muftijstva čije je postojanje potvrđeno historijskim izvorima. Peto poglavlje posvećuje biografijama šestorice blagajskih, dvojice ljubinjanskih i trojice trebinjskih muftija. Na koncu, za svaku pohvalu je i autorov izbor Priloga kojim je dodatno obogaćen cjelokupni sadržaj.

Ahmed Mehmedović rođen je u Capardama (Kalesija) 1951. godine. Svršenik je Gazi Husrev-begove medrese (1971). U razdoblju od 1983. do 1993.

godine bavio se novinarskim poslom, a imao je i funkciju tehničkog urednika lista *Preporod*, časopisa *Islamska misao* i *Muallim*, te zamjenika glavnog i odgovornog urednika lista za djecu *Kevser*. Od 2000. do 2017. godine je glavni i odgovorni urednik lista za djecu *Amanet*. Od 2001. godine Mehmedović je zaposlenik Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Penzionisan je 2016. godine sa pozicije kustosa Muzeja Islamske zajednice. Mehmedović je autor 15 samostalnih izložbi fotografija, kao i više knjiga među kojim se naročito ističe *Leksikon bošnjačke uleme* (2018). Promocija njegovog novog djela *Muftije Mostara i Hercegovine* upriličena je u Mostaru 3. maja 2023. godine. Tom prilikom Mehmedoviću je uručena nagrada Muftijstva mostarskog, ustanovljena pod imenom *Fevzi Mostarac*, a koja se dodjeljuje za najbolje naučno djelo koje uz najviše naučne standarde afirmira duhovne i opće humanističke i tradicijske vrijednosti Bošnjaka Hercegovine.

Knjiga *Muftije Mostara i Hercegovine* već izaziva pažnju akademske i šire čitateljske publike. Zasigurno, postat će polazna osnova i svijetla smjernica za sve buduće istraživače historije znanja u gradu Mostaru i Hercegovini.

Emina Kovačević

SRĐAN VUKADINOVIĆ: *DVIJE DEKADE VIŠE OD FESTIVALA – MOSTARSKA LISKA*

Narodno pozorište Mostar, 2023.

Knjiga „Dvije dekade više od Festivala – Mostarska liska“, autora Srđana Vukadinovića predstavlja temeljitu monografiju koja dokumentuje dvadeset izdanja i razvoj Međunarodnog festivala komedije Mostarska liska. Monografija istražuje kako je festival utjecao na kulturni život Mostara i šire regije, pružajući dubinski uvid u njegovu umjetničku i organizacijsku strukturu, odnos s publikom, i promociju komedije kao žanra, paralelno prateći turbulentni historijat kako festivala, tako i Narodnog pozorišta u Mostaru, i položaja kulture i pozorišne umjetnosti u različitim periodima.

Naslov otkriva kako je riječ o festivalu koji je od svog osnivanja 1991. godine do jubilarnog, dvadesetog izdanja 2023. godine, prošao trideset i dvije godine kompleksnih dešavanja u kontekstu u kojem je osnovan, od prekida organizacije festivala i otežanog rada i borbe za opstanak Narodnog pozorišta u Mostaru tokom rata 1992-1995. godine, do ponovnog osnivanja festivala 2004. godine, te nekoliko prekida u kontinuitetu proteklih godina, uglavnom zbog nepovoljnih ekonomskih uslova i izostanka podrške od strane osnivača Pozorišta.

U tri glavna dijela Vukadinović metodički analizira Festival, počevši od uvodnog dijela koji objašnjava metodološki pristup, preko teatrološke analize razvoja festivala od njegovih početaka do danas, pa sve do detaljnog

istraživačkog prikaza „protagonista i predstava“. Posebno se ističe upotreba enciklopedijsko-leksikografskog metoda koji omogućava lako pretraživanje informacija.

Monografija također uključuje bogate ilustracije i fotografije predstava, glumaca, popratnih programa i publike, pružajući čitateljima osjećaj atmosfere i dinamike različitih izdanja festivala. Autorova suradnja s pozorišnim stručnjacima, glumcima, rediteljima, kao i njegovo istraživanje kritičkih osvrti i medijskih izvještaja, dodatno obogaćuje sadržaj knjige.

Ova monografija ne samo da dokumentuje historiju jednog od najvažnijih pozorišnih festivala u Bosni i Hercegovini već predstavlja i značajan doprinos teatrologiji i teatrografiji kao stručnim disciplinama u Bosni i Hercegovini, te se zbog toga može smatrati itekako značajnim ostvarenjem u 2023. godini.

Zlatko Zvonić

70 GODINA MUZEJA HERCEGOVINE MOSTAR: 1950-2020.

(Muzej Hercegovine, Mostar, 2023)

Na 220 strana monografija obrađuje sve svoje odjele, a to su: arheološki, etnološki, historijski, književnost, a svakako uz njih i muzejske postavke. Time mislimo na muzejske postavke u kući Džemala Bijedića, na Starom mostu, u kući Svetozara Ćorovića i u Interpretacijskom centru (MUM). Također, u monografiji je ukazano i na različite djelatnosti koje Muzej obavlja, kao što je pedagoški rad, izložbeni, izlagačka djelatnost, naučni skupovi, konferencije i radionice. Tekstualni dio objašnjava sve dijelove knjige i eksponate. Interesantna je arheološka dokumentacija sa lokaliteta, kao što je bazilika u Cimcu, dvojna bazilika u Žitomislčićima, arheološka građa sa lokaliteta obnovljenog Starog mosta. Potrebno je spomenuti i dislokaciju lapidarijuma u Mostaru, akcije čišćenja stećaka koji pripadaju Muzeju, kao i Arheološki odjel „in situ“ pri Starom Mostu.

U monografiji su navedene i posjete poznatih i znamenitih ljudi iz oblasti kulture, politike i drugih koji su bitni za Mostar i BiH. Etnološka građa u vidu predstavljanja i postavke je jedna od najranijih u Muzeju. Stalna postavka datira iz 1955. godine. Također je ukazano i na etnološku građu iz poznate Zimolove zbirke, rad na konzervaciji tekstila, etnološke postavke u kući Džemala Bijedića, nekadašnju historijsku postavku u Ćejvan-ćehajinoj džamiji, itd. Dvorište, avlija, odnosno lapidarij u kući Džemala Bijedića sa svojim ambijentom ostavlja interesantan dojam cijele muzejske kuće. U monografiji se mogu vidjeti stare zgrade Muzeja kao i nove, ali i nekadašnje i današnje postavke.

Osim osnovnih informacija o Interpretacijskom centru Muzeja (MUM), u monografiji se donose i fotografije samog čina otvaranja, kao i osnovne djelatnosti Interpretacijskog centra gdje su vidljive i etnološka postavka, posjete odjelu, pedagoški rad, itd. Pedagoški rad je uočljiv u vidu posjeta škola, školskih radionica, ponekad periodične dopunske izložbene djelatnosti, itd.

Od vremena otvaranje Kuće Svetozara Ćorovića u monografiji su navedeni događaji vezani za Šantićeve večeri poezije sa značajnim imenima iz kulture, obnova Odjela književnosti koji djeluje u ovoj kući na Luci.

Izdavaštvo je također jedna od značajnih djelatnosti muzeja što je podrobno objašnjeno. Navedene su promocije časopisa „Hercegovina“, knjiga o Šejh-Juji, knjiga o fotografu Antonu Zimolu, pjesniku Aleksi Šantiću, Džemalu Bijediću i sve ono što baštini Muzej Hercegovine. Naveo bih još neke podjednako važne izdavačke poduhvate kao što su Sidžil mostarskog kadije od Hivzije Hasandedića, austrougarski period sa putopiscima i Robertom Mihelom, katalog orijentalnih rukopisa iz zbirki muzeja, arheološki vodič i još mnogo toga. Muzej je često organizovao naučne skupove ali i učestvovao na raznim naučnim skupovima, konferencijama, radionicama, kao što su: Naučni skup o Šejh-Juji, BAM/bibliotekari, arhivisti, muzeolozi, Forum Bosnae, predstavljanje Muzeja u Španiji itd. Ostali događaji su predstavljanje stabla Kotromanića, aktivnosti oko Herceg-Stjepanovog grada u Blagaju, a povremeno je to pratilo i izradu unikatnih muzejskih suvenira kao što su tarih sa Starog Mosta, stećci, itd.

U monografiji su pored bogate fotodokumentacije i veoma kvalitetnog tekstualnog dijela koji objašnjava sve što je potrebno uvršteni isječki iz novina kada se muzej stvarao kao i sačuvani dio pravne dokumentacije. Monografiju odlikuje dobro navedena literarna građa, a od fotodokumentacije naveo bih neke interesantne fotografije kao što su proslava određenih datuma koje Muzej baštini, zatim fotografije Muzeja Hercegovina prilikom otvaranja nekog odjela, posjete radnika Muzeja drugim muzejima i srodnim institucijama, kolektivni obilasci lokaliteta Hercegovine i još mnogo toga.

Muzej Hercegovine je u skromnijim izdanjima obilježio svojih 50 i 60 godina rada i djelovanja koje je ova monografija objedinila, dopunila i obogatila kvalitetnom dokumentacijom.

Knjiga o 70 godina Muzeja Hercegovine Mostar je temelj za nadogradnju budućem radu ove, od posebnog značaja, vrijedne institucije kako za grad, tako za regiju Hercegovine i državu Bosnu i Hercegovinu.

Lejla Žujo - Marić

ČOVJEK I NJEGOV GRAD

**Dario Terzić, *Dođi da mostarimo zajedno*, Muzej Hercegovine,
Mostar, 2023.**

Knjigu posvećujem Mostaru i mostarenju, odrastanju u gradu u vremenu izgubljene mladosti, gradnji novih mostova; onima koji su sve mostove za sobom porušili.
(Terzić, 2023)

Knjiga *Dođi da mostarimo zajedno* (Muzej Hercegovine, Mostar, 2023) vrijedan je doprinos novijoj urbanoj historiji Mostara pokazujući na koji način je moguće preplesti bogatstvo identiteta jednoga grada sa životom, radom i ukupnim intelektualnim angažmanom, novinara i istraživača, doktora komunikoloških nauka, vrijednog i talentovanog pojedinca kakav je njen autor Dario Terzić. Ispisana iz različitih diskursa s dominantnim novinarskim uglom svjedoka i sudionika jedne dramatične etape u historiji Mostara, ona objedinjuje tekstove nastale u dugim decenijama na razmeđu dva vijeka ili, prema riječima autora, „ova knjiga je jedna vrsta dnevnika, tu su svjedočenja drugih ljudi, moja svjedočenja što su ih drugi zapisivali. Ovi tekstovi su ujedno i suočavanja sa samim sobom, kao čovjekom i kao novinarom (Terzić, 2023):“ Unutar toga perioda od trideset godina u kojima nastaje i sazrijeva ispisujući se kao otvoreni tekst jednoga grada, knjiga koja se nalazi pred nama paralelno progovara o dva plana: jedan je dramatična historija Mostara s kraja 20. vijeka suočenog sa urbicidom i kulturocidom, a drugi je odjek

te dramatične historije u senzibilnom peru i intelektualnom angažmanu, te profesionalnom i humanističkom pozivu Mostarca Darija Terzića da o svemu tome svjedoči i opredijeli se da svojim ukupnim djelovanjem bude pamtitelj i čuvar iskonskih kulturnih vrijednosti Mostara i njegovih građana zatočenih u vrtlogu višestrukog brisanja njihovih identiteta.

U prvim dijelovima knjige Terzić se javlja kao autor tekstova objavljenih u mostarskom sedmičnom listu *Sloboda*, a koji se tematski kreću oko kulturnog i društvenog života Mostara početkom 90 – ih godina XX vijeka. Iako je Terzić i ranije objavljivao tekstove u spomenutim medijima, u knjigu uvrštava tekstove s kojima počinju kobne devedesete, posljednja dekada 20.vijeka.

Nova decenija otvara se reportažom o dočeku 1990. godine, a nastavlja pitanjima uređenja stare gradske jezgre do reportaža o mogućnostima zaposlenja i zarade kojima se skicira socijalni portret Mostara na pragu jedne od najtežih decenija u njegovoj dugoj historiji. Predmetni tematski krug upotpunjuje se tekstovima iz kulture i visokog obrazovanja, kao i pitanjima uvjeta života i zagađenja mostarske životne sredine. Atmosferu nadolazećih nemira, nesigurnog života, otuđenosti i suočavanja sa nečim prijetećim i nepoznatim što će se na Mostar sručiti u brutalnoj formi rata možemo uočiti kroz tekstove objavljene tokom 1991.godine. Dario Terzić bilježi male ljudske priče u vrtlogu kolektivnih događaja, glasove građana okupljenih na protestima protiv rata spremnih da se hrabro odupru bilo kakvom obliku nasilja.

Suočavanje sa stvarnim izazovima vremena, svjedočenje iz prve ruke snagom istine i glasom običnih ljudi spremnih da brane svoj napadnuti grad posebno je upečatljivo u tekstu reporterskog karaktera pod nazivom *Sove strane Bulevara sumraka*. Na tankoj liniji između života i smrti, pamćenja i zaborava, Dario Terzić zapisuje: „ali, kad dođeš na tu prvu liniju, strah jednostavno kopni. Tako blizu neprijatelja si, a ne bojiš se. Ne možeš da vjeruješ. Ipak, znaš – tanka je ova linija što spaja i razdvaja, ali za one tamo, s druge strane ona je nesalomljiva. I nema šanse da je promijene“ (Terzić, 2023).

Tehnikom *in medias res*, kakva je prisutna u onim formama ljudskog znanja gdje određeni događaji nose sudbinsku vrijednost, čitaoci postaju svjedoci mostarskog ratnog bespuća. Kada se ovaj tekst čita i tri decenije poslije, njegova izvornost nije umanjena, a snaga istinite riječi odupire se vremenu i zaboravu.

Da glas medija ima izuzetu snagu onda kada na njegovoj strani stoji častan i istinoljubiv pojedinac, u ovom tekstu pokazano je na više načina: od izbora glagolskih vremena u prezentu sa filmskim kadriranjem događaja

do vlastitih fotografija kojim se upotpunjava napisano, pa do polifonijske razloženosti izvještavanja u kojoj odjekuju iskustva i glasovi boraca sa prvih linija. Mnogi od njih poginuli su nedugo poslije razgovora s Terzićem. Dario Terzić u ovom tekstu više je od novinara koji izvještava o ratnom paklu dramatično koncentrisanom na jednoj od neuralgičnih tačaka grada kakva je Bulevar. On je istovremeno i svjedok i onaj koji se u kontekstu teorija pamćenja može smatrati svojevrsnim hroničarem koji sekvence jednog historijskog događaja ispisuje dok on nastaje.

Poseban krug tekstova u ovoj knjizi su oni koji Darija Terzića posmatraju izvana, iz ugla stranaca, drugih, onih koji mostarsku ratnu tragediju posmatraju s distance, ali ipak želeći saznati istinu o njoj. Jedan od najboljih sagovornika u tome je upravo Dario Terzić. U brojnim intervjuima koji čine okosnicu ovih tekstova, Dario Terzić svjedoči o važnim historijskim toposima Mostara, poput Starog mosta i Partizanskog groblja upozoravajući na njihovu simboličku vrijednost u tkivu grada i njegove interkulturalnosti i dijaloga koji nema alternativu.

U biografskim podacima i teškoj ratnoj sudbini, prepoznat kao veliki ljubitelj i poznavalac muzičke scene i historije svoga grada, Dario Terzić ostaje nepokolebljiv u građenju mira i istine na mostarskim obalama objedinjenih Neretvom, koja, u njegovom asocijativnom krugu, jeste i jedan od temeljnih i neotuđivih simbola ovoga grada.

Slijedi krug tekstova objavljenih početkom 21. vijeka. Za razliku od ranijih, oni su uglavnom više vidljivi u talijanskom medijskom prostoru. U njima se kontinuirano skicira portret jednog novog grada koji se rađa iz katastrofe rata, a koji se suočava sa novim političkim i društvenim pitanjima postavljenih pod reflektore domaćih i stranih krugova.

Da je ratna sudbina Mostara inspirativna i u drugim formama osim novinarske, pokazuju tekstovi u posljednjem dijelu knjige nastali iz rakursa istraživača i pisani u naučnom diskursu, te objavljeni u referentnim naučnim časopisima. Sudbina podijeljenih gradova, vrijednost boja kao simbola u traumatiziranim prostorima, historija i razvoj njegovih ustanova sa posebnim značenjem, kakav je Radio Mostar na lijevoj obali grada, u fokusu su Terzićevog naučnog rada.

Tekst Mostarske ratne frekvencije – radio između informacije i propagande jedan je od najvažnijih koji iz ugla svjedoka vremena, a uz primjenu naučnih alata u fokus postavlja zbir radijskih stanica koje su djelovale u Mostaru u ratnim okolnostima. Uz pregled radijskih stanica i njihovih ideoloških određenja,

Terzić u žižu naučnog interesovanja postavlja jedan moćan medijski resurs – *Radio Mostar na lijevoj obali grada* čija je važnost u pitanjima savremenosti marginalizirana i nedovoljno naučno ispitana. Uz historijski važne podatke, tekst donosi informacije o ljudima i događajima koji su oblikovali ovaj medij pokazujući isprepletenost ratnih okolnosti i njihovu refleksiju na živote običnih ljudi, ali i put i razvoj medija koji je građanima opkoljenog Mostara bio više od radija simbolizirajući nadu i glas istine spašavajući ih od laži i čuvajući njihovo dostojanstvo u vremenu kada je izloženost smrti i stradanju bila surova i neprekidna.

Zbir tekstova od kojih je satkana ova knjiga brižljivom čitoacu govori i kako se oblikovao novinarski i naučnoistraživački rad autora, te kako je u vremenu velikih političkih i društvenih promjena, koje su Mostar razgradile do neprepoznatljivosti, ostao vjeran jednome- svome gradu i identifikaciji u njegovoj plemenitoj i pozitivnoj liniji historije koja odolijeva uprkos svemu.

Posebna vrijednost ove knjige ogleda se u pristupu temi i građi- autor zadržava akribičan stav utemeljen na činjeničnosti i valjanoj argumentaciji, ali s obzirom na to da je savremenik posebno dramatičnog vremena u historiji Mostara, onda su prostori dokumentarnosti, koja se odlikuje bogatom arhivskom građom, upotpunjeni i etičkim opredjeljenjem da se zrnca prošlosti brižljivo sačuvaju kao sjećanje i svjedočenje što doprinosi procesu izgradnje kulturnog pamćenja i očuvanju cjelovitosti urbane historije koja je ratnim nasiljem pokidana i nerijetko falsifikovana. U prilog tome, autor dijaloški uključuje i stavove onih koji su Mostar posmatrali, uvjetno rečeno, izvana, te se u tim segmentima unutarjni pogled svjedoka i savremenika zbivanja upotpunjuje vanjskom vizurom, nužnom za cjelovitost događaja, kao i za iskorak iz autorefleksije u prostore novih viđenja.

Dođi da mostarimo zajedno, knjiga je sugestivnog naslova i dugog nastajanja, ali nadasve vrijedan zbir identiteta utkanih na relaciji čovjek – grad. U njoj se na svakom slovu osjeća bašlarevski shvaćena topofilija, autorov duboko emotivan odnos prema gradu i ukorijenjenost u njegove forme. Ona će, sasvim sigurno, biti vrijedna sagovornica i valjan izvor podataka budućim istraživačima i mnogima koji žele otkriti profil Mostara s kraja XX i početka XXI vijeka kada ovaj grad bogatog kulturnohistorijskog i duhovnog naslijeđa proživljava mnoštvo transformacija koje redefiniiraju kompleksnost njegovog identiteta, a koji su zahvaljujući Terzićevom peru i angažmanu sačuvani na vjetrometini historije.

SADRŽAJ

HISTORIJA	5
Faruk Taslidža O BOSANSKIM SEGBANIMA ZA VRIJEME BEČKOG RATA (1683-1699)	7
Alija Dilberović DVIJE BILJEŠKE O MOSTARSKIM MUFTIJAMA - PRILOG PROUČAVANJU HISTORIJE MOSTARSKOG MUFTIJSTVA	21
Emir Demir OSMANSKE GRAĐEVINE NA KLEK-NEUMU U XIX STOLJEĆU	41
Ahmet Kurt -Faruk Taslidža SPISAK VLASNIKA KUĆA ČETVRTI CARINA U MOSTARU IZ 1881. GODINE	83
KULTURNA BAŠTINA	131
Almir Marić DECENIJA BAŠTINE: OSNIVANJE MODERNIH BAŠTINSKIH USTANOVA U MOSTARU	133
JEZIK I KNJIŽEVNOST	155
Aida Džihović-Šator TRAUMA I SJEĆANJE U ZBIRCI POEZIJE SKICA ZA BAJKU ADNANA ŽETICE	157
Edim Šator FIGURE PONAVLJANJA U ROMANU PONORNICA SKENDERA KULENOVIĆA	171
SJEĆANJA	185
Šaban Zahirović SJEĆANJE NA HIVZIJU HASANDEDIĆA, ISTAKNUTOG ARHIVISTU....	187

PRIKAZI	229
Faruk Taslidža AHMED MEHMEDOVIĆ: MUFTIJE MOSTARA I HERCEGOVINE	231
Emina Kovačević SRĐAN VUKADINOVIĆ: DVIJE DEKADE VIŠE OD FESTIVALA – MOSTARSKA LISKA.....	235
Zlatko Zvonić 70 GODINA MUZEJA HERCEGOVINE MOSTAR: 1950-2020	237
Lejla Žujo - Marić ČOVJEK I NJEGOV GRAD	239

